Gordon Childe

De la preistorie la istorie

II 110.331

II. 110. 331

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

V. Gordon Childe

DE LA PREISTORIE LA ISTORIE

214562
B.C.U. - IASI

Editura Ştiinţifică
Bucureşti, 1967

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Prefața la ediția în limba română
și îngrijirea științifică:
acad. EM. CONDURACHI

În românește de
FLORICA-EUGENIA CONDURACHI

21 SEP. 1967
BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ
IAȘI
ale 355,193

Prezentarea grafică a colecției:
Val Munteanu

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Lucrarea marelui arheolog englez V. Gordon Childe, pe care o prezentăm pentru prima oară în versiunea românească, în continuarea celeilalte opere — Făurirea civilizației (Man Makes Himself) — apărută de curînd în colecția „Pagini de istorie universală" a Editurii Științifice, constituie una dintre cele mai reușite încercări de a înfățișa, în lumina descoperirilor arheologice și a documentelor scrise, dezvoltarea umanității de la apariția sa și pînă la cele mai înalte forme de organizare socială, economică, politică și culturală atinse de-a lungul celor cinci milenii ale antichității.

Arheolog de reputație mondială, autor al unor lucrări de mare erudiție, profesor la Universitatea din Edinburgh și, între 1946 și 1957, la Universitatea din Londra, Gordon Childe a îmbrățișat în studii de analiză sau de sinteză, cu o documentație de o bogăție neobișnuită, cele mai variate aspecte ale istoriei civilizației asiatice și europene. Spre deosebire însă de numeroși arheologi, ale căror cercetări se adresează unui cerc relativ restrîns de specialiști, Gordon Childe a înțeles să expună pentru marele public, într-o serie de lucrări de sinteză, rezultatele cercetărilor arheologice din ultimele decenii, subliniind elementele de unitate care leagă, ca un fir roșu, toate etapele dezvoltării societății omenești de-a lungul epocii orînduirii comunei primitive și a orînduirii sclavagiste, orientale și greco-romane. El însuși a ținut să sublinieze semnificația acestui efort, pe care puțini arheologi l-au făcut și, mai ales, puțini au reușit să-l ducă la capăt: „Contribuțiile mele cele mai originale și cele mai folositoare preistoriei nu sînt, desigur, documente noi, smulse din săpături de mare amploare sau din muzee prăfuite prin cercetări savante, nici puncte de vedere cronologice inedite sau mai bine întemeiate, nici scoaterea la lumină a unor civilizații pînă atunci necunoscute; prin ele am căutat mai ales metode noi de interpre-

tare și de prezentare, pe măsură ce descoperirile arheologice care s-au succedat le impuneau.“

Într-adevăr, așa cum poate constata cititorul urmărind șirul argumentelor expuse în lucrarea publicată anterior în versiune românească (Făurirea civilizației), *precum și în lucrarea de față, ceea ce impresionează înainte de toate este felul în care Gordon Childe luminează legătura strînsă dintre om și natură, dintre om și societate, felul în care aceste elemente s econdiționează reciproc. Childe mînuiește cu o foarte mare îndemînare metoda dialectică, pe care o folosește ca puțini alții, reușind să facă evidentă interdependența diferiților factori care au determinat într-un sens sau altul evoluția societății omenești de la umanitatea primitivă și pînă la apogeul civilizației antice. Cunoscător al doctrinei marxiste, pe care o aplică cu consecvență — chiar dacă uneori folosește anumiți termeni sau formulări ce par a-l deosebi la prima vedere de ceilalți istorici marxiști — Gordon Childe ajunge la concluzii care se înscriu printre cele mai prețioase în istoriografia modernă asupra trecutului îndepărtat al omenirii. Această poziție îl și obligă adeseori să ia atitudine fermă față de excesele istoriografiei reacționare, care abundă în lucrările de specialitate din ultimele decenii.*

Încă din primul capitol, intitulat „Arheologie și istorie“, autorul expune punctul său de vedere cu privire la felul în care poate și trebuie să fie interpretat imensul material de fapte și documente obținute de-a lungul a peste un veac și jumătate de cercetări arheologice. Childe subliniază mai cu seamă faptul, de o importanță primordială, că omul a putut supraviețui ca specă numai datorită muncii sale, muncă exprimată prin făurirea unor unelte și folosirea mijloacelor pe care natura i le punea la îndemînă. Paralel cu acest efort, s-a dezvoltat pas cu pas și o creștere a posibilităților raționale ale omului, în luptă permanentă cu mediul înconjurător. Suprastructura — artă, religie, cutume juridice, o anumită știință primitivă — s-a dezvoltat pe temeiul bazei economice a societății omenești, pe care a întărit-o la rîndul său, consolidînd acele relații sociale care erau mai potrivite cu gradul de dezvoltare al omenirii într-o anumită fază a existenței sale. „Ideologia unei societăți — scrie el — nu este altceva decît expresia și trans-

punerea în mintea oamenilor a unor factori de ordin material.“ Și, puțin mai jos: „O ideologie este în chip evident un produs social. Cuvintele care o exprimă au fost create de viața în societate. Ideile își datorează forța și influența faptului că au fost acceptate de societate.“

Materialismul istoric a subliniat cu vigoare importanța dialectică a suprastructurii în istoria umanității. Generată de baza sa economică, suprastructura o slujește atît prin consolidarea, cît și prin dezvoltarea în continuare a acestei baze. Gordon Childe afirmă astfel cu deplină îndreptățire următoarele: „Una dintre funcțiunile de bază ale ideologiei este să asigure coeziunea și funcționarea societății. În acest sens, ideologia exercită o acțiune asupra tehnicilor și asupra echipamentului material. La fel ca și echipamentul spiritual, echipamentul material este un produs social nu numai pentru că e transmis de societate, ci și pentru că fabricarea și folosirea uneltelor necesită cooperarea tuturor membrilor societății.“ Autorul urmărește acest punct de vedere marxist de-a lungul întregii sale opere, în diferitele capitole care îmbrățișează epoca comunei primitive, precum și epoca orînduirii sclavagiste.

Capitolele II și III, închinate paleoliticului și neoliticului, reprezintă o sinteză a ideilor exprimate de autor în lucrarea Făurirea civilizației. *Nu vom stărui deci prea mult asupra tabloului prezentat de Gordon Childe cu privire la aceste prime două etape ale istoriei societății omenești. Două sînt totuși observațiile pe care vrem să le facem pentru a ușura cititorilor înțelegerea textului și a evita, eventual, unele confuzii. V. Gordon Childe continuă în a denumi epoca paleolitică drept „epoca sălbăticiei“, iar neoliticul „epoca barbariei“. Acești doi termeni, introduși pentru prima dată în istoriografia modernă de Morgan și preluați de Friedrich Engels în lucrarea sa fundamentală* Originea familiei, a proprietății private și a statului, *au fost supuși în ultimii ani unor oarecare critici din partea istoricilor marxiști. De pe urma acestor discuții, s-a renunțat la acești termeni, considerîndu-se mult mai prudentă folosirea termenilor strict arheologici de: paleolitic, neolitic, epoca bronzului, epoca fierului. Nu avem intenția să intrăm aici din nou în această discuție, cu atît mai mult*

cu cît soluția adoptată este, într-un anumit sens, provizorie. Ceea ce ne interesează este faptul că, pentru Gordon Childe, acești doi termeni nu cuprind nimic peiorativ, ci dimpotrivă, ei subliniază un complex de condiții social-economice și culturale, a căror modificare mai lentă sau mai rapidă a asigurat acestor etape succesive, pe lîngă o anumită unitate, și unele elemente specifice.

Cel de-al doilea fapt pe care vrem să-l subliniem este acela că, după Gordon Childe, trecerea de la paleolitic la neolitic — epocă nouă, caracterizată printr-o seamă întreagă de descoperiri de o valoare excepțională pentru istoria civilizației omenirii — constituie o formă de „revoluție". Acest termen desemnează, în cazul de față, rodul unei acumulări treptate și foarte îndelungate de elemente noi, care au dus la „revoluționarea" modului de producție specific epocii neolitice. Depășind stadiul vînatului și al culesului, omul neolitic a făcut pasul decisiv spre civilizație prin creșterea primitivă a plantelor și domesticirea primelor animale, prin făurirea unor unelte de piatră șlefuită, prin confecționarea primelor vase de pămînt ars și prin țesăturile cu care se apără de frig. Natufienii, ale căror urme au fost descoperite în peșterile muntelui Carmel din Palestina, au confecționat primele seceri. Agricultorii din satul neolitic de la Ierihon, a căror existență — în jurul anului 7000 î.e.n. — este dovedită cu ajutorul metodei carbonului 14, sînt cultivatori de plante și crescători de vite. Ceva mai tîrziu, acest mod de producție mixt se generalizează în întreg Orientul Apropiat. Oamenii care au trăit în așezările de la Jarmo, în Kurdistan, sau Fayum și Merimde, în Egipt, se dedicau acestor ocupații încă din mileniul al V-lea. În Europa, modul mixt de producție apare în cursul mileniului al IV-lea. Autorul discută felul în care s-au succedat, în diferitele regiuni ale Orientului Apropiat și ale Europei, formele caracteristice ale noii economii și rolul pe care l-au avut diferite grupuri sociale în transmiterea noilor tehnici din Orient spre Europa.

O concluzie de o importanță deosebită, pe care vrem să o subliniem, este afirmația autorului că revoluționarea tehnicii neolitice a dus și la o creștere demografică, documentată de numeroasele săpături arheologice făcute în special

în ultimele decenii. Autarhia satului neolitic prezenta însă limite de neînvins pentru populația vremii. De aici marile mișcări de triburi, de aici luptele pentru acapararea de noi pămînturi, repede istovite, de aici fortificațiile neolitice, toate reflectînd acest fenomen. Rezervele de hrană, infinit superioare celor din epoca paleolitică, erau totuși mult prea mici față de nevoile sporite ale acestei populații în continuă creștere. În acest moment se deschide orizontul unei noi etape istorice, și anume etapa sclavagismului de tip asiatic, care a îngăduit locuitorilor din Orientul Apropiat să realizeze progrese relativ rapide și să deschidă calea unor realizări tehnice și științifice de-a dreptul excepționale. Pe drept cuvînt, afirmă Gordon Childe, „cel de-al IV-lea mileniu î.e.n. a fost, fără îndoială, mai rodnic în descoperiri decît oricare altă epocă dinaintea Renașterii. El a provocat ceea ce eu numesc revoluția urbană, care începe la sfîrșitul preistoriei ca să atingă punctul său culminant în zorile istoriei." Dezvoltarea agriculturii cu ajutorul irigației — a cărei importanță pentru realizarea unității politice și economice a statelor orientale a fost în chip repetat subliniată de Marx și Engels — ca și metalurgia aramei și mai apoi a bronzului, care a asigurat unelte mai trainice și mai rezistente, constituie temeiul tehnic și economic al acestei noi perioade. Utilizarea energiei animale în tracțiune, descoperirea roții olarului, prelucrarea pietrei și a cărămizilor, obținute desigur printr-o lungă experiență, au dus și la o seamă de cunoștințe științifice de ordin practic, pe care autorul le subliniază și le explică. Reducerea minereului de aramă, realizarea aliajului de aramă și cositor pentru obținerea bronzului, construirea unor cuptoare care permiteau dezvoltarea unei temperaturi ridicate, toate acestea dovedesc complexitatea economiei orașelor sumeriene și egiptene. Autorul consideră probabilă existența unor meșteri itineranți, de pe urma cărora s-au răspîndit anumite tehnici chiar și în regiunile — ca, de pildă, Mesopotamia — unde materiile prime lipseau.

Înseși condițiile necesare unei agriculturi bazate pe irigație, necesare metalurgiei aramei și bronzului, pentru care materiile prime erau aduse uneori de la mari distanțe, au impus deopotrivă organizarea unei autorități centrale și

constituirea unui aparat de stat, capabil să ducă la îndeplinire sarcinile majore sociale, economice și politice, fără de care nu puteau fi realizate progresele legate de dezvoltarea activităților economice. Astfel se explică și geneza primelor cetăți-state din Mesopotamia și a primelor formațiuni statale din Egiptul predinastic și din epoca primelor dinastii. Este ușor de explicat de ce noua aristocrație din aceste centre, descendenta păturii aristocratice războinice din perioada anterioară, avînd în fruntea sa pe șeful statului, a mobilizat în interesul său de clasă toate posibilitățile militare și politice, precum și întregul aparat al suprastructurii, destinat să-i întărească poziția dominantă. Monumentele arheologice deosebit de variate, descoperite în Valea Nilului, a Tigrului și a Eufratului, dovedesc felul în care a avut loc, în cursul mileniilor IV și III î.e.n., trecerea de la organizația tribală la organizația statală, mai mult sau mai puțin centralizată. Această unitate, izvorînd în chip necesar din condițiile obiective ale vechii societăți mesopotamiene și egiptene — ceva mai tîrziu un fenomen asemănător va apărea în Valea Indusului și în Valea Fluviului Galben — a contribuit foarte mult la dezvoltarea meșteșugurilor și a comerțului, precum și la crearea unor numeroase monumente religioase sau artistice. În această perioadă de restructurare a societății orientale au apărut scrisul, în formele sale primitive — pictografică și mai apoi ideografică — ca și formele elementare de calcul.

Un loc aparte îl ocupă în organizarea societății orientale clasa sacerdotală, în fruntea căreia se află însuși despotul, reprezentant al divinității pe pămînt, mai apoi personificarea acestei divinități. De aici rolul important jucat de această categorie socială în dezvoltarea culturii din mileniile III și II î.e.n. Marile temple, pe ale căror proprietăți și averi se sprijinea puterea sacerdotală, au adăpostit primele încercări de sistematizare a unor observații empirice, consemnate mai apoi în formule științifice, în domeniul geometriei, aritmeticii, algebrei, astronomiei, precum și altor discipline științifice (ca, de pildă, medicina). Marile gospodării regale sau sacerdotale au promovat și dezvoltarea excepțională a meșteșugurilor și artelor. Acelorași organisme social-economice le revenea sarcina aprovizionării

cu materii prime și asigurării condițiilor de vînzare a produselor respective.

Cel de-al VII-lea capitol al lucrării tratează pe larg despre expansiunea civilizației orientale, care ajunge, așa cum se poate citi în capitolul următor, la apogeul său. Este adevărat că, pe la 2300 î.e.n., cele două mari unități politice din Orientul Apropiat, Mesopotamia și Egiptul, au cunoscut și o perioadă de criză. Clasicii marxism-leninismului au subliniat în mai multe rînduri primejdia care pîndea aceste centre înaintate și bogate, amenințate de triburile nomade din vecinătate. Nu o dată la această primejdie se adăuga și tendința aristocrației locale, ale cărei interese o mînau mai degrabă înspre menținerea vechilor tradiții de autonomie decît înspre centralizarea statală, care însemna înainte de toate o anumită ordine. Cu toate acestea, dezvoltarea modului de producție tipic societăților asiatice trebuia să învingă asemenea crize temporare, restabilind astfel o anumită unitate politică, ce izvora din tendințele de unitate necesare agriculturii și meșteșugurilor orientale. V. Gordon Childe subliniază cu vigoare acest fenomen, adăugînd chiar exemplul unor triburi nomade (gutii în Mesopotamia și hicsoșii în Egipt) care, o dată cu cucerirea regiunilor respective, au preluat și tehnica înaintată a localnicilor.

Deși crizele temporare s-au repetat, deși unele state orientale au fost înlocuite cu altele, dezvoltarea forțelor de producție a realizat, la sfîrșitul mileniului al III-lea și la începutul mileniului al II-lea î.e.n., noi și însemnate progrese. Metalele prețioase permit constituirea unor tezaure, de care amintesc adeseori documentele vremii. O dată cu ele apare însă și flagelul datoriilor, iar Codul lui Hammurabi, legiuire tipică de clasă, garanta drepturile creditorilor nu numai prin zălogirea averii datornicului, dar și a soției, copiilor și a propriei sale persoane. Babilonul a devenit o adevărată metropolă a lumii orientale, iar limba babiloniană un instrument al relațiilor internaționale. Scrierea cuneiformă este adoptată rînd pe rînd de asirieni și sirieni, hittiți și urartieni, mittani și perși. Influența civilizației a trecut dincolo de limitele Egiptului și Mesopotamiei. Chiar și în Europa, fie prin intermediul hittiților

din Asia Mică, fie prin acela al urartienilor din sudul Caucazului, au pătruns atît unele procedee tehnice, cît și o parte din repertoriul artistic oriental.

Tot sub semnul metalurgiei bronzului s-a dezvoltat — în cursul mileniului al II-lea î.e.n. — și civilizația cretană. Palatele de la Cnossos, Malia și Faistos, vilele și necropolele regale din jurul acestora, picturile de pe pereții lor, ca și numeroasele bijuterii și vase de cea mai fină calitate dovedesc avîntul excepțional pe care l-a cunoscut Creta, în special între anii 1600 și 1400 î.e.n. Fie în chip direct, printr-o stăpînire efectivă asupra insulelor continentale, fie numai datorită unei puternice influențe culturale, Grecia miceniană urmează îndeaproape destinele civilizației cretane. Fortificațiile și palatele de la Micene și Tirint, Pylos și Orhomenos, stăpînite de șefii aheeni, reprezintă însă o sinteză între elementele egeo-cretane și tradițiile proprii primelor triburi grecești, venite în Grecia din Balcani, pe la începutul mileniului al II-lea î.e.n. Stăpînii acestor fortărețe sînt înainte de toate șefi războinici. Comerțul și meșteșugurile miceniene, pentru care astăzi avem o mai bună documentare prin descifrarea tăbliței scrise în alfabetul linear B, au realizat și răspîndit produse artizanale și artistice în întreg bazinul oriental și central al Mării Mediterane, ca și în Asia Mică și regiunea balcano-dunăreană. Alături de vasele și de podoabele miceniene, găsite în număr foarte mare atît în Troia cît și la Ugarit, abundă lungile săbii de bronz și pumnalele cu nervură mediană descoperite pînă și în Țara Galilor.

V. Gordon Childe a fost unul dintre cei dintîi arheologi care au atras atenția asupra rolului pe care l-a jucat răspîndirea civilizației miceniene în centrul și în nordul Europei, asupra consecințelor pe care le-a avut în Europa acelor vremuri. Descoperirile făcute acum cîțiva ani în necropola de la Cîrna, pe malul românesc al Dunării, în Oltenia, oferă un exemplu deosebit de grăitor din acest punct de vedere. Numai că, nu mult după apogeul acestei influențe, șefii micenieni au fost nevoiți să suporte consecințele răspîndirii în mijlocul lumii barbare a unor tehnici superioare. Noi triburi grecești se abat asupra Eladei continentale. Fortărețele și palatele miceniene nu rezistă asal-

turilor ce se repetă în chip stăruitor, începînd cu secolul al XII-lea î.e.n. Noii veniți, dorienii, se vor instala în locul șefilor aheeni, iar strălucitoarea lor civilizație, rămasă în amintirea aheenilor fugari în Asia Mică, este cîntată în poemele homerice. Începea astfel și în Europa epoca fierului, a cărui tehnică fusese descoperită cu cîteva veacuri înainte. Ea va fi larg dezvoltată de către hittiții din Asia Mică. Interpretînd dialectic rezultatele cercetărilor arheologice și textele scrise privitoare la această perioadă, V. Gordon Childe subliniază faptul că, în ciuda răsturnărilor mai sus-amintite, Grecia nu s-a întors la starea barbară anterioară cetăților miceniene, ci a dus înainte cel puțin o anumită parte a producției locale. Săbiile de fier au înlocuit elegantele arme de bronz, dar ceramica cu decor geometric continuă să fie făcută la roată și arsă în cuptoare care îi asigurau rezistența și culoarea. Corăbiile grecești de la începutul epocii fierului se aseamănă cu cele din epoca miceniană.

„Grecii indo-europeni din epoca fierului n-au trebuit deci să creeze din nou, în chip miraculos, tehnicile, științele, economia și arta. Barbarii nu distruseseră tot ceea ce edificaseră minoenii și micenienii. Invaziile lor au dărîmat doar unele edificii, care începuseră să cadă în ruină, și, pe baze mai sănătoase, a fost reconstruită o lume nouă. Achizițiile cele mai însemnate ale epocii bronzului fuseseră salvate. Pe la 1000 î.e.n. ele începură să fie refolosite. Cele cinci secole care vor urma vor compensa din belșug toate pierderile."

Într-adevăr, grație uneltelor de fier — și în special plugului, a cărui importanță în dezvoltarea economiei grecești a fost subliniată de Fr. Engels — lumea greacă se restructura pe baze noi. Producția de mărfuri și comerțul maritim, moneta greacă, ce capătă pentru prima dată în istoria omenirii forma sa clasică de instrument de schimb, orașele grecești și coloniile lor de dincolo de mare stau la temelia unei înfloriri economice și culturale care a depășit repede străvechea tradiție a Orientului. Este adevărat că, cel puțin pînă în veacul al V-lea î.e.n., regatele asirian și persan realizaseră în forme strălucite ultima mare înflorire a Orientului. Cînd însă și ele vor intra în criză, civilizația

greacă, răspîndită pe țărmurile Mediteranei și ale Mării Negre, avea să-i ia, în parte, locul.

Paginile închinate de Gordon Childe atît constituirii civilizației grecești, cît și culturii — religie, știință, artă — dezvoltate în cursul veacurilor VIII—IV î.e.n. sînt dintre cele mai substanțiale care s-au scris vreodată. Sînt subliniate cu vigoare rolul păturilor mijlocii în lupta împotriva aristocrației oligarhice, precum și temeiurile economice ale frămîntărilor sociale, care pun violent față în față pe bogați și săraci. Sclavia, devenită o necesitate absolută, joacă — începînd cu veacul al VI-lea î.e.n. — un rol din ce în ce mai însemnat. Unele orașe — Atena, Megara, Corint — datorează muncii sclavilor o bună parte din producția lor artizanală și artistică.

Baza socială a filozofiei și științei grecești izvorăște din aceste condiții specifice lumii elenice. În fața filozofiei ioniene a naturii, pentru care lumea este de esență materială, se ridică filozofia de esență net idealistă, profesată de unii reprezentanți ai aristocrației. Istoria și geografia, matematica și astronomia au găsit în acești filozofi pe unii dintre cei mai iluștri reprezentanți ai lor. Total separate de lumea ideilor religioase, știința și filozofia greacă sînt absolut libere de povara care apăsa asupra filozofiei și științei orientale. Această eliberare explică de ce grecii, deși adînc influențați de știința orientală, au deschis drumuri noi unor idei și unor cercetări ilustrate de un Tales din Milet, de un Heraclit din Efes, de un Pitagora din Rhegium, de un Democrit din Abdera. Generațiile următoare vor ajunge, o dată cu Socrate, Platon și, mai ales, cu Aristotel, pe culmile gîndirii antice. Metoda dialectică pe care ei au folosit-o, logica formală pe care au sistematizat-o, gîndirea matematică devenită suplă și precisă constituie tot atîtea contribuții, de o importanță excepțională, la tezaurul culturii universale.

În condițiile istorice noi, determinate de cucerirea Orientului de către Alexandru cel Mare, științele — geografia, istoria, astronomia, matematica, medicina, fizica — au luat o dezvoltare cu totul excepțională. Calcularea aproximativ exactă a distanței de la Pămînt la Lună și de la Pămînt la Soare, precizarea distanțelor pe latitudine și lon-

gitudine și, în sfîrșit, chiar teoria heliocentrică a lui Seleuc fac parte dintre cele mai îndrăznețe realizări ale minții umane. Ca și numeroase alte descoperiri, aceste rezultate obținute de oamenii de știință greci au izvorît inițial din aplicațiile științifice la practica vieții economice și politice. Deși menite să îmbogățească patrimoniul culturii universale, ele n-au pătruns în tehnica contemporană a acelor secole, încît nu au modificat atunci desfășurarea obiectivă a vieții economice, politice și sociale din lumea greacă. Epoca elenistică intră și ea, după înflorirea ce a urmat cuceririlor lui Alexandru cel Mare, într-o lungă perioadă de criză, căreia Roma îi va aduce o soluție temporară.

În sfîrșit, ultimul mare capitol al istoriei și culturii antice a căpătat aspecte noi datorită cuceririi romane. Cea din urmă cetate, în ordine cronologică, Roma a unificat întreaga lume mediteraneană și o bună parte din lumea orientală sub o singură stăpînire, asigurînd orînduirii sclavagiste ultima sa mare perioadă de înflorire. Civilizația propriu-zisă romană s-a născut ca o sinteză între tradițiile italice și influența greco-etruscă. Sinteză deosebit de interesantă, care a permis acestui popor de plugari să ajungă din urmă și să depășească tot ceea ce realizaseră pînă atunci despoții orientali și suveranii elenistici. Ca și lumea greacă, Roma a implantat, în Europa încă barbară și în Africa de nord barbară, orașul, ca unitate economică și socială. Pax romana, inaugurată de Augustus, a însemnat înainte de toate urbanizarea provinciilor recent cucerite și a consolidat provinciile unde viața urbană avea o veche tradiție. Producția meșteșugărească din Italia și din provincii ia din nou o mare dezvoltare. Unitatea politică a imperiului a asigurat unitatea pieței comerciale romane. Obiectele de metal din Capua romană și splendida ceramică arretină se răspîndesc în Dalmația și Grecia, în Africa și în Galia. Chiar și dincolo de frontierele imperiului, drumurile comerciale aduceau permanent materii prime și trimiteau produse greco-romane în Germania și pe malurile Vistulei, în Dacia și în Panonia. Musonii legau mai departe Egiptul cu India și chiar cu China. Tehnica agricolă greco-romană a fost aplicată cu succes în Spania și în Galia, în Anglia și pe valea Rinului, în Dacia și în Balcani.

Progrese tehnice noi față de cele existente în lumea greacă nu s-au realizat însă. Importantă e răspîndirea lor în regiuni ce trăiseră pînă atunci în condițiile orînduirii comunei primitive. Întregul bazin al Mediteranei, Europa de apus și centrală, sud-estul european și Orientul Apropiat constituie, în secolele I—II din era noastră, o imensă piață de desfacere, pe arterele căreia se mișcă cu ușurință negustori din toate colțurile lumii romane.

Cultura romană purta și ea pecetea aceleiași uniformități. Orașele, noi sau vechi, repetau pînă la saturație modelul Romei: forul, bazilicile, clădirile publice și private, termele, drumurile, stațiile de poștă și de vamă, toate au concurat în a asigura culturii romane o anumită unitate.

Atunci însă cînd, o dată încheiată calea evoluției sclavagismului roman, o dată ce munca sclavilor nu a mai rentat, o dată ce țăranii liberi au înlocuit munca acestora de pe ogoare, iar foștii sclavi au căpătat un regim nou în atelierele din orașe, o imensă transformare are loc în suprastructura societății romane. Criza politică și militară, criza religioasă și artistică din veacul al III-lea e.n. stau mărturie pentru toate fenomenele care au însoțit declinul Imperiului roman.

Efortul împăraților romani din veacul al IV-lea de a stăvili această criză nu a putut decît să prelungească agonia imperiului. Nevoia de a asigura acestei mașini de strîns impozite, care era Roma, toate mijloacele necesare întreținerii administrației și armatei romane a dus la o excesivă centralizare a tuturor forțelor imperiului. Creștinismul a jucat, pe planul religios, același rol. Dar, cum spune Gordon Childe, „întoarcerea la un guvernămînt centralizat și despotic de tip oriental nu izbuti să salveze unitatea imperiului".

Conștient de valabilitatea legilor istorice, dezvăluite de clasicii marxismului, Gordon Childe subliniază faptul că, deși năpădită de triburile barbare, deși ruinată în ceea ce avea ea mai prețios — orașele — civilizația romană lăsa totuși o foarte bogată moștenire ce stă la temelia viitoarei orînduiri feudale. O nouă epocă se deschide, dar ea realiza progrese noi pe temeiul tradițiilor vechi. Această situație de fapt îi permite autorului să încheie cu o concluzie vala-

bilă pentru întreaga istorie universală: „Progresul este un fapt. El nu este continuu, desigur, dar curba lui, chiar dacă prezintă urcușuri și coborîșuri, este totuși ascendentă, așa cum o atestă istoria scrisă și arheologia: la punctul său cel mai redus astăzi, el se află totuși la un nivel superior celui de ieri, și fiecare culme recent cucerită depășește o culme anterioară".

*

* *

De la preistorie la istorie *a purtat cititorul de-a lungul a cîtorva sute de milenii de civilizație, care însumează efortul susținut al tuturor generațiilor. Rezultatele au fost adesea încet și dureros obținute. Cîștigate uneori în chip spontan la mari depărtări, alteori comunicate de-a lungul unor drumuri nu totdeauna bine cunoscute, progresele civilizației au constituit pînă la urmă un bun comun al întregii omeniri. Este meritul lui V. Gordon Childe de a fi arătat modul în care au fost realizate aceste progrese și mai ales felul în care mintea oamenilor, permanent îndreptată înspre ușurarea vieții lor, a ajuns să formuleze o seamă de idei și de tehnici, fără de care societatea modernă n-ar fi ajuns la stadiul ei de astăzi.*

Acad. EM. CONDURACHI

Directorul Institutului de arheologie
al Academiei Republicii Socialiste România

BCU IAȘI / CENTRAL LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

PREFAȚA AUTORULUI

Cum a progresat existența omului pe pământ, de-a lungul a mai multor sute de mii de ani? Aceasta este întrebarea la care încearcă să dea un răspuns lucrarea de față, răspuns care nu poate pretinde să fie exhaustiv. *De la preistorie la istorie* (What Happened in History) este o lărgire a prezentării progresului omului în timpul epocilor foarte îndepărtate de dinaintea istoriei scrise, așa cum am încercat să fac acum cinci ani în *Făurirea civilizației* (Man Makes Himself). Într-adevăr, în capitolele II—V din lucrarea de față am recapitulat într-o formă restrînsă numeroase evenimente și concluzii, pe care le dezvoltasem pe larg în cealaltă lucrare. Din alte puncte de vedere a trebuit să amplific ceea ce am scris atunci, în scopul de a oferi o perspectivă mai largă, deoarece în capitolele următoare trec la domeniul literaturii istorice, în care textele scrise luminează numeroasele aspecte ale efortului omenesc, pe care arheologia preistorică poate să-l întrevadă doar prin intuiție. Cu toate acestea și în lucrarea de față am încercat să mențin pe primul plan faptele arheologice concrete, similare celor documentate în epocile preistorice. În sfîrșit, fie și numai din considerații de spațiu, am concentrat atenția asupra acelor curente ale progresului uman care prezintă un interes pentru Europa și America anului 1941. Chiar și așa, cartea a trebuit să cuprindă perioade mai vechi de 15 000 de ani.

V. GORDON CHILDE

Edinburgh, octombrie 1941

BCU IAȘI

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

În timpul celor 12 ani care s-au scurs de la prima ediție a acestei lucrări, un număr însemnat de noi descoperiri arheologice au îmbogățit tabloul dezvoltării culturale a omului, mai ales în epocile cele mai vechi, fără însă a-i modifica conturul său general. Cele mai interesante și grăitoare dintre aceste noi rezultate au fost incluse în ediția de față, dar nu a fost nici necesar și nici n-am încercat să-i aduc o modificare substanțială.

Martie 1954

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL I

ARHEOLOGIE ȘI ISTORIE

Omul a înfăptuit pe planeta noastră o operă considerabilă, despre care nu posedăm decît o cronică incompletă și foarte disparată. Istoria scrisă pomenește în treacăt despre cel mult a suta și ultima parte a acestei cronici, adică cinci milenii, a căror frescă fărîmițată, haotică, nu oferă nici o unitate de vederi, nici o linie conducătoare. Arheologia, care scrutează o perioadă de o sută de ori mai lungă, se străduiește să desprindă tendințe generale, schimbări cantitative, care sînt orientate înspre aceeași direcție și ajung la rezultate bine precizate.

Ajutată de arheologie, istoria, împreună cu preistoria, care este un preludiu al ei, apare ca o urmare a istoriei naturale. Aceasta face apel la straturile geologice pentru a limpezi evoluția diferitelor specii de viețuitoare, descoperă rezultatul unei selecții naturale, vede cum supraviețuiesc și se înmulțesc ființele a căror organizare se adaptează condițiilor mediului înconjurător. Ultima dintre marile specii apărute este omul. În cronica geologică, urmele sale fosile se întîlnesc în straturile superioare. Se poate deci spune, într-un sens cu totul literal, că omul este produsul superior al acestui proces. Preistoria consideră această specie, o urmărește cum supraviețuiește, cum crește îmbunătățindu-se, echipîndu-se cu instrumente extracorporale care apără societățile omenești în adaptarea lor la mediu — și care asigură adaptarea mediului la aceste societăți. Arheologia permite urmărirea aceluiași proces în vremurile istorice. Ea se sprijină pe documente scrise acolo unde ele există, sau se lipsește de ele cînd studiază regiunile unde zorile istoriei scrise au întîrziat să apară. Fără să schimbe metoda, ea poate să urmărească pînă în zilele noastre tendințele, acum afirmate, care se schițau în preistorie.

Dacă specia noastră, dacă omul, în sensul cel mai larg al cuvîntului, a putut să supraviețuiască și să se înmulțească, acest lucru îl datorează mai ales îmbunătățirii utilajului său. Despre acest subiect m-am ocupat mai pe larg

în lucrarea mea *Făurirea civilizației*[1]. Datorită mai ales echipamentului său, omul, ca și anumite alte animale, reacționează și acționează asupra lumii exterioare, își extrage din ea subzistența, îi evită primejdiile. În termeni tehnici, el se adaptează mediului sau chiar adaptează mediul la propriile sale nevoi. Totuși, există o diferență însemnată între utilajul omului și cel al altor animale. Acestea își poartă cu ele întreg echipamentul, care face parte din trupul lor. Astfel, iepurele are lopeți (labe) de scurmat, leul cîrlige (gheare) și colți ca să-și sfîșie prada, castorul teslă de dulgher; în marea lor majoritate, animalele au coame sau blănuri care le protejează împotriva frigului; broasca țestoasă își poartă pînă și casa în spinare. Acest soi de aparatură este foarte redusă la om. Ba chiar s-a simplificat mult dacă o comparăm cu ceea ce era la origine. Locul său e luat de unelte, organe extracorporale pe care le fabrică singur, le întrebuințează, apoi le abandonează la întîmplare; săpăligi sau lopeți pentru săpat, arme pentru uciderea vînatului sau a dușmanilor, cioplitoare și topoare pentru tăiatul lemnelor, veșminte pentru menținerea unei temperaturi convenabile, case de lemn, de cărămidă sau de piatră pentru a se adăposti. Ce-i drept, cîțiva dintre primii oameni aveau canini proeminenți, implantați în maxilare puternice, reprezentînd arme de-a dreptul primejdioase, dar pe care omul modern nu le-a păstrat. El nu mai poate ucide cu dinții lui.

Desigur, la om, ca și la alte animale, există o bază anatomică ce duce la echipament. Ea se rezumă în două cuvinte: mînă, creier. De pildă, membrele noastre superioare, nemaifiind nevoite să suporte trupul, s-au transformat în instrumente capabile de o surprinzătoare varietate de mișcări, subtile și precise. Mișcările omului sînt conduse de un sistem nervos deosebit de complex și de un creier excepțional de voluminos și complicat, care recepționează impresiile pe care ochiul sau alte organe de simț le-au primit din lumea dinafară și dictează răspunsul cuvenit.

[1] *Man makes himself*, Londra, 1936. Traducerea românească a acestei lucrări a apărut sub titlul *Făurirea civilizației*, Editura Științifică, București, 1966.

În privința celorlalte aspecte ale echipamentului omenesc, prin însuși caracterul lor extracorporal și ușurința cu care le putem modifica, ele prezintă avantaje evidente față de echipamentul altor animale care le îngăduie să trăiască numai într-un mediu determinat. Iepurele de munte își schimbă blana și hibernează fără grijă pe dealurile înzăpezite, dar ar fi vulnerabil în cîmpiile mai calde. Omul n-are decît să-și schimbe veșmîntul cînd trece de la o climă la alta. Dacă labele iepurelui sînt instrumente bune de scurmat pămîntul, ele sînt însă arme slabe în comparație cu cele ale pisicii, care, pe de altă parte, reprezintă niște lopeți ineficace. Omul, în schimb, își fabrică armele și uneltele. Pe scurt, prin echipamentul său ereditar, animalul nu poate înfăptui decît un număr limitat de acțiuni într-un mediu determinat, în timp ce, datorită echipamentului său extracorporal pe care și-l fabrică singur, omul se poate adapta la un număr nelimitat de operațiuni, în aproape orice mediu. Spun foarte clar: „se poate adapta" și nu „este adaptat".

Pentru a beneficia de această superioritate, omul trebuie să învețe nu numai să utilizeze, dar și să-și fabrice echipamentul. Un puișor are de îndată la dispoziție pene, aripi, un cioc, gheare; e de ajuns să învețe să se slujească de ele — de pildă, cum să-și țină penele curate — ceea ce se și întîmplă în cîteva zile. Copilul nu vine pe lume tot atît de bine înzestrat, iar echipamentul său nu se va crea singur. De la pietricica rotundă de pe malul unei ape și pînă la cuțit, există, evident, o cale lungă, și pentru ca pielea cangurului mic, *wallaby*, să se transforme într-o haină de copil, vor fi necesare multe operații.

Pînă și cea mai simplă unealtă, făcută dintr-o ramură ruptă sau dintr-o piatră cioplită, este rodul unei lungi serii de încercări și de greșeli, de impresii notate, reținute și comparate. Îndemînarea necesară fabricării ei se însușește prin observație, memorie și practică. Oricît ar părea de exagerat, putem afirma că fiecare unealtă este o întruchipare a științei: ea reprezintă aplicarea unor experiențe rememorate, comparate și reunite, asemănătoare celor care intră în alcătuirea formulelor științifice.

Din fericire, copilul nu e nevoit să facă singur toate aceste experiențe. De altfel, el nu dispune, încă de la naș-

tere, de mecanisme fiziologice, de reflexe condiționate înnăscute și prezente încă în plasma germinală a rasei, care să-l îndemne să facă în chip automat și instinctiv gesturile necesare. În schimb, el moștenește o tradiție socială. Părinții și frații lui mai mari îl vor învăța să fabrice și să utilizeze echipamentul pe care experiența unor generații de strămoși i-l pune la dispoziție, echipament care nu e decît expresia concretă a tradiției sociale. Așa după cum omul e un animal social, unealta e un produs al societății.

Ignorînd totul și fiind nevoit să învețe totul, copilul este deosebit de gingaș și vulnerabil. Această perioadă de vulnerabilitate va fi mai lungă la el decît la puii celorlalte animale. Căpătarea de cunoștințe se face cu încetul, din impresiile care se acumulează și din raporturile care se stabilesc între feluriții centri nervoși ai creierului. Acesta din urmă continuă să crească; oasele care îl apără nu sînt, de altfel, unite la început decît printr-un simplu cartilagiu, pentru a-i permite să se dezvolte, iar sudurile se fac pe măsură ce copilul crește. Creierul e foarte vulnerabil în perioada cînd e lipsit de protecție; un copil poate fi ucis teribil de ușor.

Acest copil fragil trebuie apărat pentru ca specia să supraviețuiască, iar grupul social trebuie să facă front în jurul lui pînă cînd se face mare. La om, familia naturală, formată din părinți și copii, constituie o asociație mai stabilă și mai durabilă decît la celelalte specii, ai căror pui ajung mai repede în stare adultă. Și, totuși, familiile omenești par că trăiesc în general în grupuri mai mari, comparabile cu turmele sau haitele de animale gregare. Pînă la un anumit punct, deci, omul este un animal gregar.

În societățile umane, ca și în grupurile de animale, generațiile bătrîne transmit tinerilor experiența colectivă căpătată de grup, experiență pe care ele însele au primit-o de la străbunii și părinții lor. Educația animalelor nu e posibilă decît prin exemplu: imitînd găina, un pui învață să ciugulească și să-și aleagă hrana. Dar, pentru copil, care are de învățat totul, încetineala și metoda imitativă ar fi fatale. A fost necesar ca societățile omenești să dea membrilor lor mijlocul de a comunica între ei. Și astfel ei au creat o nouă formă de echipament, care poate fi calificat drept echipament spiritual.

Datorită laringelui, muşchiului limbii şi altor organe, fiinţele omeneşti, ca şi alte vieţuitoare, pot emite o serie de sunete care, în limbajul tehnic, sînt calificate drept sunete articulate. Dezvoltarea creierului şi faptul de a trăi în societate au făcut ca oamenii să dea semnificaţii convenţionale acestor sunete. Sunetele devin cuvinte, care comandă acţiunea sau denumesc obiectele şi evenimentele familiare celorlalţi membri ai grupului. Este de notat că, incidental, şi gesturile pot fi învestite cu aceeaşi semnificaţie, deşi mai puţin potrivită. Ţipătul păsărilor, behăitul oilor pot de asemenea să aibă un sens: ele sînt un semnal pentru turmă care, datorită lor, îşi modifică comportamentul. La om însă, dacă cuvintele (şi gesturile) joacă acelaşi rol, acest lucru se întîmplă pe un registru infinit mai bogat.

Sensul primelor cuvinte pe care omul le-a întrebuinţat consta poate în însuşi felul de a le rosti: cuvîntul nostru *cucu* sugerează strigătul păsării cu acelaşi nume. Paget emite ipoteza că forma buzelor noastre, cînd pronunţăm un cuvînt, imită mai mult sau mai puţin lucrul indicat. Această explicaţie nu ne duce prea departe şi, de altfel, majoritatea cuvintelor întrebuinţate de popoarele cele mai primitive n-au nici o asemănare de acest ordin cu lucrul pe care îl indică. Ele sînt pur şi simplu convenţionale, ceea ce înseamnă că sensul le-a fost atribuit printr-un acord tacit între diferiţii membri ai societăţii. Pentru a înţelege schematic acest fenomen, e de ajuns să luăm exemplul unui congres de chimişti care aleg numele unui nou element.

Tocmai pentru că cuvintele au un sens convenţional, copiii trebuie să fie învăţaţi să vorbească, adică să fie făcuţi să înţeleagă sensul pe care societatea din care fac parte îl dă sunetelor emise de membrii ei. Sensul cuvintelor reprezintă un adaos substanţial la lista formidabilă de lucruri pe care un biet copil trebuie să le înveţe. Acest fapt a avut o consecinţă fizică: localizarea cerebrală a centrilor nervoşi. Cînd aceşti centri sînt atinşi, victima nu poate să înţeleagă ceea ce i se spune, cu alte cuvinte, nu poate să-şi amintească sensul pe care îl au zgomotele (sunetele) pe care le aude. Teoria localizării cerebrale a permis descoperirea centrilor nervoşi ai vorbirii. S-a remarcat că craniile

omenești, chiar și cele din timpurile străvechi, prezintă o umflătură pe locul acestor centri. Se pare deci că vorbirea este o caracteristică a speciei omenești tot atît de veche ca și facultatea sa de a fabrica unelte.

Graiul a influențat tradiția socială; uzul vorbirii îngăduie o educație mai rapidă a copilului. Spre pildă, o mamă poate să-i arate dinainte ceea ce e necesar să facă atunci cînd îi apare în față un animal sălbatic. Dacă e vorba despre atitudinea care trebuie adoptată față de un animal sălbatic, avertismentul oral este, desigur, mai puțin dăunător decît învățămîntul care s-ar trage din experiență. Dacă imitația ne învață cum trebuie să acționăm în prezența unei primejdii, cuvîntul ne permite s-o preîntîmpinăm. Limbajul este vehiculul care transmite moștenirea socială a experienței. Prin el cei vîrstnici îi învață pe cei tineri rezultatele experienței căpătate de întregul grup, expunîndu-le dificultățile de care se vor izbi și modul de a le face față. Limbajul permite, de asemenea, adunarea laolaltă a experienței umane, cu toate suferințele și creațiile pe care le implică. În ziua în care un individ știe să fabrice și să utilizeze echipamentul de care se slujește o comunitate, el devine un inițiat al acestei comunități.

Dar graiul nu e numai un simplu vehicul al tradiției: el mai acționează și asupra moștenirii pe care o transmite. Sensul pe care o societate îl dă unui cuvînt (sau unui simbol) are, în mod obligatoriu, o rezonanță abstractă. Cuvîntul *banană*, de exemplu, indică o categorie de lucruri care au împreună un anumit număr de proprietăți vizuale, palpabile, mirositoare și, mai ales, comestibile. Rostind acest cuvînt, noi însă facem abstracție de diferențele de amănunt care deosebesc fiecare fruct în parte (de pildă, numeroasele pete de pe coaja care îl învelește, poziția sa pe un pom sau într-un ciorchine ș.a.m.d., care sînt atributele obișnuite ale unei banane). Prin însăși natura sa, graiul presupune o clasificare. Dacă imitația permite reproducerea cu precizie a fiecărei operațiuni din care se compune un lucru manual, prin limbaj se învață ce fel de gesturi trebuie făcute pentru a realiza o anumită lucrare și tot prin el se pot aduce chiar și unele variante. Astfel, graiul face ca tradiția să devină rațională.

„Facultatea de a rezolva problemele fără să se recurgă la șiruri întregi de experiențe și erori", iată cum s-a definit raționamentul. În loc de a fabrica un obiect concret, cu mîinile noastre proprii, îl elaborăm mintal cu ajutorul ideilor, care sînt imaginile sau simbolurile diferitelor stadii ale fabricării. Se pare că și anumite animale se slujesc de un fel de raționament pentru a acționa. Să dăm unei maimuțe un tub lung și gol pe dinăuntru, în interiorul căruia se află o banană. Tubul este prea lung pentru ca maimuța să poată prinde banana cu brațul. Unui cimpanzeu îi va trece atunci prin minte cum să împingă banana cu un băț înspre una dintre extremitățile tubului. Ansamblul operațiilor se desfășoară fără nici o mișcare inutilă: ai impresia că maimuța a schimbat mintal poziția bananei pentru a găsi soluția. E adevărat că soluția problemei nu o obliga să se îndepărteze prea mult de situația concretă. Caracterul specific al raționamentului omenesc, în comparație cu aparentul raționament al oricărui animal, este tocmai de a depăși cu mult, datorită limbajului, situația imediat prezentă.

Raționamentul și ansamblul de procese ale gîndirii presupun, chiar și la cimpanzeu, utilizarea a ceea ce psihologii numesc o imagine. Dar imaginea vizuală, în cazul de față reprezentarea unei banane, riscă oricînd să fie o simplă reprezentare a unei banane anumite într-o situație anumită. Dimpotrivă, cuvîntul este mai general și mai abstract, fiindcă el elimină toate caracteristicile individuale ale bananei reale. Imaginea mintală care corespunde cuvîntului (acesta fiind definit ca o totalitate de sunete sau de mișcări musculare necesare rostirii sale) este o bază comodă pentru toate procesele gîndirii. Gîndirea cu ajutorul cuvintelor posedă în mod necesar tocmai această calitate de abstractizare și de generalizare, care pare să lipsească din gîndirea animală. Omul poate gîndi și vorbi despre banană ca despre o categorie generală de obiecte astfel denumite, în timp ce cimpanzeul nu va putea niciodată să depășească reprezentarea unei anumite banane într-un anumit tub. În acest fel, instrumentul social denumit limbaj contribuie la ceea ce se numește cu

emfază „emanciparea omului de aservirea sa față de concret".

A raționa înseamnă a se sluji mintal de simboluri, fără a fi nevoie să se recurgă la experiența concretă din lumea exterioară. Putem combina simbolurile în o mie de feluri diferite fără să mișcăm nici măcar un singur mușchi. În ce privește termenul de *idee*, el este întrebuințat pentru a indica ce reprezintă, ce înseamnă sau ce exprimă cuvintele sau alte simboluri. Într-un anumit sens, cuvîntul *banană* nu exprimă nimic concret ce se poate vedea, simți ori pipăi; el nu exprimă decît o idee, și anume aceea de banană ideală. Și, în viața din cadrul unei societăți, oamenii sînt îndemnați să creeze cuvinte pentru a exprima ideea unor lucruri care nu pot fi cuprinse cu simțurile, cum ar fi ideea de vultur cu două capete, de *mana*, de electricitate, de cauză. Toate acestea sînt produse sociale, ca și cuvintele care le exprimă. Față de aceste idei, societățile se comportă ca și cînd ar reprezenta obiecte reale și se pare chiar că ideile de libertate și de nemurire, de exemplu, sau de vultur cu două capete, îi fac pe oameni să acționeze cu mai multă rîvnă și perseverență decît ideea celor mai gustoase banane.

Fără să mergem pînă la subtilități metafizice, e necesar ca istoria să trateze ideile care inspiră activitatea societăților, de pe același plan ca și obiectele cele mai concrete și cele mai palpabile pe care le furnizează arheologia. Pentru om, aceste idei joacă un rol tot atît de determinant ca și condițiile geografice sau climaterice — munți, copaci, animale, starea timpului și toate celelalte lucruri din lumea exterioară: societățile reacționează atît față de mediul lor spiritual, cît și față de mediul lor material, și de aceea ele și-au făurit un echipament spiritual pe lîngă cel material de arme și unelte.

Echipamentul spiritual nu se limitează numai la ideile care pot fi și sînt concretizate în arme și unelte pentru aservirea și transformarea naturii exterioare, și nici măcar la limbaj. El mai cuprinde și ceea ce se numește ideologia, adică superstițiile societăților, credințele lor religioase, atașamentul lor față de anumite idei, inspirațiile lor artistice. Ideologia a inspirat oamenilor acțiuni care nu pot fi observate la animale. Acum aproape 100 000 de

ani[1], acele făpturi stranii denumite oamenii din Neandertal își îngropau morții cu un anumit ceremonial, înzestrîndu-i cu hrană și unelte. Toate societățile cunoscute, oricît ar fi ele de primitive, se supun unor rituri uneori foarte penibile și se privează de plăceri care se află totuși la îndemîna lor. La originea acestei atitudini stau ideile care au primit binecuvîntarea și consacrarea societății și care sînt exprimate prin termenii de nemurire, de zeu sau de magie. Fără îndoială că animalele, fiind lipsite de uzul vorbirii, sînt incapabile de abstractizare și deci nu cunosc asemenea comportamente.

Uneltele de silex de acum peste 100 000 de ani par să fi fost lucrate cu mai multă grijă și delicatețe decît o cerea menirea lor, înainte de toate utilitară. Făuritorii lor au vrut ca ele să fie nu numai utile, ci și frumoase. Cu douăzeci și cinci de mii de ani în urmă, oamenii își pictau trupul și își împodobeau gîtul cu scoici și mărgele lucrate uneori cu foarte mare migală. În zilele noastre, supunîndu-se exigențelor modei, bărbații și femeile din lumea întreagă suportă tot felul de tratamente, deseori dureroase (își scot dinții, își leagă strîns picioarele, își deformează corpul cu corsete), și acest comportament pare să fie caracteristic speciei umane, fiind de asemenea expresia unei ideologii.

Ideile abstracte au condus oamenii la descoperirea unor rațiuni de a acționa și în altă direcție decît în cea a nevoilor elementare ale foamei, instinctului sexual, furiei sau fricii. Născute dintr-o idee, aceste rațiuni au devenit mai apoi necesități vitale. Vedem însă că o ideologie, oricît de îndepărtată ar fi ea de nevoile fundamentale, este biologic utilă, în sensul că favorizează supraviețuirea speciei. Fără de echipament spiritual, într-adevăr, societățile au tendința de a se dezintegra, iar indivizii pot chiar ajunge să nu mai vrea să trăiască. Unii specialiști sînt de părere că dispariția religiei este una dintre principalele cauze ale „morții" societăților primitive în contact cu civilizația albilor. În legătură cu locuitorii din insula Eddystone, în

[1] Analiza cu ajutorul radio-carbonului 14 impune o revizuire a unora dintre aceste date, respectiv 50 000 de ani în loc de 100 000 și 30 000 de ani în loc de 25 000. — *N. ed. engl.*

Pacific, Rivers scrie următoarele: „Stăvilind vînătoarea de capete, noii veniți (englezii) răsturnau o instituție care avea rădăcinile ei adînci în viața religioasă a poporului. Indigenii au reacționat prin apatie. Ei nu s-au mai reprodus suficient și locuitorii insulei s-au împuținat".

Desigur că societățile omenești „nu trăiesc numai cu pîine". Dacă însă „fiecare cuvînt care iese din gura Zeului" nu aduce după sine, direct sau indirect, creșterea și prosperitatea biologică și economică a societății, această societate dimpreună cu zeul ei vor sfîrși prin a dispărea. Asemenea selecție naturală demonstrează că ideologia unei societăți nu este la urma urmei decît „expresia și transpunerea în spiritul oamenilor a unor factori de ordin material". Religia locuitorilor din insula Eddystone le dădea o rațiune de a trăi și menținea echilibrul sistemului lor economic; dar, pe de altă parte, practica vînătorii de capete, restrîngînd numărul locuitorilor, făcea inutilă orice îmbunătățire a echipamentului material, ceea ce a făcut din acești insulari o pradă ușoară pentru cuceritorii britanici. Istoria judecă o ideologie în funcție de interesul ce îl reprezintă pentru un anumit grup social, judecată care poate, de altfel, să intervină mult mai tîrziu.

O ideologie este în chip evident un produs social. Cuvintele care o exprimă au fost create de viața în societate și nu sînt de conceput în afara ei. Ideile își datorează forța și influența, faptului că au fost acceptate de societate. Prin acceptarea încă din copilărie de către fiecare membru al unui grup, unele credințe în aparență absurde devin ideologie și nimănui nu-i va trece prin minte să pună la îndoială o credință universal admisă. Foarte puțini dintre noi au rațiuni să creadă mai degrabă în vrăjitoare decît în microbi, pentru că societatea noastră ne-a vîrît în minte a doua credință și a ridiculizat-o pe cea dintîi. Alte societăți însă pot face operația inversă. Desigur, există specialiști care au examinat microbii la microscop și „i-au văzut", dar în evul mediu numeroși oameni, considerați încă și mai specialiști, au „văzut vrăjitoare", de exemplu în Europa și în Africa. Superioritatea credinței noastre nu s-a stabilit decît cu timpul și numai prin faptul că antisepticele și vaccinurile au izbutit să învingă moartea cu mai mult succes decît o făceau descîntecele magice și

vrăjitoarele arse de vii, permiţînd astfel creşterea populaţiei.

Una dintre funcţiunile de bază ale ideologiei este să asigure coeziunea şi funcţionarea societăţii. În acest sens, ideologia exercită o acţiune asupra tehnicilor şi asupra echipamentului material. La fel ca şi echipamentul spiritual, echipamentul material e un produs social nu numai pentru că e transmis de societate, ci şi pentru că fabricarea şi utilizarea uneltelor necesită cooperarea tuturor membrilor societăţii. E mai mult decît evident că, astăzi, locuitorii din Europa şi din America nu pot răspunde nevoilor lor (hrană, locuinţă, îmbrăcăminte) decît prin cooperarea în cadrul unui vast sistem de producţie: economia. Fără ea, oamenii ar trăi foarte incomod şi ar fi probabil condamnaţi să moară de foame. În teorie, omul primitiv, ale cărui nevoi sînt mai simple şi care are un echipament mai rudimentar, ar trebui să poată să-şi acopere singur trebuinţele. În practică, pînă şi primitivii cei mai puţin evoluaţi trăiesc în grupuri organizate şi cooperează la căutarea hranei, la fabricarea echipamentului şi la ceremoniile rituale. De pildă, la indigenii din Australia există o repartiţie a muncii după sex, pentru vînătoare şi recoltă, precum şi pentru producerea uneltelor şi a recipientelor. Există, de asemenea, şi o împărţire a produsului rezultat din această activitate de cooperare.

Chiar şi atunci cînd se studiază aspectele materiale ale unei culturi, trebuie să ne reprezentăm societatea ai cărei membri cooperează în scopul producerii mijloacelor menite să răspundă nevoilor fiecăruia, şi care, totodată, dezvoltă şi creează noi exigenţe. Economia şi ideologia acţionează constant una asupra celeilalte. Materialismul istoric afirmă că economia determină ideologia. După părerea noastră, mai exact ar fi să repetăm ceea ce am spus mai înainte, şi anume că o ideologie nu supravieţuieşte decît dacă favorizează funcţionarea armonioasă a economiei; în caz contrar, societatea şi, o dată cu ea, ideologia sfîrşesc prin a dispărea. Procesul poate fi foarte îndelungat: o ideologie perimată poate să reprezinte o piedică în faţa unui sistem economic şi să se opună oricărei schimbări, destul de multă vreme.

În principiu, există o continuitate a tradiției sociale. Omul de astăzi este în chip teoretic moștenitorul tuturor veacurilor care l-au precedat și beneficiază de experiența acumulată de strămoșii săi. Însă realitatea e cu mult mai departe de teorie. În loc să formeze o societate unică, omenirea este împărțită azi în multiple societăți distincte. După cîte știm în prezent se pare că această diviziune, departe de a fi neînsemnată, era încă și mai mare la origine — așa cum ne arată arheologia. Fiecare societate are limbajul, tradițiile, ideologia și tehnicile ei.

Diversitatea limbilor este — din păcate — evidentă în epoca noastră. E de ajuns să amintesc faptul că fiecare grai este produsul unei tradiții sociale și că el influențează celelalte moduri de acțiune și de gîndire. Sîntem mai puțin conștienți de divergențele care există pe planul civilizației materiale. S-a remarcat totuși că americanii nu țin furculița și cuțitul ca englezii. Diferențele de tradiție se exprimă prin nuanțe subtile, pe care le aflăm pînă și în forma acestor ustensile casnice. Pe cînd în Irlanda și în Țara Galilor muncitorii agricoli întrebuințează sapele cu coadă lungă, în Anglia și în Scoția sapa are o coadă mult mai scurtă. Munca făcută cu ajutorul lor e aceeași, dar mînuirea uneltei diferă. Aceste diferențe, pur convenționale, reflectă divergențele tradițiilor sociale. Fenomenul se manifestă concret în forma uneltelor, iar arheologia poate să-i afle urmele în trecut, chiar și atunci cînd absența documentelor scrise nu ne permite să constatăm diferența dintre limbi.

Ființele omenești, care își fac apariția acum vreo 400 000 sau 500 000 de ani, trăiau fără îndoială în grupuri mici, împrăștiate și izolate unele de altele, răspîndite din Anglia pînă în China și din Germania pînă în Transvaal. Fiecare grup va crea deci propriile sale tradiții, în funcție de climă și de alte condiții ale mediului căruia trebuia să-i facă față. La primele unelte despre care sîntem absolut siguri că au fost produse de meșteșugul omenesc, apar diferențe regionale în forma pietrelor și în modul de a le prelucra. Aceste diferențe nu sînt datorate nici naturii materiei, nici uzului produsului; ele par arbitrare. Așa cum se întîmplă cu cuțitele și furculițele din America și Marea Britanie și cu sapele din Anglia

și Țara Galilor, diversitatea tehnicilor și a formelor trebuie să corespundă unor divergențe de tradiții între societăți, hoarde, turme, clanuri, triburi sau oricum vrem să le denumim. Pe măsură ce timpul trece și documentele arheologice devin mai abundente, se descoperă un număr tot mai mare de diferențe între aceste produse. Una dintre sarcinile esențiale ale arheologiei preistorice a fost să deslușească feluritele tradiții sociale în funcție de diferențele remarcate în documentele pe care le-a cules.

Pentru a clasa obiectele pe care le studiază, arheologii nu recurg numai la criteriul funcțional (cuțite, topoare, colibe, morminte etc.), ci și la tipologie, care e mai precisă și mai completă (tip de cuțit, tip de topor, tip de locuință, tip de mormînt etc.), Diferitele tipuri de cuțite sau de morminte îndeplinesc fiecare — în mare — aceeași funcțiune, iar diferențele dintre ele izvorăsc din divergențele tradițiilor sociale, indicînd metodele confecționării și folosirii lor. În fiecare categorie de obiecte, arheologii deosebesc un anumit număr de tipuri. Atunci cînd într-o regiune dată și într-un moment dat, un tip predomină peste diversele categorii funcționale de obiecte, ansamblul lor constituie ceea ce arheologii denumesc o cultură sau o civilizație. Cu alte cuvinte, arheologia tinde să devină un studiu al civilizațiilor mai degrabă decît al CIVILIZAȚIEI.

Varietatea tipurilor este o dovadă a multiplicității tradițiilor sociale care au condiționat fabricarea și utilizarea lor. Datorită faptului că particularitățile tipurilor componente sînt determinate mai curînd de convenție decît de funcțiune, civilizația *trebuie* să corespundă unui grup social, care a dat valoare de lege convențiilor distinctive și a dus mai departe tradiția socială. Ar fi totuși greu de stabilit care este genul de grup social care corespunde civilizației studiate de arheolog. Dat fiind însă că limbajul joacă un rol hotărîtor în formarea și transmiterea unei tradiții sociale, ne putem aștepta ca un grup care se deosebește prin civilizația sa proprie să posede un limbaj propriu.

Este firesc apriori ca diferențele dintre graiuri să fie tot atît de vechi ca și cele care există — cum am văzut — în echipamentul material sau în riturile de înmormîntare. Mulțimea extraordinară a limbilor și a dialectelor la

primitivii contemporani, al căror nivel economic este simțitor echivalent celui al oamenilor din pleistocen, dă o justificare pozitivă acestei ipoteze. Cei 200 000 de indigeni din Australia vorbesc nu mai puțin de cinci sute de graiuri. În cei 400 000 km^2 din California, Kroeber distinge treizeci și unu de grupuri lingvistice și o sută treizeci și cinci de dialecte. Primele documente scrise pe care le posedăm, arată, în zone geografice reduse, tradiții lingvistice mult deosebite, răspîndite în arii foarte limitate: limba egipteană, cea sumeriană, semitică (akkadiană) și elamită, fără să mai socotim și alte tradiții ale căror urme se află în numele proprii și denumirile geografice. O dată cu dezvoltarea scrierii apar limbi noi: nasili, luvita, hurita, protohittita, feniciana, chineza, greaca, persana, urartiana, etrusca, latina, celtica... și încă nu am enumerat decît pe cele principale!

Chiar și atunci cînd literatura tipărită și larg răspîndită vine în sprijinul unificării limbii se mai remarcă încă unele tendințe de diferențiere: *vinerea viitoare*, expresie engleză, devine în Scoția *prima vineri*. Camion se spune *lorry* în Anglia și *truck* în Statele Unite. Procesul de diferențiere a fost și mai rapid înaintea apariției scrierii și a mijloacelor de difuzare a tiparului. Deosebirile lingvistice pot fi tot atît de vechi ca și deosebirile culturale, așa cum sînt ele constatate de cercetarea arheologică.

Grupul lingvistic nu coincide în mod necesar cu civilizația materială: în timp ce există prea puține diferențe între echipamentul tehnic din Franța, Danemarca, Anglia și Germania, limbile acestor țări sînt deosebite. Echipamentul material este mai permanent decît limba vorbită. De altfel, invențiile importante trec fără greutate granițele lingvistice. Dacă limba nu corespunde în chip necesar unei civilizații materiale, în schimb ea este de cele mai adeseori în legătură cu continuitatea existenței unui grup uman într-o anumită regiune geografică.

Considerînd diferitele culturi în lumina unei anumite unități geografice, divergențele pe care le prezintă între ele par mai puțin arbitrare și mai semnificative și le putem explica drept rezultate ale adaptării la medii diferite. Feluritele specii de animale inferioare sînt, în general, adaptate la mediul în care trăiesc. Caracterele lor

distinctive sînt rezultatele selecției naturale. Datorită lor, ele pot supraviețui într-un complex de condiții geografice. Așa se întîmplă cu iepurele de munte, a cărui blană albește iarna, pe cînd cea a iepurelui de cîmpie nu-și schimbă culoarea. Specia umană nu e biologic adaptată unui mediu anumit. Practic, adaptarea aceasta este asigurată prin echipamentul de unelte, arme, case etc.

Civilizația materială s-a constituit deci în mare parte datorită reacției față de un mediu: ea reprezintă un ansamblu de invenții care îngăduie suportarea condițiilor climaterice, folosirea resurselor locale de hrană, lupta împotriva fiarelor sălbatice, apărarea de inundații și de alte primejdii. Unele societăți au inventat repede diferite sisteme de a folosi substanțele naturale pentru hrană, combustibil, adăpost și unelte. Locuitorii pădurilor, de pildă, taie și sculptează lemnul, au unelte de dulgherie și construiesc cabane din trunchiuri de copac, în timp ce cei din stepe prelucrează mai ales oasele, confecționează împletiturile de nuiele, argăsesc pieile pe care le au la îndemînă; ei n-au nevoie de topoare, trăiesc în corturi de piei sau în adăposturi subterane.

Ne-am putea aștepta ca, pentru a face față cerințelor mediului, fiecare societate să-și creeze echipamentul și metodele sale proprii. Unele grupuri omenești pot emigra în anumite regiuni, unde trăiesc societăți umane care au avut o altă evoluție. Grupul emigrant nu-și abandonează echipamentul său tradițional pentru a și-l însuși pe cel găsit în noile locuri; de obicei, tradițiile emigranților și cele ale băștinașilor se contopesc. De asemenea, invențiile și descoperirile trec peste granițele impuse de convenția lingvistică locală; ele pot fi — și, de fapt, sînt — *difuzate* de la un grup la altul, în ciuda piedicilor de distanță și de limbă. Bogăția noastră culturală se datorește în mare măsură difuzării și adoptării, de către unele grupuri mai evoluate, a unor idei ce au fost create, în alte regiuni, de alte grupuri, ca răspuns la unele condiții și posibilități deosebite. Dacă luăm ansamblul alimentației de bază din Europa, constatăm că am adăugat grîului, orzului și fructelor din Orientul Apropiat, porumbul, cartoful, pătlăgelele vinete din America de Nord, bananele din Africa tropicală, și lista mai poate fi lungită, într-atît alimentația

noastră tradițională s-a îmbogățit cu produsele venite din toate colțurile lumii.

Preistoria și istoria ne arată cum cultura devine mereu mai diversificată, prin diferențierea societăților, ca răspuns la stimuli diferiți — geografici, tehnici sau ideologici. Încă și mai izbitoare este dezvoltarea schimburilor și împrumuturilor între societățile umane. Schimburile comerciale și relațiile culturale se înmulțesc neîncetat; cu toate acestea, asemenea eforturi de tot felul au tendința să converge și să-și îmbine apele. Un curent domină la un moment dat și drenează apele venite din diferite izvoare. Civilizațiile se topesc într-un tot, formînd CIVILIZAȚIA.

Dacă propria noastră civilizație poate să-și revendice locul în curentul principal, aceasta se datorează faptului că ea a știut să capteze și să absoarbă un mare număr de tradiții care, altădată, erau paralele cu tradiția ei. În epoca istorică, marele curent vine din Mesopotamia și din Egipt, trece prin Grecia, Roma, Bizanț și Islam, și ajunge în Europa atlantică și în America. Civilizațiile din India, China, Mexic, Peru și cele ale popoarelor primitive și-au adăugit apele, în nenumărate rînduri, la acest curent. În realitate, China și India au contractat împrumuturi în Occident, dar în general aceste curente s-au pierdut în ape calme, în care nimic nu se schimbă. În marele curent atlantic mai plutesc doar cîteva resturi din civilizațiile inca și maya, astăzi dispărute. În această carte vom studia curentul civilizației noastre, îndepărtîndu-ne uneori de el, tocmai ca să arătăm cum l-au îmbogățit unii afluenți.

Dacă observăm întregul proces istoric, așa cum apare el din documentele arheologice și literare, constatăm o evoluție economică continuă, care a ajuns la metodele întrebuințate de societățile cele mai evoluate pentru a-și asigura existența. În acest domeniu, asistăm la transformări radicale și chiar revoluționare, care au fost toate urmate de foarte puternice creșteri demografice. Aceste revoluții marchează marile etape ale procesului istoric, care pot fi rezumate astfel:

1. Mai întîi, istoria începe poate acum 500 000 sau 250 000 de ani, prin apariția discretă a omului, culegător

de hrană. Ca și celelalte animale de pradă, el trăiește ca un parazit, luînd tot ceea ce natura îi pune la dispoziție pentru a-și asigura hrana. Această economie, bazată pe cules, corespunde cu ceea ce Morgan numește *starea de sălbăticie*. Timp de 98 la sută din istoria omenirii, ea va fi singurul mijloc de existență aflat la îndemîna societăților omenești. Această perioadă, pe care arheologii o numesc epoca paleolitică sau vîrsta veche a pietrei, corespunde cu epoca geologică a pleistocenului. Culesul mai este încă practicat și azi de anumite grupuri umane izolate, în junglele Malaeziei și Africii centrale, în deșerturile din nord-vestul Australiei, în Africa de sud și în regiunile arctice.

2. După aceea, acum vreo 8 000 de ani[1], anumite societăți din Orientul Apropiat adaugă produselor culesului hrana pe care o obțin din cultivarea plantelor și, adesea, din creșterea animalelor domestice. Această formă nouă de economie producătoare de hrană este caracteristică pentru ceea ce Morgan denumește *barbarie*. Sub aspectul său elementar ea se află consemnată în termeni arheologici sub numele de perioada neolitică sau epoca nouă a pietrei. Dar, vorbind din punct de vedere economic, neoliticul nu corespunde unei perioade cronologice, pentru că locuitorii maori din Noua Zeelandă se aflau încă în anul 1800 în acest stadiu neolitic. În plus, anumite societăți „barbare" au învățat să folosească uneltele și armele de fier și de bronz, deși utilizarea deplină a acestor metale a fost posibilă abia în urma unei noi revoluții economice.

3. În sfîrșit, acum aproximativ 5 000 de ani, anumite sate riverane de pe Nil, Tigru și Eufrat s-au transformat în cetăți. De bunăvoie sau cu forța, societatea îi obligă pe agricultori să producă mai mult decît le e necesar pentru ca să-și asigure propria lor subzistență. Acest surplus este utilizat pentru hrănirea unei populații urbane noi, alcătuită din meșteșugari specializați, negustori, preoți,

[1] În loc de 8 000 de ani, trebuie considerat între 10 000 și 12 000 de ani. — *N. ed. engl.*

ostași și slujbași. Din această revoluție decurge, ca o necesitate, inventarea scrierii și, o dată cu ea, începe epoca istorică, adică înflorirea civilizației propriu-zise.

A. Primele două milenii ale civilizației coincid cu perioada pe care arheologii o denumesc epoca bronzului. În acea vreme, arama și bronzul sînt singurele două metale utilizate pentru fabricarea de arme și unelte. Prin prețul lor, ele nu sînt accesibile decît divinităților, regilor, șefilor, slujbașilor templelor și ai statului. Pe de altă parte, irigarea permite agriculturii să furnizeze surplusul de hrană necesar. Acest excedent se află în mîinile unui grup restrîns de preoți și de slujbași, care, tezaurizîndu-l, împiedică creșterea populației industriale și comerciale a cetății.

B. Descoperirea unei metode de producție puțin costisitoare a fierului a adus după sine, prin anul 1200 î.e.n, prima epocă a fierului. Inventarea unui alfabet în Orientul Apropiat a popularizat în aceeași epocă scrierea care, pînă atunci, reprezenta un lucru misterios, cunoscut numai de o pătură puțin numeroasă de preoți eruditi. În anul 700 î.e.n., apariția monetelor a înlesnit comerțul cu amănuntul. Economia greco-romană va utiliza pe scară largă aceste inovații, care mergeau mînă în mînă cu facilitățile de transport oferite de Marea Mediterană. Excedentul dat de agricultura intensivă a fost repartizat în profitul unei pături mijlocii compuse din negustori, financiari și latifundiari. Din aceasta a rezultat o creștere remarcabilă a populației, cel puțin în bazinul mediteranean. Sărăcirea relativă și aservirea, în sensul propriu al termenului, a agricultorilor și meseriașilor au pus însă capăt acestei situații.

C. În Europa, feudalitatea l-a legat de pămînt pe țăran, care, pînă atunci, era seminomad, și a dezvoltat productivitatea în regiunea temperată a pădurilor. În schimb, ea l-a eliberat pe cultivator de sclavajul complet pe care îl cunoscuse în epoca romană. Sistemul breslelor a asigurat meseriașului și negustorului nu numai libertate, dar și un statut economic fără precedent. Cu timpul, comerțul și industria au dominat o agricultură mai intensivă și mai bine

dirijată. Aceste inovații, adăugate la noua întrebuințare a forței hidraulice, au adus după ele o nemaiîntîlnită înmulțire a populației europene.

D. În sfîrșit, descoperirea Lumii Noi și a drumurilor maritime către India și Extremul Orient au deschis Europei atlantice piața mondială. În schimbul articolelor de serie pentru uzul curent, societățile de pe malul atlantic european se duceau să se aprovizioneze cu hrană în țările din întreaga lume, a căror producție nu înceta să se dezvolte ca urmare a caracterului din ce în ce mai științific al economiei rurale. Saltul demografic pe care l-a cunoscut Anglia între anii 1750 și 1800 dovedește succesul biologic al noii economii capitaliste și burgheze și justifică termenul de revoluție industrială care este atribuit primelor sale faze.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY

CAPITOLUL II

PALEOLITICUL SAU STAREA DE SĂLBĂTICIE

Primul capitol din istoria omenirii este încă împletit cu istoria naturală. Antropologia preistorică studiază evoluția fizică, modificările intervenite în trupul omenesc. Arheologia preistorică arată în ce fel munca a făcut din om o ființă omenească și studiază îmbunătățirile pe care el le-a adus echipamentului său. Perioada studiată de cele două științe este de aproximativ o sută de ori mai lungă decît cea care s-a scurs de la primul document scris. Apariția omului și confecționarea primelor unelte pot fi situate în timp cu aproximativ 500 000 de ani în urmă, într-o epocă de la începutul pleistocenului, ultima perioadă geologică dinaintea holocenului sau perioada actuală, care a început în urmă cu aproape 10 000 de ani și este departe de a se fi terminat.

Cifrele de mai sus nu sînt decît aproximative și, pentru majoritatea oamenilor, au prea puțină semnificație. Mai importante sînt marile modificări ale cadrului biogeografic, la care omul a fost martor. De exemplu, în cursul pleistocenului, Marea Britanie era sudată de continentul european; cea mai mare parte din suprafața Mării Nordului trebuie să fi fost pămînt uscat și oamenii puteau merge de-a lungul Tamisei pînă la confluența cu Rinul. Principalele lanțuri de munți erau formate înainte ca primii oameni să fi început a-și fabrica unelte, dar ei au mai apucat să vadă cum luau naștere o seamă de coline, prin încrețirea scoarței terestre. O anumită școală geologică afirmă că, în timp ce se deschideau prăpăstii gigantice, ca cea din valea Rifului, în Africa, oamenii începuseră să locuiască acest continent.

Întreaga suprafață a pămîntului a suferit de pe urma unor schimbări catastrofale ale climei. În regiunea latitudinilor înalte s-au succedat trei sau patru perioade glaciare, alternînd cu ploile torențiale care cădeau în regiunile ce formează astăzi zonele aride subtropicale. Ghețarii din Norvegia au coborît de-a lungul văilor și au acoperit

cu un strat gros de gheață cîmpiile din Europa septentrională. În munții Scoției s-au format calote glaciare, care s-au scurs peste Irlanda și Anglia și s-au întîlnit la răsărit cu ghețarii scandinavi. Ghețarii alpini au alunecat și ei la vale. Ghețarul Ronului, care acum se termină pe înălțimile din jurul lacului Geneva, ajungea în vremea aceea pînă aproape de Lyon. Ghețarii nu erau rîuri care înghețaseră, ci rîuri de gheață, care înaintau foarte încet. Cîmpuri de gheață, asemănătoare celor pe care le aflăm astăzi în Groenlanda și în Antarctica, se prelingeau cu o viteză de 400 metri pe an. Deci, ghețurile din Scoția au avut nevoie de vreme îndelungată ca să atingă actuala localitate Cambridge, la fel ca și cele din Scandinavia ca să ajungă la Berlin. Topirea lor a fost tot atît de îndelungată. În sfîrșit, clima s-a încălzit. Hipopotamii și tigrii au putut trăi în Norfolk; rododendronii, pe care azi îi aflăm în Portugalia, au început să crească în Tirol. Dar gheața urma să se mai întindă încă înainte de a se retrage din nou. Geologii sînt astfel de părere că au avut loc patru perioade glaciare, despărțite de trei perioade interglaciare de încălzire. Unii specialiști consideră că numărul acestor perioade ar fi fost și mai mare.

Sub ochii omului apăreau noile specii de animale, care se consolidau prin selecția naturală, iar uneori dispăreau. În răstimpul primei perioade interglaciare, tigrul uriaș cu dinți tăioși, calul pitic cu trei degete și elefantul din sud, animale care scăpaseră din pliocen, s-au luat la luptă cu speciile noi care s-au impus prin selecția naturală. Pentru a rezista la frigul perioadelor glaciare, anumiți elefanți, mamuții, și anumiți rinoceri s-au acoperit cu peri.

Cea mai curioasă însă dintre toate aceste specii noi a fost omul. Primii oameni se aseamănă atît de puțin cu cei de astăzi, încît zoologii îi consideră ca făcînd parte dintr-o specie deosebită: hominizii[1], ale căror cele mai vechi fosile prezintă numeroase trăsături de maimuță.

---

[1] Tabloul evoluției hominizilor a suferit schimbări însemnate în ultimii ani. Departe de a fi niște inele intermediare între maimuțe și oameni, s-a dovedit că hominizii au apărut încă din epocile geologice.

Noțiunile privind hominizii din perioada villafranchiană, cu alte cuvinte din pleistocenul vechi și mijlociu, au putut fi mai

Pitecantropul, omul-maimuță din Java, este un hominid care avea un craniu gros, dar foarte mic, cu o capacitate de 750 pînă la 1 100 cm^3, adică intermediară între cea a cimpanzeului și cea a omului modern. Un prag osos, torusul, deasupra căruia se ridica o frunte teșită, apăra ochii și suporta structura masivă a craniului și a fălcilor. O umflătură craniană rudimentară, situată deasupra centrului localizării graiului, dovedește că omul din Java poseda uzul vorbirii și emitea sunete pe care cei din jurul său puteau să le înțeleagă. Falca lui era de mari dimensiuni, iar maxilarul inferior nu avea bărbie.

Sinantropul, nume dat hominizilor aflați în peștera din Șu-Ku-Tien, în apropiere de Pekin, prezintă în chip simțitor aceleași caracteristici.

Documentele antropologice relevă deci că în pleistocenul inferior au apărut specii intermediare între maimuță și om. Raritatea acestor documente este semnificativă. În timp ce din alte specii s-au descoperit numeroase fosile, doar patru fosile ilustrează o perioadă de 200 000 de ani de populație hominidă pe continentul nostru, cu toate că savanții de pretutindeni sînt „în căutarea verigii care lipsește din lanț". Asia e mai puțin zgîrcită: oamenii din Java și cei din China îngăduie să se facă legătura cu secolul al XX-lea. Trebuie deci să tragem concluzia că, în primele milenii ale existenței lor, pe continentul nostru, oamenii erau prea puțin numeroși. Este lesne să ne dăm seama că

---

clar definite. S-a acordat o mare atenție australopitecilor, caracterizați ca avînd creiere mici și poziție verticală, și ale căror membre anterioare erau probabil libere, pentru a folosi uneltele. Pe de altă parte, descoperirea în nivelul I de la Oldowai, în răsăritul Africii centrale, a unei părți din craniul unui hominid avînd un creier mai mare ne îndeamnă să revizuim ideea după care australopitecul ar fi strămoșul omului în linie directă și că el ar fi realizat acele unelte ale căror resturi au fost asociate cu existența sa.

Depozitele de schelete din pleistocenul mijlociu ne oferă fosile de hominizi mult mai convingătoare, aparținînd grupului pitecantropus, al cărui creier măsura între 1 100 și 750 cm^3. Nu s-a stabilit încă vreo legătură între resturile de pitecantrop și uneltele din Java, unde acest grup a fost descoperit pentru prima oară. Descoperirile din nordul Africii și de la Șu-Ku-Tien, în nordul Chinei, nu lasă însă nici o îndoială asupra caracterului fundamental uman al pitecantropului. — *N.ed.engl.*

hominizii nu puteau amenința prea tare viața mamuților, a ursilor de peșteră, a tigrilor și a hipopotamilor! ...

Arheologia nu dezminte această ipoteză. Într-adevăr, pe înălțimile de unde odinioară porneau rîurile Vaal și Zambezi, se pot aduna căruțe întregi de unelte fabricate de primii oameni, într-o perioadă de peste 100 000 de ani. Dacă ne gîndim însă că un singur hominid producea, întrebuința și arunca trei sau patru unelte pe zi, mulțimea lor nu dovedește că făuritorii lor erau mulți la număr.

Aceste unelte ne furnizează date despre echipamentul datorită căruia oamenii au putut să domine animalele. Arheologia nu cunoaște zorile acestei istorii; totuși, într-o bună zi, oamenii au învățat să stăpînească, apoi să provoace procesul chimic al combustiunii, să se slujească de cumplita floare roșie care semăna groaza și îi punea pe goană pe ceilalți locuitori ai junglei. Este imposibil de a găsi urma primelor întrebuințări ale focului. Oasele calcinate aflate în peștera de la Șu-Ku-Tien, în apropiere de Pekin, dovedesc totuși că sinantropul stăpînea focul. Primele unelte au fost obiecte naturale pe care omul abia dacă mai avea nevoie să le modifice ca să servească nevoilor lui. Dacă unele dintre ele au fost de lemn, înseamnă că au dispărut de multă vreme. În ce privește uneltele de piatră, ele seamănă într-atît cu pietrele naturale, încît e dificil să se deosebească unele de altele. De altfel, acesta formează subiectul „disputei eolitelor" în rîndurile arheologilor.

Este neîndoios faptul că primele[1] unelte apar în pleistocenul inferior sau, după unii, în mijlocul acestei perioade. Dar modul lor de folosire nu a putut fi precizat, ele avînd probabil mai multe utilizări. Aceeași cremene, cioplită în chip grosolan, slujea la toate: pentru a omorî un tigru, pentru a-i răzui pielea, pentru a scoate rădăcini. Unealta se îmbunătățește pe măsură ce făuritorii devin mai dibaci, prin acumularea moștenirii tre-

[1] Cele mai vechi unelte de piatră, bine definite și identificate pînă acum, și anume cele din depozitele villafranchiene din Africa de nord și din zona centrală de răsărit, cuprind unelte de tipul topoarelor de mînă, realizate prin detașarea cîtorva lame dintr-un nucleu, care capătă astfel un vîrf ascuțit și neregulat. — *N.ed.engl.*

cutului. Aşchiile grosolane, obţinute din ciocnirea pietrelor între ele, fac loc unor fragmente sau lame, despicate cu precizie cu ajutorul unui ic de lemn. Metodele întrebuinţate în prelucrarea silexului diferă de la o regiune la alta, după tradiţiile care se consolidează pe diferite meleaguri.

Pe întreg cuprinsul Africii, în Europa occidentală, în India meridională, uneltele erau fabricate prin desprinderea unor fragmente dintr-un bulgăr de cremene sau *nucleu*, în aşa fel ca să li se poată da forma aleasă dintre patru sau cinci forme uzuale. Asemenea bucăţi de cremene cioplite sînt denumite în mod general toporaşe de mînă cu aşchii. În vremea erei glaciare în Europa, ca şi în Eurasia septentrională se utilizau în mod aproape exclusiv aşchiile de cremene. „Fabricanţii" lor nu se preocupau de forma pe care o lua miezul (nucleul). Ei nu se interesau decît de aşchiile pe care le desprindeau din el şi cărora le dădeau forme mai variate decît cele pe care le aveau toporaşele de mînă. În ce priveşte uneltele sinantropului şi primele instrumente utilizate în Malaezia şi în nordul Indiei, ele aparţin unui alt ciclu de cioplire: cu cioplitoarea sau satîrul.

Diversele metode de fabricare exprimă reacţii diferite faţă de medii variate. Metodele sînt convenţionale şi supuse unor numeroase tradiţii sociale. Condiţiile biogeografice nu pot explica alegerea nucleului sau a aşchiei. Însă continuitatea care există înăuntrul acestor cicluri de cioplire e tot atît de remarcabilă ca şi diversitatea lor. Toporaşele de mînă au aceeaşi formă de la Capul Bunei Speranţe pînă la Mediterana şi de la coastele Atlanticului pînă în India centrală. Trecerea a două ere glaciare nu aduce decît unele modificări de detaliu, care se succedă pretutindeni în aceeaşi ordine. Este probabil că aceste grupuri de făuritori au făcut schimburi de idei şi de experienţă tehnică.

Cele mai recente toporaşe de mînă dovedesc o căutare şi o fineţe de lucru extraordinare. Ele arată că erau fabricate cu o grijă mai mare decît era nevoie şi care nu se poate explica decît printr-un sentiment estetic[1]. Anumite

[1] Craniul descoperit recent în nivelul al II-lea de la Oldowai, aparţinînd oamenilor care foloseau toporaşele de mînă, prezintă din punct de vedere somatic accentuate umflături frontale şi, din punctul de vedere al evoluţiei hominizilor, se situează între pi-

indicii, pe care trebuie să le primim cu rezervă — o bucată dintr-o falcă, provenind din Kanam, în Kenya, dintr-o epocă geologică greu de precizat, și osul occipital dintr-un craniu descoperit într-o carieră de nisip din Swanscombe, în Kent — sugerează presupunerea că făuritorii toporașelor de mînă erau mai apropiați de noi decît pitecantropul sau sinantropul. Poate că ei au fost strămoșii noștri, calitate pe care unii nu le-o acordă oamenilor fosili din Asia și nici omului din Heidelberg, gloriosul posesor — deși din păcate necunoscut — al unei fălci fosile puternice, găsită într-o carieră de nisip la Mauer, în Würtemberg.

Primii hominizi trăiau, fără îndoială, numai din cules și vînat. Toporașele de mînă slujeau tot atît de bine la smulgerea rădăcinilor, cît și la înarmarea vînătorilor. Sinantropul era cu siguranță carnivor. Prezența în peștera pe care o ocupa a unor oase de hominizi tinde chiar să arate că era canibal. De fapt, e probabil că hominizii erau omnivori și faptul de a recunoaște ceea ce puteau să mănînce fără nici o primejdie pentru organismul lor a constituit una dintre lecțiile cele mai importante pe care au tras-o de pe urma experienței și care a fost transmisă prin tradiție. Selecția plantelor și animalelor comestibile, descoperirea mijloacelor de recoltare și de capturare, alegerea anotimpurilor proprice erau tot atîția pași înainte pe calea științei. Tradițiile junglei conțin în germene botanica, zoologia, astronomia și climatologia. Iar din stăpînirea focului se vor naște într-o bună zi fizica și chimia. Studiile arheologice privind pleistocenul mijlociu (situat aproximativ cu 140 000 de ani în urmă) devin destul de precise, îngăduind definirea marilor linii ale sistemului economic al hominizilor. Cu cît ne apropiem de

---

tecantrop și *homo sapiens*. Craniul de la Steinheim, în Germania, are de asemenea pronunțate umflături frontale, pe cînd cele de la Swanscombe, care sînt foarte apropiate de cel de mai sus, prezintă țesituri în regiunea frunții. Mărimea creierului craniilor de la Steinheim și Swanscombe este mai mică decît cea a omului modern. Se pare deci că, deși craniile hominizilor care au întrebuințat toporașele de mînă păstrează unele trăsături ale pitecantropului, ele dovedesc totuși o dezvoltare bine marcată a mărimii creierului. — *N.ed.engl.*

ultima perioadă glaciară, hominizii transformă peșterile în adevărate locuințe, după ce alungaseră animalele care se adăposteau în ele.

Grupurile cele mai bine cunoscute trăiau în Europa și aparțineau speciei denumite Neandertal. Fără îndoială, erau diferiți de *homo sapiens*: cutia lor craniană e tot atît de mare ca și cea a europenilor actuali, dar un torus occipital continuă să le străjuiască ochii în locul arcadei sprîncenelor; fruntea continuă să fie teșită, falca enormă și bărbia inexistentă. Capul se sprijină pe șira spinării în așa fel încît ea e aplecată în față. Conformația membrelor inferioare nu le permite decît să meargă tîrșîind picioarele[1].

Numeroși specialiști cred că omul din Neandertal era adaptat la viața într-o climă arctică și că el a dispărut o dată cu perioada de încălzire. Deci, ei contestă că sîngele neandertalian ar putea curge în vinele raselor contemporane. Alți hominizi care prezintă trăsături neandertaliene (torus, frunte teșită, maxilar puternic) au fost descoperiți în Palestina, în Africa de sud și în Java. După unii, ei ar fi o etapă în evoluția generală a omului; după alții, ei constituie o ramură desprinsă din tulpina principală și care a dispărut cu timpul. Cîteva fosile din Palestina au totuși unele caractere (bărbie abia marcată) care ne fac să presupunem existența unor încrucișări cu *homo sapiens*, ai cărui descendenți au trăit în cursul ultimei perioade interglaciare și au fabricat unelte din așchii de silex.

Indiferent de conformația lor, oamenii din Neandertal și contemporanii acestora din paleoliticul mijlociu au adus elemente pozitive civilizației omenești. Ei posedau un echipament mai variat și mai diferențiat decît cel al predecesorilor lor: arme (vîrfuri de săgeți), unelte felurite pentru răzuit sau tăiat. În general, acestea erau așchii de cremene tăiate după tehnica Levallois. Acest procedeu ingenios, care presupunea calcule științifice, îngăduia să se ajungă la forma exactă, determinată dinainte de a se fi trecut la

---

[1] Este important să notăm că reexaminarea scheletului din La Chappelle-aux-Saints sugerează faptul că individul respectiv prezenta deformări artritice. Este astăzi dovedit că neandertalienii sănătoși stăteau în poziție dreaptă. — *N.ed.engl.*

cioplire. Astfel de unelte sînt mai rare în Europa și mai frecvente în Asia centrală și în Africa.

Viața neandertalienilor din Europa ne e bine cunoscută din punct de vedere economic, cultural și biologic. Ei trăiau din vînat, îndeosebi cel al mamuților, dar mai vînau și rinoceri și alte animale cu pielea rezistentă care populau tundrele de la marginea ghețarilor din Europa și din Siberia. Niște simple familii izolate n-ar fi putut face față unui asemenea vînat și e probabil că neandertalienii se grupau în cete, care, oricît de limitate ar fi fost ele, pretindeau o organizare socială pe baza căreia se sprijinea sistemul lor economic.

Primitivii neandertalieni aveau, de asemenea, exigențe sprituale. Ei au instaurat rituri mortuare, gîndindu-se poate că astfel își vor putea readuce la viață morții. Ei îngropau cadavrele în morminte și, uneori, așezau înăuntrul lor pietre pentru a feri trupul de greutatea pămîntului. Gropile, săpate în peșterile locuite de cei în viață, erau așezate în apropiere de vatră, fără îndoială în speranța că dogoarea focului va reda cadavrului înghețat căldura vieții. Mortul, chircit așa după cum cerea tradiția, era îngropat o dată cu hălci de carne și cu unelte, căci neandertalienii nu se îndoiau că viața ar continua, într-un fel sau altul, și că morții ar avea aceleași nevoi ca și cei vii. Începînd cu paleoliticul mijlociu, avem putința să urmărim pînă în zilele noastre evoluția riturilor de înhumare. Este evident că în rînduiala ceremoniilor noastre funerare se regăsesc teme vechi de aproape o sută de mii de ani.

Dar nu este vorba numai de atît. Cîteva peșteri din Alpi adăpostesc un număr impresionant de oseminte. Marea lor majoritate aparțin ursilor de peșteră și sînt rînduite într-o anumită ordine. Așezarea lor amintește rituri care mai supraviețuiesc încă și astăzi la anumiți vînători din Siberia și prin care se încearcă abaterea mîniei spiritului-urs și asigurarea abundenței vînatului. Să fie oare aceasta o mărturie a unor rituri magice de vînătoare dinaintea ultimei perioade glaciare? Oricum ar fi, avem dovada că omul din Neandertal, oricît ar fi fost el de primitiv, avea ideologia sa proprie.

Deși condițiile au fost nefavorabile, se pare totuși că ele n-au împiedicat înmulțirea speciei umane. În Europa există un număr de schelete din paleoliticul mijlociu de cinci ori mai mare decît cel din paleoliticul inferior, care s-a întins pe o perioadă de cinci ori mai lungă. Totuși, o dată cu terminarea ultimei perioade glaciare, omul din Neandertal dispare din Europa. În acel moment intră în scenă omenii din timpurile moderne.

Homo sapiens apare simultan în Europa, în Africa de nord și de est, în Palestina și chiar în China. Încep să existe diferențe de specie și de rasă. Numai în Europa antropologii recunosc rasa ușor negroidă de tipul Grimaldi, oamenii voinici și înalți din Cro-Magnon, cei ceva mai mărunți din Combe-Capelle, care au adesea capul rotund, și poate rasa Brünn, cu trăsături vag neandertaliene, pe cînd un craniu descoperit recent în Chancelade seamănă cu cel al eschimoșilor de astăzi. Chiar dacă unele fosile mai vechi se apropie de omul din Neandertal, o atît de mare varietate aflată la primii oameni pledează în favoarea teoriei care pretinde că strămoșii direcți ai omului *sapiens* existau încă într-o epocă îndepărtată din pleistocen.

Oamenii din paleoliticul superior erau mult mai bine utilați decît predecesorii lor din paleoliticul mijlociu și inferior. Fără îndoială că dacă acest echipament se diversifică, lucrul se petrece în funcție de tradițiile sociale diferite, ivite probabil din nevoia de a se adapta la medii diferite. Arheologii deosebesc mai multe grupuri sociale, care nu coincid total cu rasele studiate de antropologi[1]: châtelperonienii în Franța; aurignacienii în Asia centrală, în Crimeea, în Balcani, în Europa centrală și în Franța, după dispariția châtelperonienilor; gravetienii la nord de Marea Neagră, care urmează aurignacienilor în Europa centrală și în Franța și se întind pînă în Anglia și Spania; aterienii în Africa; capsienii în Africa de nord. După aceea s-au cristalizat unele civilizații locale, mai ales cultura solu-

[1] Astăzi deținem informații ceva mai precise cu privire la civilizațiile din paleoliticul superior. Civilizația gravetiană, de pildă, este bine reprezentată în Italia. Civilizația capsiană (Africa de nord) aparține, așa cum au arătat-o analizele cu radio-carbon, perioadei de mijloc a epocii mezolitice. — *N.ed.engl.*

treană și magdaleniană, în apusul Europei; ele aparțin paleoliticului superior. Nici unul dintre aceste grupuri sociale, identificate de arheologie, nu coincide cu vreunul din grupurile precizate de anatomiști. De pildă, oamenii de tipul Grimaldi și Cro-Magnon foloseau uneltele gravetiene, așa cum au dovedit-o descoperirile din vestitele peșteri Grimaldi, de lîngă Menton.

Toate societățile din paleoliticul superior întrebuințau la fabricarea uneltelor, osul, fildeșul și aceeași tehnică în cioplirea cremenei. Dintr-un bloc de silex sau de obsidian se desprindeau așchii lungi și înguste, în formă de lamă, lucru care cerea mai puțină materie primă și mai puțină muncă decît tehnica Levallois întrebuințată încă de aterieni și de alte cete din Africa, Siberia și China. *Homo sapiens* avea la dispoziția sa un instrument ingenios, denumit daltă, care nu era altceva decît o piatră tăioasă din care se scotea cîte o așchie ori de cîte ori era nevoie să fie ascuțită.

Economia acestor societăți este încă sălbatică: ea se întemeiază pe cules, vînătoare și pescuit, dar echipamentul și metodele sînt ameliorate în chip aproape revoluționar. Din experiența colectivă, acumulată timp de generații, oamenii învățaseră să folosească din plin condițiile naturale și să-și făurească noi și ingenioase unelte.

Cu toate că ghețarii din munți dispăruseră pentru un timp, cîmpiile din nord mai erau încă acoperite cu un strat imens de gheață. Coloniile de vînători din Europa erau nevoite să facă față rigorilor unei clime subarctice. Fiind bine echipați pentru a înfrunta asemenea dificultăți, ei înaintară pînă în regiunea stepelor și tundrelor, unde puteau vîna turmele bogate de reni, bizoni, mamuți și cai. În cîmpiile Rusiei meridionale și ale Europei centrale, gravetienii și-au așezat taberele de-a lungul itinerariilor pe care circulau turmele în migrațiile lor sezoniere. Pe malurile Donului, erau preferate așezările mărginite de rîpe, care formau excelente îngrădiri naturale. Imensele grămezi de oase dovedesc succesul de care se bucura alegerea acestor locuri.

Oamenii se apărau de frig locuind în corturi, făcute desigur din pieile animalelor, și chiar în „case" săpate în

pământ, acoperite cu piei sau cu brazde de iarbă, comparabile celor ocupate de vînătorii din Arctica. Cum lemnul era o raritate, ei se încălzeau arzînd oase. Fumul era trasprintr-o rețea bine concepută de tuburi subterane. Se presupune că erau îmbrăcați în piei de animale, pentru că s-au găsit răzuitoare și străpungătoare care slujeau la pregătirea și cusutul pieilor. După ceea ce se poate desluși din costumul unei statuete descoperite la Malta, în Siberia, se pare că ființa reprezentată poartă veșminte de blană, printre care un pantalon apropiat de cel al eschimoșilor.

În Dordogne, pe văile Pirineilor și în munții Cantabrici, peșteri uriașe adăposteau aurignacienii și gravetienii care vînau pe podișurile și în cîmpiile învecinate. Somonii urcau cursul fluviilor și magdalenienii au învățat să pescuiască cu cîrligul sau cu harpoane de corn de ren.

În paleoliticul superior, vînătoarea s-a îmbogățit cu noi și numeroase invenții. Aterienii și capsienii din Africa, precum și, probabil, contemporanii lor din Europa și din Asia, trăgeau cu arcul[1], care a fost primul mecanism complex inventat de om. Mușchii arcașului produc progresiv o energie, pe care tensiunea osului sau a lemnului o concentrează într-un punct din care este brutal eliberată. Magdalenienii și, probabil, alte societăți din paleoliticul superior cunoșteau propulsorul, o altă invenție prin care se mărește traiectoria unui proiectil și se asigură atingerea țintei.

Pentru fabricarea acestor arme și pentru a se putea răspunde noilor nevoi de locuit, hrană și ornamentație a fost necesară producerea unor unelte specializate. Oamenii încep să nu se mai mulțumească cu cele care acționau direct asupra naturii: ei cîștigaseră destulă perspicacitate pentru a crea unelte care să le slujească la făurirea altor instrumente. Acum aveau la dispoziția lor noi

[1] Prima dovadă sigură despre folosirea arcului o constituie exemplarele de lemn din nordul Europei, aparținînd epocii mezolitice. În schimb, fragmentele de lemn curbat, descoperite într-un sălaș al unor vînători de reni din Schleswig-Holstein, sugerează ipoteza că un astfel de instrument ar fi intrat în uz înainte de sfîrșitul epocii glaciare. Aterienii din nordul Africii făureau vîrfuri de săgeți ascuțite și crestate, dar nu avem nici o dovadă despre felul cum erau ele propulsate. — *N.ed.engl.*

materiale: osul, cornul și fildeșul, pe care puteau să le ascută prin frecarea de o piatră. Rămurelele de corn de ren, oasele și, uneori, pietrele erau străpunse de găuri rotunde, obținute printr-o mișcare de rotație. Astfel se deschisese calea către anumite invenții printre care și roata.

Vînarea unor turme de animale mari, practicată de aurignacieni, gravetieni și încă de alte populații, presupunea cooperarea unui grup mai numeros decît familia naturală și chiar decît hoarda neandertalienilor. Este greu de știut care era structura acestui grup: fără îndoială că munca era repartizată între sexe, așa cum observăm în epoca modernă. E probabil că fiecare familie își fabrica propriul său echipament, că fiecare dintre grupuri era autonom și că producea atît cît avea nevoie.

Totuși s-ar părea că între comunitățile respective s-ar fi instaurat un fel de comerț, care se efectua de cele mai dese ori cu produsele de lux. În peșterile din Dordogne au fost descoperite scoici mediteraneene. Silexurile găsite la Gagarino, pe Don, provin fără îndoială dintr-o altă așezare, situată la 100 kilometri în amonte, care poate fi Kostienki. Oasele de pește întîlnite în Dordogne lasă loc presupunerii că ar fi existat schimburi economice între feluritele comunități de pe coastă și din interior, care trăiau în Franța în același timp cu mamuții și renii. Desigur că au existat de asemenea și schimburi de idei, deoarece grupurile din paleoliticul superior nu trăiau cu totul izolate unele de altele.

Societățile din paleoliticul superior aveau o viață spirituală mai intensă decît cea a grupurilor neandertaliene. Grimaldienii și oamenii din Cro-Magnon își îngropau morții cu ceremonii mai bogate. Mormintele erau încărcate cu hrană, unelte și obiecte de artă. Osemintele sînt adesea înroșite cu ocru. Familia îndoliată presăra peste cadavru o pudră roșietică, a cărei culoare simbolică trebuia să redea pielii culoarea vieții. Această confuzie între un lucru și simbolul său stă la baza magiei evocatoare. E de remarcat că această tradiție, în ciuda ineficacității ei, a dăinuit timp de peste 20 000 de ani.

Riturile magice asigurau succesul vînătorii și abundența vînatului. Gravetienii sculptau mici statuete de femei, în

piatră sau fildeș, sau le modelau în argilă. În general, aceste statuete, pe care arheologii le numesc „Venus", sînt urîte, lipsite de grație, majoritatea lor n-au chip, dar în schimb atributele sexuale sînt întotdeauna scoase în evidență. Desigur că slujeau unui rit al fecundației care asigura reproducția vînatului. Zamiatnin consideră că ele țineau loc de marionete în scenele prin care se provoca în chip magic reproducția. În orice caz, ele dovedesc că gravetienii își dădeau seama de funcțiunea generatoare a femeii și se străduiau să extindă acest rol, prin magie, și asupra animalelor și plantelor.

În Franța, gravetienii și descendenții lor, magdalenienii, au inventat și alte rituri. În fundul adîncilor peșteri săpate în calcar, în bezna deplină abia luminată de un opaiț cu ulei, făcut dintr-o piatră și un fitil de mușchi, magicienii artiști pictau sau gravau pe rocile greu accesibile siluete de rinoceri, de mamuți, de bizoni, de reni, animale din care se hrănea tribul. Prin virtuțile magice cu care erau învestite, aceste desene aveau menirea să asigure vînătorilor un vînat abundent. Arta acestor artiști magicieni dovedește un simț ascuțit al observației. Desigur că animale moarte le slujeau drept modele, pe care le reproduceau cu multă grijă și precizie. Cu siguranță că participarea lor magică la vînătoare i-a eliberat pe artiști de orice muncă. Ei erau răsplătiți cu cîteva bucăți de vînat. Desenele sînt realizate cu un asemenea talent, încît e cert că ele sînt opera unor meșteri specializați. În așezarea magdaleniană de la Limeul (Dordogne) s-a găsit o colecție de așchii de piatră și de prund pe care sînt gravate schițe, la scară redusă, ale desenelor din peșteră. Unele sînt chiar corectate, ca și cînd un profesor de arte le-ar fi retușat. Să fie oare vorba de caietele unei școli de pictură? Oricum ar fi, fără să se poată preciza data, vedem apărînd aici pentru prima oară meșteri specializați, care beneficiază de produsul vînătorii fără să ia parte în chip direct la ea. Magdalenienii considerau că munca acestora era tot atît de importantă ca și munca vînătorului, iar prerogativele economice ale magicianului se bizuiau pe credințele societății. Or, o asemenea organizare socială era posibilă numai grație abundenței vînatului, care permitea hrănirea indivizilor indirect productivi. Într-o bună zi, la sfîrșitul erei gla-

ciare, pădurea a năpădit stepa; bizonii, renii și mamuții dispărură; magia deveni neputincioasă; magdalenienii și arta lor se stinseră.

La sfîrșitul ultimei epoci glaciare, pe cînd tundra se retrăgea înspre nord, renii au emigrat și ei, iar oamenii i-au urmat. În fiecare vară, vînătorii veniți din sud își stabileau taberele în apropierea bălții Meiendorf, nu departe de Hamburg. Ei aveau obiceiul să nu mănînce prima victimă din anotimpul vînatului: trupul ei, de care se lega o piatră, era aruncat în baltă, desigur ca ofrandă geniului pămîntului sau spiritului turmei. Dacă interpretarea este justă, atunci avem dovada că sălbaticii primitivi de acum cel puțin 10 000 de ani își făuriseră la acea dată credința că era necesar să cîștige favoarea divinităților. Astfel, încă din vremurile sălbatice ale vîrstei vechi a pietrei, religia era în germene; ideea unui sacrificiu colectiv, în scopul de a îmbuna spiritele cărora li se atribuie emoții și dorințe omenești, răspundea mai degrabă nevoilor individului decît celor ale societății, în opoziție cu magia care, așa cum se presupunea, stăpînea forțe mai vagi și mai impersonale.

Arta a contribuit la îmbogățirea spirituală a societăților din paleoliticul superior. Dacă artistul din peșteri a executat gravurile și picturile, care suscită admirația oamenilor moderni, în scopuri magice utilitare, nu înseamnă mai puțin că el trebuie să fi încercat și o anume emoție artistică. Dat fiind că în peșteri s-au găsit fluiere și naiuri de os, este posibil ca muzica să fi jucat și ea vreun rol în magia magdaleniană.

Materialul de vînătoare era înfrumusețat cu sculpturi care înfățișau animale sau scene familiare. Toate populațiile din această perioadă iubeau podoabele. Ele adunau scoici și dinți de animale ca să facă din ele coliere. Dar magia e prezentă pretutindeni: bijuteria este și aducătoare de noroc. Scoicile în formă de vulvă erau menite să asigure fecunditatea, de aceea ele erau aduse din Mediterana în Dordogne. O brățară de fildeș găsită la Mezina, în Ucraina, e decorată cu un foarte frumos motiv geometric: meandra. Pentru indigenii negri din Australia anumite motive, care nouă ni se par total lipsite de sens, istorisesc

o poveste și fac miracole. Arta, moda, magia și superstițiile sînt, încă din această epocă, legate strîns de viața socială. Putem fi oare siguri că bijuteriile bătrînelor bogate din epoca noastră înseamnă un progres față de șiragul de scoici al sălbaticului din Cro-Magnon?

În era glaciară, abundența hranei și un sistem economic adaptat exploatării ei au permis o puternică creștere demografică, precum și o dezvoltare prodigioasă a civilizației. La sfîrșitul acestei epoci, clima se încălzește, ghețarii dispar și pădurea năpădește tundrele și stepele. Bizonii, mamuții, renii și caii migrează sau pier. Civilizațiile care își trăgeau subzistența de pe urma acestor turme decad. La începutul holocenului, în ceea ce se numește perioada mezolitică, civilizațiile gravetienilor și magdalenienilor fac loc unor mici grupuri risipite în pădurile mari, în poiene, pe malul lacurilor, de-a lungul fluviilor, sau chiar și pe țărmul mărilor, și care trăiesc din vînat și pescuit.

Aceste societăți mezolitice lasă impresia că trăiau într-o cumplită sărăcie. Ele dispuneau totuși de un avantaj major. Într-adevăr, în această epocă, în Portugalia, în Franța, în regiunile baltice și în Crimeea, apare pentru prima dată cîinele și se știe bine ce auxiliar prețios este el în vînătoarea cerbilor și oricărui vînat din pădure. De multă vreme lupii sau șacalii dădeau tîrcoale vetrelor de tabără. Ei consumau resturile și erau tolerați. Cîinele însă se va alia cu omul: el îl ajută la vînătoare și primește, în schimb, rămășițele.

Este sigur, de asemenea, că grupurile mezolitice care trăiau în cîmpiile împădurite ce se întindeau din centrul Angliei pînă în Urali au fost cele care au inventat primul echipament necesar prelucrării lemnului. Pădurea este, de altfel, elementul caracteristic al perioadei holocene, spre deosebire de pleistocenul superior. Pentru a tăia lemnul, oamenii recurg din nou la coarnele de cerb, pe care le utilizaseră mai înainte anumite societăți din sud-estul Europei (România, Ungaria); ei le adaugă lame de silex sau pietre ascuțite la tocilă. În curînd vor dispune de un material complet de dulgherie: topoare, rindele și dălți. Ei fabrică sănii, care rezolvă problema transportului pe gheață și pe zăpadă.

Soarta celor mai remarcabile civilizații barbare din trecut — cum ar fi civilizațiile magdaleniene din Franța — a arătat limitele sistemului lor economic. Un fericit concurs de împrejurări materiale le-a furnizat o hrană suficientă pentru a răspunde nevoilor unei populații în creștere. Ei aveau destul de mult timp liber pentru a-și putea înfrumuseța viața cu o civilizație strălucitoare. Dar în ziua în care vînatul s-a rărit, magia lor a devenit neputincioasă. Populația la început a scăzut, apoi a dispărut. Vom regăsi aceleași fenomene la societățile primitive care au dăinuit pînă în epoca noastră. Pieile-roșii de pe coastele de nord-vest ale Americii, care se menținеau datorită migrației somonului și a altor resurse de același ordin, așa cum înaintea lor făcuseră și magdalenienii, ajunseseră la o cultură încă și mai bogată. Populația lor era deosebit de dezvoltată pentru un popor sălbatic (un locuitor la kilometrul pătrat, socotește Kroeber, în timp ce pe întreaga coastă a Pacificului densitatea nu atingea decît 0,8 pentru populațiile de vînători din prerie). În ce privește continentul australian, se consideră că populația sa aborigenă n-a depășit niciodată 200 000 de suflete (0,02 la kilometrul pătrat).

Aceste cifre aproximative constituie o dovadă destul de temeinică despre inconvenientele pe care le prezintă economia epocii sălbăticiei. Ea ducea la un impas — o contradicție care, dacă n-ar fi fost depășită, *homo sapiens* ar fi rămas un animal rar, și, de fapt, sălbaticul este un animal rar. La poalele junglelor tropicale, ale deșerturilor și ale regiunilor polare, anumite triburi izolate au păstrat pînă în zilele noastre organizarea economică din paleolitic. Ele au fost studiate și astfel s-a descoperit ce anume ideologie însoțește economia lor întemeiată pe cules. Fără să putem trage concluzia că ar corespunde punct cu punct ideologiei oamenilor din paleolitic, ea îngăduie totuși să ne facem o idee despre ceea ce înseamnă o asemenea ideologie. Ea ne face să înțelegem cum supraviețuirea unei ideologii primitive poate stînjeni funcționarea sistemelor economice barbare și chiar a celor civilizate.

Triburile primitive contemporane sînt organizate în clanuri care, uneori, s-au substituit, ca instituție, familiei

naturale. Oamenii din același clan sînt legați între ei printr-un strămoș mitic comun, sau totem. Acest totem este, în general, un animal, o insectă, o plantă comestibilă, care joacă un rol important în economia tribului. Poate, de asemenea, să fie un loc geografic, o unealtă, un fenomen natural. Ereditatea totemică este asigurată fie prin bărbați, fie prin femei. Organizarea familială care determină drepturile și datoriile membrilor clanului și, îndeosebi, condițiile în care trebuie să se încheie căsătoriile, rezultă adeseori dintr-o clasificare. „Tată" este denumit nu numai tatăl adevărat, dar și unchiul dinspre tată, unchiul dinspre mamă etc. „Frați" sînt și verii primari și verii de-a doua mînă dinspre tată sau mamă, dacă e vorba de sistemul matriarhal. Apartenența la un clan se întemeiază, teoretic, pe legături de sînge; practic, ea se realizează printr-o ceremonie de inițiere, făcută în momentul pubertății. Dacă rudenia conferă dreptul de a fi inițiat, inițierea în sine poate face dintr-un străin un membru al clanului. Legăturile de rudenie din cadrul unui clan pot fi deci mai mult sau mai puțin artificiale.

Teritoriile pe care se practică vînatul și pescuitul, hrana procurată sînt bunuri comune. În schimb, clanul recunoaște un drept de proprietate privată asupra armelor, uneltelor, podoabelor și chiar asupra puterilor magice și dansurilor.

În general, bătrînii se bucură de un prestigiu și de o autoritate care le dau dreptul la o parte mai mare de bogății și, mai ales, de femei. Dar, îndeosebi în America, șefii ereditari au monopolizat asemenea privilegii, acumulînd astfel tezaure considerabile. Războaiele intermitente sau endemice au așezat față în față triburile sau clanurile și au contribuit la creșterea prestigiului șefilor.

Ideologia sălbaticilor se bizuie pe formule magice (descîntece) sau pe rituri, activități imitative care simbolizează schimbările pe care societatea dorește să le provoace în lumea reală. Fiecare clan totemic celebrează periodic sărbători rituale care trebuie să garanteze reproducția animalelor sau a plantelor totemului. Simbolul se confundă cu lucrul simbolizat. Sălbaticul se comportă ca și cînd ar crede că riturile și formulele magice i-ar putea permite să stăpînească forțele naturii. E adevărat că ne aflăm în

plin domeniu al ipotezelor și că trebuie să fim prudenți. Cine știe dacă vreun negru din anul 2050 nu va afirma că europenii din anul 1950 purtau gulere albe pentru a alunga durerile de gît? Rămîne însă o problemă: oare sălbaticii făceau apel la ființe supranaturale, personalizate și divinizate? Indigenii australieni, ca și alții, istorisesc povești care evocă ființe de acest tip. E posibil ca incarnarea totemului în oamenii clanului să fi dus la o personificare a strămoșului.

În sfîrșit, magia, fără a izbuti să producă rezultatele așteptate, poate avea o utilitate biologică. Riturile totemice asigură solidaritatea membrilor clanului și dau curaj vînătorului; și cînd riturile impun bărbaților din clan abstinența, ele întîrzie astfel consumarea unei anumite cantități de hrană.

Considerațiile precedente nu pretind să definească în mod exhaustiv religia și organizarea socială a sălbaticilor. Nu trebuie uitat faptul că diversitatea civilizațiilor, la oamenii din vîrsta veche a pietrei pe care i-am studiat mai înainte, era tot atît de mare ca și la primitivii contemporani.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITARĂ

CAPITOLUL III

NEOLITICUL SAU EPOCA BARBARIEI

Numai o revoluție economică și tehnică putea permite societăților paleolitice să iasă din impasul în care se aflau: oamenii trebuiau acum să se asocieze cu natura și să nu mai fie doar paraziții ei. Criza climatică prin care s-a încheiat pleistocenul a favorizat această revoluție: topirea ghețurilor din nord a transformat stepele și tundrele în păduri de zonă temperată și preriile din sudul Mediteranei și Asiei anterioare în deșerturi presărate de oaze. Unele grupuri care trăiau în sud și a căror civilizație era mai puțin strălucitoare și mai puțin evoluată decît cea a magdalenienilor s-au adaptat la această transformare radicală. În timp ce bărbații mergeau la vînătoare, e probabil că femeile recoltau plantele comestibile, strămoși ai grîului și orzului de astăzi. Veni și ziua în care semințele acestor cereale au fost însămînțate în pămîntul prielnic lor, de pe care s-au smuls buruienile pentru a ocroti recolta. Astfel s-a făcut pasul hotărîtor. Creșterea producției va îngădui să se facă față dezvoltării populației.

Datorită acestei prime etape din revoluția neolitică, barbarii se deosebesc de sălbatici. Urma populațiilor din sălbăticie o aflăm în peșterile din muntele Carmel și în alte locuri din Palestina. Locuitorii lor, natufienii, vînau cu arme de silex, asemănătoare celor din Europa mezolitică. Unele dintre aceste pietre de cremene sînt montate pe coaste de animale. Judecînd după șlefuirea lor, ele au slujit drept seceri, dar din nefericire nu ne putem da seama ce fel de ierburi se tăiau cu ele și cu atît mai puțin dacă era vorba de plante cultivate sau sălbatice.

Spre deosebire de societățile primitive contemporane, care n-au depășit stadiul culturii simple, societățile neolitice din Asia anterioară, din Mediterana și din partea Europei așezată la sud de Alpi — a căror civilizație am moștenit-o — au domesticit și unele animale, pentru a-și procura carnea de consum. Printr-o coincidență fericită, în regiunile Asiei anterioare, în care creșteau grîul și or-

zul, trăiau de asemenea ovinele, bovinele, caprele și porcii sălbatici. Paiele și tărîțele rămase de pe urma cerealelor, pe care le cultivau femeile, serveau drept hrană pentru animalele sălbatice capturate de către vînători. Foarte adesea oamenii domesticeau astfel animalele, care părăseau deșertul și se apropiau de oaze.

Anumiți etnografi afirmă că creșterea vitelor decurge din vînătoare fără să aibă nevoie de faza intermediară a culturii plantelor: sistemul mixt, cultură-creșterea vitelor, nu ar fi decît consecința dominației populațiilor de crescători asupra populațiilor de cultivatori. Totuși, arheologii constată că cele mai vechi societăți neolitice cunoscute se compun din agricultori care practică în același timp creșterea vitelor și cultura pămîntului. Turmele, bine îngrijite și ținute la adăpost de animalele de pradă, încep să se înmulțească. Proprietarii lor descoperă toate avantajele pe care le pot trage de pe urma turmelor: vacile, caprele și oile dau lapte; în fiecare an oile produc lînă; fără îndoială, acesta e rezultatul unei creșteri selective, deoarece în stare de sălbăticie lîna oilor se reducea la un fel de tuleie, crescute printre firele de păr care le acopereau corpul.

Pentru ca să acumuleze rezerve de hrană, oamenii acționează acum asupra naturii și nu se mai limitează doar s-o jefuiască. Societățile creează substanțe care nu există în stare naturală. Argila friabilă, dacă este încălzită se transformă, printr-un proces chimic (eliminarea apei din silicatul de aluminiu, principalul element al argilei), în pămînt ars avînd cu totul alte calități: nu este maleabil și nu se dezagregă în apă; mișcarea rotativă a fusului alungește fibrele naturale de lînă și de cînepă, care pot fi apoi țesute.

Olarii făuresc cu mîinile lor dibace obiecte cu forme noi, imitate după tigvele curcubitaceelor sau după vasele mai vechi, scobite în lemn sau în piatră moale. Grație războiului de țesut, femeile lucrează firele de lînă și fac din ele țesături. Pînă și construcția caselor se modifică: familiile neolitice trăiesc în colibe de lemn, de trestie, de pari, de piatră sau de nuiele de răchită acoperite cu lut. Deci, oamenii din această epocă au avut nevoie de un număr

mult mai mare de unelte specializate: ei întrebuințează frecvent toporul de piatră șlefuită, ascuțit la tocilă, trăsătură caracteristică, din punct de vedere arheologic, a epocii neolitice. Să reținem totuși că numai anumiți sălbatici îl cunoșteau și că nu-l găsim neapărat la toate populațiile barbare.

Acest inventar arată clar prăpastia care separă echipamentul neolitic de cel paleolitic și de cel mezolitic. Invențiile noi în tehnică merg mînă în mînă cu descoperirile și invențiile științifice. În descoperirile arheologice, ca și în etnografie, multe dintre trăsăturile amintite mai sus se constată a fi pe deplin dezvoltate și aplicate. Dar aplicarea lor se face în diferite moduri, încît se poate deosebi producția unor forme distincte în cadrul fiecărui grup de populație. Arheologia dovedește că nu avem de-a face cu o singură cultură neolitică, ci cu un număr de culturi neolitice distincte. Ele pot să se fi diferențiat prin aplicarea divergentă a tradițiilor principale comune, adaptate poate la nevoile și posibilitățile existente. Asemenea opinie este îmbrățișată de arheologii partizani ai tezei difuziunii. Dacă admitem acest punct de vedere, înseamnă că „revoluția" neolitică a început cu mult mai devreme.

Nu se poate deslușì nici o formă de revoluție neolitică în depozitele geologice datînd din epoca pleistocenului; ea s-a ivit, se pare, la începutul holocenului, în răsăritul bazinului mediteranean. Unele documente scrise, din jurul anului 3000 î.e.n., ne dau un punct de reper. Pentru prima dată întîlnim colonii omenești care viețuiesc în același mediu timp de numeroase generații. Ele construiesc noi colibe pe ruinele celor pe care timpul le distrusese. Ruinele astfel acumulate ajung să alcătuiască o adevărată colină: *tell*-ul. Mii de asemenea tell-uri jalonează văile și cîmpiile de pe coasta Greciei, podișurile din Asia Mică și din Iran și stepele din Siria și din Turkestan. Faimosul punct de reper istoric se află adesea la un nivel ridicat al acestor coline, adică acolo unde existaseră vechile străzi pe care se mai găsesc încă obiecte de uz curent în anul 3000 î.e.n. Astfel, după adîncimea straturilor inferioare ne putem face o vagă idee despre vîrsta celui mai vechi sat din acea așezare.

Începînd din anul 1950 s-au putut obține date ceva mai precise datorită sistemului de datare prin radio-carbon, bazat pe cantitatea de izotop radioactiv, C_{14}, aflat în substanțele organice care nu mai intră în contact direct cu atmosfera. Astfel s-a putut data cu 7000 de ani înaintea erei noastre[1] satul de la Ierihon, pe valea Iordanului, una dintre primele așezări de cultivatori datată cu ajutorul carbonului 14. S-a constatat că acest sat era relativ întins (peste 3 hectare) și apărat totodată de un șanț săpat în rocă, cu o lărgime de 8 metri pe 1,50 metri adîncime, și de un „zid" de piatră. Primii săi locuitori trăiau exclusiv din vînătoare și cules, dar un izvor nesecat le permitea de asemenea să cultive pămîntul și să crească oi și capre (nu aveau bovine). Ei nu se slujeau încă de topoare de piatră șlefuită și nu știau să fabrice oale prin arderea argilei. Ierihonul ilustrează deci stadiul neolitic al preceramicii, la fel ca și Ierihon II, ridicat cu un secol mai tîrziu pe același loc, și ca Iarmo, în Kurdistan, în anul 4750 î.e.n. Locuitorii din Iarmo cultivau unele cereale încă foarte apropiate de ierburile sălbatice din regiune și adăugaseră creșterea vacilor la cea a oilor și a caprelor. Ei se serveau de topoare sau, mai degrabă, răzuitoare de piatră șlefuită și modelau statuete de argilă crudă. Însă nu practicau olăritul și întrebuințau, ca și locuitorii din Ierihon, recipiente de piatră și, fără îndoială, de lemn.

Stadiul următor poate fi ilustrat de satul situat la nivelul inferior al tell-ului din Sialk, la limita occidentală a deșertului persan, în apropiere de Kashan. Aici, ca și la Ierihon, un izvor nesecat atrage vînatul și păsările și furnizează apa necesară irigației. Primii săi locuitori vînau cu praștia și cu ghioaga. Ei creșteau bovine, oi și capre. Irigația le îngăduia să cultive cereale, pe care le tăiau cu seceri de os armate cu dinți de cremene, ca și natufienii. Torceau și țeseau fibre care n-au putut fi identificate, și fabricau vase de piatră și oale pe care le decorau cu

[1] Cercetările recente efectuate în Kurdistan, mai ales la Shanidar, au aruncat o lumină mai clară asupra începuturilor domesticirii animalelor. Analiza prin radio-carbon ne îndeamnă să credem că acest proces ar fi avut loc în mileniul al IX-lea î.e.n. — *N. ed. engl.*

motive pictate în culori închise pe un fond roz-pal, străduindu-se să le facă asemănătoare cu coșurile împletite din trestie, ale căror forme au inspirat și forma vaselor.

La apus de Nil, micii colonii s-au fixat pe malurile unui lac care a umplut, cam în jurul anului 4300 î.e.n., depresiunea Fayum și al cărui nivel se situa cu 54 metri peste nivelul actual al fundului de lac. Din aceste sate nu ne-au mai rămas decît dărîmăturile. Resturile de oase, abundența vîrfurilor de silex, a harpoanelor și a vîrfurilor de săgeți de os dovedește că locuitorii se consacrau îndeosebi vînătorii și pescuitului. Dar osemintele găsite ne îndeamnă să presupunem că ei creșteau, de asemenea, și animale domestice. Șanțuri, îngrădituri acoperite cu paie serveau drept silozuri pentru grîu și orz. Dimensiunile lor ne fac să credem că volumul cerealelor recoltate nu era suficient pentru a hrăni colonia și că ele nu erau decît o rezervă suplimentară pentru hrana formată în cea mai mare parte din carne. Plantele din Fayum nu mai erau de loc ierburi sălbatice, ci adevărate cereale. Sate de același tip au fost descoperite pe malul de vest al Deltei Nilului, îndeosebi la Merimde. Și aici, resturile de alimente și instrumentele de vînătoare și pescuit demonstrează locul predominant pe care îl ocupă în economia acestei așezări vînatul, pescuitul și culesul. Resturile de oase arată însă că porcul, oaia, capra, vaca erau domesticite. Pe lîngă fiecare colibă exista cîte un depozit de grîne, conținînd orz și grîu. Unele suprafețe de pămînt bătătorit reprezintă ariile în care se alegea grîul de pleavă. La Merimde — ca și la Fayum — apar aceleași unelte. Felul în care sînt distribuite locuințele — șiruri regulate de colibe ce indică străzi — reflectă o anumită ordine socială și organizarea unei vieți comunale.

În Europa, mult mai numeroasele săpături arheologice, care au permis o mai bună cunoaștere a economiei neolitice, demonstrează o extraordinară diversitate de civilizații. Echipamentul este mai primitiv decît cel al popoarelor din Orientul Apropiat și economia prezintă diferențe semnificative față de cele pe care le-am studiat pînă acum. La nord de Alpi, cultura și creșterea animalelor lasă vînătoarea pe planul al doilea. Nu se mai poate deci vorbi despre o economie mixtă.

Spre pildă, în întreaga Europă centrală, de la Drava la Baltica și de la Vistula la Meuse, pretutindeni unde cîmpiile pline cu mîl, fără păduri și fără bălți, ofereau tot atîtea soluri ușor de cultivat, găsim ceea ce se cheamă sate și cimitire danubiene. Vestigii de colibe, seceri, tocile de piatră și resturi de grîu și orz dovedesc importanța culturii cerealelor. Oasele de bovine, oi și porci apar, desigur, dar în număr restrîns. Oase de animale vînate nu există de loc, iar instrumentele de vînat sînt extrem de rare. Pe toată întinderea teritoriului, echipamentul danubienilor prezintă o izbitoare uniformitate: topoarele, vasele, podoabele au pretutindeni aceeași formă tradițională; fără îndoială că ele sînt opera unei singure populații, care ocupa un teritoriu vast. Forma vaselor, care amintește de cea a tigvelor, ne îndeamnă să bănuim că danubienii veneau din sud, unde clima permite acestor fructe să se solidifice și să slujească de recipiente. Tot din sud aduseseră și credința într-o scoică, *Spondylus gaederepi*, pe care au adus-o pînă în Germania centrală și în Renania, spre a o folosi ca podoabă și ca amuletă.

Satul Köln-Lindenthal, în apropiere de Colonia, ne ajută să reconstituim istoria expansiunii danubiene. Douăzeci și una de case cu acoperiș ascuțit sînt aliniate unele în fața altora pe o suprafață de 250 ari. Gropile săpate la început pentru procurarea de argilă erau întrebuințate pentru creșterea porcilor, ca locuri de muncă și ca depozite de gunoaie. Casele, dintre care unele au o lungime de 30 metri pe 6 metri lățime, adăposteau mai degrabă clanuri întregi decît simple familii. Locuitorii au abandonat satul la vreo zece ani după întemeierea lui, pentru a se reîntoarce mai tîrziu. Fără îndoială că au părăsit ogoarele secătuite ca să plece în căutarea unor noi pămînturi fertile. Danubienii au descoperit astfel o metodă, utilizată încă și în zilele noastre, de luptă împotriva secătuirii solurilor : ei lăsau să crească bălăriile și mărăcinii pe ogoarele rămase în paragină, apoi le dădeau foc. Cenușa restituia solului o parte din fertilitatea pierdută. Locuitorii din Köln-Lindenthal au reconstruit deci un sat nou pe același loc, dar au așezat casele într-o ordine oarecum diferită. Satul a fost astfel reocupat în trei rînduri, după ce a

fost părăsit tot de atîtea ori. Însă, într-o bună zi, danubienii au fost nevoiți să-și înconjure satul cu întărituri și șanțuri de apărare, pentru a-l feri de atacurile unei noi populații, occidentalii, ale căror prime colonii se află în Elveția, în Franța, în Belgia și în Anglia.

Aceste colonii scot în evidență un alt aspect al economiei neolitice. Occidentalii cultivau cerealele, inul și poate mărul, dar cea mai mare parte din hrana lor și-o asigurau prin creșterea bovinelor. Grămezile de gunoaie găsite în apropierea satelor lor conțin oase de bovine, superioare ca număr față de cele ale altor animale și, mai ales, față de ale vînatului, care, din totalul osemintelor, nu reprezintă decît 30 la sută în Elveția și 2,5 la sută în Normandia. Astfel, în economia Europei occidentale activitatea productivă a păstorilor ocupă primul loc. Ea a detronat culesul, din care trăiau vînătorii primelor societăți neolitice.

Cu toate că formau o populație de păstori, occidentalii nu erau mai nomazi decît danubienii. Pe malurile lacurilor elvețiene, ei au construit case de lemn așezate pe piloți (denumite și locuințe palafite); pe dunele din sudul Angliei și pe dealurile care domină Rinul, ei și-au înconjurat taberele cu îngrădituri și multiple șanțuri săpate în calcar. Echipamentul lor, asemănător celui al danubienilor, diferă totuși prin forma uneltelor. Pentru prelucrarea lemnului ei întrebuințează mai degrabă toporul decît răzuitoarea. Olăria lor imită recipientele făcute din piei de animale. Mare parte din materialul lor este atît de apropiat de cel utilizat la Merimde și în Fayum, încît se pare că tradiția occidentalilor vine din Africa de nord. Desigur că și ei au mers tot mai departe, în căutare de noi pășuni, după cum danubienii erau mereu în căutare de pămînturi proaspete pentru agricultură. Dar, în fiecare caz, economia bazată pe cules — care predomină probabil în prima fază a revoluției — fusese definitiv înlocuită cu o economie neolitică de producție a hranei. Asemenea exemple ne lasă să întrevedem complexitatea revoluției neolitice, modul în care s-a răspîndit și noua formă de economie care s-a născut din ea. Problema poate fi aprofundată și mai mult: arheologia ne arată că, acum patru

mii de ani, în Eurasia, din Irlanda şi pînă în China, trăiau răspîndite nişte societăţi avînd o economie neolitică; societăţi primitive cu un nivel de civilizaţie asemănător trăiesc încă şi astăzi sau, cel puţin, trăiau pînă de curînd, în anumite regiuni din Africa, pe coastele Pacificului sau în America. Toate practicau agricultura, modelau vase, construiau case şi ascuţeau topoarele la tocilă. Doar indienii din America nu cunosc războiul de ţesut propriu-zis; este adevărat că creşterea animalelor era mai puţin obişnuită în afara Eurasiei şi practic necunoscută în America. Totuşi, aplicarea concretă a principiilor tehnice de prelucrare dă rezultate extrem de diferite.

Societăţile barbare dinaintea apariţiei scrierii au jucat un mare rol în istoria civilizaţiei. Ele au descoperit principalele plante cultivate: grîul, orzul, porumbul, orezul, meiul, maniocul[1], pînă chiar şi ignamii, dovlecii şi multe altele care nu sînt cereale. Metodele de cultură diferă după specii şi, pentru aceeaşi specie, după condiţiile geologice şi climaterice. De pildă, în Iran trebuie să se irige pămînturile aride; dar în Europa, unde ploaia oferă umezeala necesară, un ogor nu dă o recoltă abundentă decît doi sau trei ani în şir. Pentru a remedia această stare de lucruri, soluţia cea mai simplă este de a desţeleni noi terenuri. Şi cînd toate pămînturile care înconjură satul sînt epuizate, oamenilor nu le mai rămîne decît să emigreze şi să ia totul de la capăt. Aşa au făcut danubienii în Europa şi tot aşa fac unele triburi din Africa, cum ar fi, de pildă, populaţiile nilotice denumite lango sau cele din zona deluroasă din Assam. Astfel, pornind în căutare de pămînturi virgine, civilizaţiile se răspîndiră de-a lungul şi de-a latul întregii lumi.

Acest nomadism al agricultorilor se opunea dezvoltării artei arhitecturale şi realizării unui mobilier luxos. Asemenea lucruri păreau chiar de prisos atîta vreme cît s-a crezut că pămîntul e fără margini! Şi totuşi, anumite societăţi încercau să evite secătuirea ogoarelor. A lăsa pămîntul în paragină şi a da foc mărăcinilor era un mijloc, aşa cum am văzut, de a face ca pămînturile să fie din nou

[1] Plantă erbacee tropicală, din rădăcina căreia se extrage tapioca. — *N. T.*

roditoare. Pe de altă parte, țăranii care practicau o agricultură mixtă, bazată pe cultura terenurilor și creșterea vitelor, își lăsau turmele să pască pe ogoare; ei înțeleseseră că dejecțiile animalelor, completate uneori cu excremente omenești, constituiau un excelent îngrășământ natural. Dat fiind că, la sfîrșitul neoliticului, în Grecia și în regiunea Balcanilor s-au întrebuințat asemenea sisteme, acum avem putința de a găsi, în aceste regiuni, ca și în Asia anterioară, numeroase sate succesive, ridicate pe același loc.

Pentru a desăvîrși revoluția neolitică, a fost nevoie ca bărbații sau, mai degrabă, femeile nu numai să descopere plantele și metodele adecvate cultivării lor, dar și să inventeze unelte de arat, de secerat, de înmagazinat recoltele și, în sfîrșit, să transforme roadele în hrană. Un băț ascuțit, legat de o piatră ascuțită, slujea drept hîrleț. Triburile africane contemporane pregătesc pămîntul cu săpăliga, așa cum făceau și danubienii și alte populații preistorice. Secerile erau făcute din dinți de cremene înfipți într-un mîner drept de lemn sau de os — ca în Fayum și în perioada numită natufiană — sau într-o falcă de animal, adeseori reprodusă în lemn.

În economia neolitică o condiție esențială este recolta abundentă, pentru ca să se poată depozita rezervele care vor permite așteptarea viitoarei recolte. De aici și locul important al hambarelor în toate așezările barbare, chiar și în cele mai vechi, cum ar fi Merimde, Fayum și Köln-Lindenthal. Grîul și orzul trebuie să fie bătute pentru a se despărți grăunțele de pleavă și apoi să fie măcinate pentru a face făină din ele. Uneori grăunțele erau pisate într-o piuă, dar de cele mai adeseori, transformarea lor în făină se făcea prin frecarea de o piatră plată în formă de farfurie, cu ajutorul unei alte pietre în formă de gogoașă sau de cîrnat. Era necesar ca pietrele acestea să fie foarte dure, pentru a se evita ca sfărîmăturile lor să se amestece cu făina.

Nu era greu să se facă aluaturi și fierturi, în schimb pîinea, în afară că necesita un cuptor special, mai cerea și cunoștințe de biochimie pentru utilizarea unui microorganism, dospeala sau maiaua. Asemenea prime noțiuni de biochimie au deschis oamenilor porțile unui nou para-

dis : licorile fermentate. În zorile vremurilor istorice, egiptenii și mesopotamienii începuseră să fabrice berea, pe care sumerienii o dăruiau zeilor cărora li se închinau ca să le cîștige bunăvoința. În jurul anului 3000 î.e.n., aceste excitante deveniră indispensabile majorității societăților din Europa și din Asia și astfel a fost concepută o serie întreagă de chiupuri, ulcioare, căni, filtre și tuburi ce serveau la consumul licorilor în timpul desfășurării ceremoniilor rituale.

Documentele etnografice lasă să se întrevadă că aceste invenții au fost opera femeilor. Fără îndoială că fabricarea olăriei le-a făcut să descopere chimia, că torsul le-a condus la fizică și războiul de țesut la mecanică, în timp ce cultivarea inului și a bumbacului deschidea calea botanicii. Totuși, bărbații au avut și ei un rol în instaurarea sistemului economic neolitic: ei se ocupau cu creșterea vitelor — cel puțin așa după cum deducem din exemplul societăților contemporane.

Populațiile neolitice din Europa și din Asia anterioară trăiau, în general, în mici comunități, sate sau cătune, care se întindeau pe o suprafață de 40 pînă la 250 ari. Coloniile care trăiau în Skara Brae, în insulele Orcade, nu cuprindeau decît cîte opt familii. În Europa centrală și în Rusia meridională, satele grupau nu mai mult de 25—30 de familii. Aceste aglomerații sînt tot atîtea organisme sociale, ai căror membri cooperează la înfăptuirea sarcinilor comune. În satele occidentale din regiunea lacurilor alpine, casele sînt legate între ele prin drumuri făcute din triunchiuri de copac și, la Skara Brae, prin cărări acoperite. Astfel de lucrări de caracter obștesc nu puteau fi realizate de indivizi, ci de comunitate. Numeroase sate din Europa occidentală și din Balcani sînt înconjurate de șanțuri și de îngrădituri care să le apere de dușmani și de animalele de pradă și care sînt de asemenea opera colectivității. S-a calculat că șanțul de apărare care înconjura cel mai recent sat descoperit la Köln-Lindenthal a putut fi făcut în 3 000 de zile de lucru. La Merimde, în Egipt, înșiruirea locuințelor de-a lungul unor străzi bine trasate denotă de asemenea o anumită formă de organizare socială. O rînduială asemănătoare s-a constatat în unele sate preistorice din sud-vestul Germaniei și din sudul U.R.S.S.

Și totuși, nu putem trage concluzia că exista o specializare a muncii, exceptînd repartizarea ei între cele două sexe. Fiecare familie neolitică producea atît cît avea nevoie. Femeile lucrau ogoarele, măcinau și fierbeau grînele, torceau și țeseau veșmintele, modelau oalele și făureau podoabele și obiectele magice. Bărbații desțeleneau pămînturile, construiau colibele, aveau grijă de vite, vînau și fabricau uneltele și armele.

Satul avea tot ce-i trebuia : își cultiva hrana și producea echipamentul de care avea nevoie din materiile aflate la fața locului (piatră, os, lemn, lut etc.). Autarhia și absența unei specializări a muncii în cadrul satului sînt caracteristice civilizației barbare neolitice. Tocmai aceste două trăsături o deosebesc de civilizația în sensul modern al termenului și de civilizațiile barbare superioare din epoca fierului și din epoca bronzului. În sistemul economic neolitic, țăranul nu caută să producă mai mult decît este necesar traiului familiei sale pînă la viitoarea recoltă. Dacă fiecare grup face la fel, comunitatea nu mai are nevoie de excedent ca să trăiască.

E probabil totuși că societățile neolitice nu respectau cu strictețe aceste reguli; cele mai vechi sate și morminte neolitice conțin materiale provenind din regiuni foarte îndepărtate. Locuitorii din Fayum făceau coliere din scoicile aduse din Mediterana și din Marea Roșie; pietre prețioase importate din locuri aflate la o depărtare de aproape 150 kilometri împodobeau obiectele de lux din Sialk și Anau (în oaza Merv). Țăranii danubieni din Ungaria, Boemia, Germania centrală și Renania purtau brățări și coliere de scoici din Mediterana, așa-numitele *Spondylus gaederepi*.

Importul nu se limita numaidecît la obiectele de lux. Tocilele danubienilor din valea Meusei și ale occidentalilor din nordul Angliei erau făcute din lava de la Neidermending, de lîngă Mayen, pe Moselle. Pietrele care dau lame bune, obsidianul din Asia occidentală sau din Europa centrală și cremenea de calitate, erau exportate pînă foarte departe. Vase venite din Köln-Lindenthal, pe Main, se găsesc la 75 kilometri în aval, pe Rin. Avem deci dovada că existau schimburi comerciale între populații barbare foarte îndepărtate unele de altele.

Se pare chiar că grupurile neolitice s-ar fi specializat într-un anumit tip de producție. În Egipt, Sicilia, Portugalia, Franța, Anglia, Belgia, Suedia și Polonia existau colonii de mineri care extrăgeau silex. Locuitorii lor întocmiseră o tehnică complexă pentru forarea puțurilor în calcar și pentru construirea unor galerii subterane. Silexul servea apoi la fabricarea topoarelor, care erau exportate în numeroase regiuni. Acești mineri, adevărați specialiști, trăiau din schimbul producției lor pe hrana excedentară deținută de agricultori. În Melanezia, în Noua Guinee, astăzi, doar cîteva sate sînt specializate în fabricarea olăriei, pe care o furnizează altor comunități, uneori situate la mare depărtare.

Grupuri de sălbatici trăiau, și mai trăiesc încă și azi, alături de societățile de cultivatori și de crescători de vite. S-a creat un fel de comerț: primii aduc vînat și produse culese din junglă; ceilalți oferă în schimb produse agricole. Păstorii neolitici și minerii englezi din South Downs utilizau pentru săpăligile lor coarne de cerb, pe care le procuraseră fără doar și poate de la descendenții vînătorilor mezolitici care mai trăiau încă la nord de linia dealurilor Downs.

Pornind pe urmele vînatului, vînătorii se aventurau foarte departe. E probabil că luau cu ei și unele mărfuri și astfel deveneau un fel de trăsură de unire între diferitele comunități neolitice. Ei au fost, desigur, primii negustori profesioniști.

Autarhia societăților neolitice a fost deci mai degrabă teoretică decît reală. Între aceste comunități, care nu erau total sedentare, se stabileau raporturi mai frecvente decît între grupurile din epoca paleolitică ce trăiau din cules. Astfel, revoluția neolitică va accelera folosirea în comun a experiențelor umane.

Cu toate acestea, înjghebat într-o oază din mijlocul deșertului, ascuns într-un fund de vale dintre doi munți greu accesibili, încercuit într-un luminiș de pădurile fără de poteci, satul neolitic nu avea decît contacte accidentale cu lumea exterioară. El era nevoit să se adapteze economiei și echipamentului unui mediu strict determinat. Aceste împrejurări, au împins societățile să-și creeze tra-

diții proprii, în funcție de mediul lor. Iată de ce nu există o singură civilizație, ci un număr nelimitat de civilizații neolitice. Fiecare se deosebește de cealaltă prin plantele pe care le cultivă sau prin animalele pe care le crește, prin echilibrul pe care îl realizează între cultura pămîntului și creșterea vitelor, prin diversitatea alegerii amplasamentului satelor, prin planul și modul de construcție al caselor, prin forma și decorația vaselor și prin diversitatea încă și mai evidentă a riturilor funerare, amuletelor și stilurilor artistice. Fiecare civilizație este o adaptare aproximativă la un mediu definit, avînd o ideologie adecvată. Diversitatea rezultă dintr-o sumedenie de descoperiri sau de inventii minore, pur locale la origine și determinate de particularitățile geologice, climaterice sau botanice, sau chiar de obiceiuri care nu pot fi explicate întotdeauna.

Trebuie deci să vorbim nu despre știința neolitică, ci despre *științele* neolitice. Tradițiile științifice ale societăților barbare erau mult mai bogate decît cele ale strămoșilor lor sălbatici. Numeroase experiențe — așa cum am văzut — i-au făcut să descopere științe necunoscute în paleolitic. Apoi societățile au îmbogățit și transmis, fiecare în felul său, descoperirile făcute. De pildă, fiecare grup avea tehnica sa proprie pentru fabricarea olăriei, dar continua să fie îngrădit de formule magice și rituri fără noimă. Pînă și grecii, oricît erau ei de inteligenți și de civilizați, se temeau de duhul care spărgea vasele în timp ce ședeau la ars și, ca să-l pună pe goană, agățau deasupra cuptorului o mască hidoasă de Gorgonă!

Cu toate acestea, unele relații între diferitele societăți neolitice au adus după sine în mod necesar un schimb de idei și de tehnici. În acest sens, studiul comparativ ne ajută să eliminăm unele elemente neesențiale. În măsura în care răspîndirea ideilor permite desprinderea unor adevărate tehnici din noianul riturilor tradiționale, înseamnă că această răspîndire joacă un rol de prim ordin în istoria științei.

Ar fi abuziv să vorbim despre o religie neolitică. Trebuie să recunoaștem totuși că oamenii din această epocă au simțit, ca și predecesorii lor, nevoia unei ideologii. Morții erau îngropați în adevărate cimitire, sau chiar dedesubtul ori în preajma caselor, cu un ceremonial mai

mare decît o făceau vînătorii paleolitici. În lumea mediteraneană, tradițiile mortuare pretindeau uneori să se sape, cu prețul unei trude imense, o replică subterană a casei mortului. În Europa occidentală și septentrională, aceste lăcașuri erau construite în piatră, apoi îngropate în gorgane enorme, ridicate datorită efortului întregului grup. Nu e sigur că înhumarea a fost însoțită totdeauna de ceremonii rituale, nici că ea ar fi existat la toate societățile neolitice, dar e probabil că, în mintea celor care o practicau, faptul de a așeza morții cu grijă în pămînt urma să le asigure recolte abundente.

Societățile neolitice din Egipt, Siria, Iran, de jur împrejurul Mediteranei, din sudul Europei și uneori și din Anglia modelau în argilă sau sculptau în piatră și os statuete care reprezentau zeița-mamă. Aceste societăți considerau glia ca fiind o femeie căreia îi poți cîștiga bunăvoința prin rugăciuni și sacrificii, sau pe care o poți domina prin rituri imitative și descîntece. Singurele reprezentări bărbătești cunoscute sînt falusurile de argilă sau de piatră sculptate în Anatolia, Balcani și Anglia.

În ciuda progreselor științei, care ajutau la stăpînirea naturii, societățile neolitice mai recurgeau încă la magie. Populațiile din Merimde sau din jurul Mediteranei fabricau amulete : topoare de piatră în miniatură care, agățate la gît, aveau menirea să transmită proprietarilor lor o parte din puterea stranie sau *mana*. Dacă îi dăm crezare lui Thurnwald, societățile de meșteșugari sînt cele care dădeau cea mai mare importanță practicilor magice. O ceremonie de unire între sexe simboliza și, drept urmare, provoca roadele naturii. La popoarele de cultivatori aceste ceremonii dădeau loc la rituri și mime mult mai individualizate decît la populațiile sălbatice. Un cuplu unic și ales cu mare grijă înfăptuia căsătoria rituală. Actorul bărbat întruchipa grăuntele sau natura și prelua pentru un timp anumit rolul de șef; el era regele grîului. La fel ca și grăuntele, trebuia să fie îngropat ca să renască. Acest lucru mai înseamnă că trebuia să fie omorît, pentru ca, anul viitor, în locul lui să apară o ființă tînără și puternică. Forțele generatoare ale naturii iau astfel forme omenești și devin zei și zeițe.

Într-o bună zi, societățile considerară că sacrificiul unui prizonier sau unele ceremonii pur simbolice puteau înlocui omorîrea regelui grîului, care deveni atunci un rege temporal, cu atît mai mult cu cît asuma și funcțiile de șef războinic. Aceasta e, desigur, originea regilor divini ale cărei urme le aflăm în zorile vremurilor istorice. În Egipt, în Mesopotamia și în Grecia, în epoca istorică, regii înfăptuiesc anumite ritualuri, în cursul ceremoniilor, pe care le-am atribuit ipoteticului rege al grîului. Unii primitivi contemporani recunosc drept șefi pe bărbații a căror autoritate se întemeiază atît pe practicile magice, cît și pe valoarea lor militară. Dacă în satele occidentalilor din Europa neolitică, dimensiunile și așezarea centrală a anumitor case ne îndeamnă să bănuim că ele erau reședința unor șefi, și dacă marile morminte de pe coasta atlantică și movilele din Marea Britanie pot fi considerate drept lăcașurile de veci ale primilor regi, în schimb nici un indiciu nu ne permite să afirmăm existența unui șef în vreun sat danubian, cum ar fi Köln-Lindenthal.

Viața în clan și organizarea întemeiată pe rudenie se pare că au supraviețuit revoluției neolitice. La primitivii contemporani pămîntul este, în general, o proprietate colectivă; fiecare familie primește an de an o parcelă de cultivat, dar pășunile rămîn bunuri comune. La populațiile de agricultori, rudenia se transmite prin femeie, deoarece importanța muncii ei o face să joace un rol capital în viața clanului; acest lucru a dat naștere matriarhatului. În timp ce rolul dominant pe care păstorii îl acordau bărbatului a avut drept consecință patriarhatul.

Revoluția neolitică este întovărășită de creșterea demografică a omului *sapiens*. Comunitățile omenești sînt hotărît mai întinse și mai populate decît grupurile paleolitice sau mezolitice. Ele ne-au lăsat mii de schelete omenești, în timp ce din epoca precedentă, de cincizeci de ori mai lungă, n-au rămas pînă la noi decît cîteva sute de schelete.

Contradicțiile noului sistem economic au continuat să stînjenească totuși dezvoltarea populației. Creșterea ei necesita o expansiune în spațiu. Noile familii s-ar fi putut dezvolta în tihnă prin cultivarea unor ogoare noi și prin descoperirea unor noi pășuni. Dar, de cele mai adeseori,

populațiile de cultivatori s-au mulțumit să pună stăpînire prin violență pe pămînturile pe care populațiile sălbatice mai trăiau încă din cules. Se întîmpla, desigur, ca populațiile cucerite să adopte modelul de viață al năvălitorilor sau să-l adapteze celui care era în vigoare la ele: în Europa septentrională, de exemplu, descendenții unor oameni ai pădurilor din mezolitic imitară civilizația neolitică a danubienilor. Astfel că invaziile au avut cel puțin avantajul de a fi înlesnit schimbul și folosirea în comun a cunoștințelor.

Dat fiind că toate populațiile rîvneau la pămînt și că ogoarele erau limitate ca număr, războiul amenința oricînd să izbucnească. Teama față de război e vizibilă la danubieni : primii locuitori erau pașnici. Satele lor n-au fortificații, mormintele lor sînt lipsite de arme, în timp ce ultimul sat din Köln-Lindenthal este puternic fortificat și mormintele din această epocă conțin arme. În Europa centrală și septentrională, războaiele s-au înmulțit pe măsură ce pămînturile libere și cultivabile s-au rărit. Fenomenul se întîlnește aproape de-a lungul întregii lumi locuite. În nivelele succesive ale așezărilor de tipul tell-urilor din Balcani, Grecia, Anatolia, Siria și Iran se remarcă schimbări bruște de civilizație, care dovedesc aservirea unei populații de către un grup cu tradiții sociale diferite. Însă, cum pe pămînturile cucerite trăia o întreagă societate, ogoarele și pășunile existente nu vor putea hrăni mai multe guri; problemele din epoca neolitică nu pot fi deci soluționate astfel. Războaiele și uciderile mai curînd diminuează decît ajută la creșterea speciei umane.

Trebuie să remarcăm totuși că o schimbare de civilizație nu înseamnă în mod necesar distrugerea societății mai vechi. E posibil să se creeze o civilizație mixtă, în care prezența unor caractere anterioare implică supraviețuirea anumitor locuitori. În Europa centrală, faptul că civilizațiile de la sfîrșitul neoliticului păstrează unele caractere pornite din tradiția danubiană, amestecate cu anumite obiceiuri venite din nord, dovedește că descendenții danubienilor au supraviețuit cuceririi nordice. Aceste civilizații mixte sînt uneori ierarhizate în stăpîni și supuși. Oricum ar fi, amestecul a două tradiții sociale, ieșite din

medii diferite, produce o civilizaţie mai bogată. Procedeele de folosire în comun a experienţei umane au realizat un mare pas înainte. În plus, diviziunea societăţii pe clase pecetluieşte sfîrşitul organizării bazate pe rudenie sau pe clanuri.

Autarhia satului din epoca barbariei constituia cel de-al doilea neajuns al economiei neolitice. Comunitatea era, desigur, perfect adaptată mediului în care trăia şi putea face proiecte de viitor, dar unele evenimente în faţa cărora ea rămînea neputincioasă — cum ar fi epidemiile, seceta, inundaţiile, uraganele, îngheţurile — îi anihilau toate străduanile. Foametea făcea să dispară o astfel de comunitate izolată, cu rezerve mult prea insuficiente ca să suporte o serie de dezastre.

Această problemă va fi soluţionată de revoluţia urbană.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL IV

EPOCA BRONZULUI SAU BARBARII EVOLUAȚI

Din ziua în care cultivatorii au produs mai mult decît o cereau nevoile lor, inconvenientul de căpetenie al sistemului neolitic a dispărut : excedentul slujea la hrănirea unor noi categorii sociale, care nu-și mai căutau singure hrana. Pentru a se ajunge la un asemenea rezultat a fost nevoie pur și simplu să se dezvolte științele aplicate la agricultură și să se modifice relațiile economice și sociale. Astfel, cel de-al IV-lea mileniu a fost, fără îndoială, mai rodnic în descoperiri decît oricare altă epocă dinaintea Renașterii. El a provocat ceea ce eu numesc revoluția urbană, care începe la sfîrșitul preistoriei, ca să atingă punctul său culminant în zorile istoriei.

Putem indica, în chip provizoriu, limitele sale geografice: Sahara și Mediterana la apus, deșertul Thar și Himalaia la răsărit, lanțul de munți eurasiatici la nord — Balcani, Caucaz, Elburs, Hindu-Kuș — Tropicul Cancerului la sud. Condițiile geologice, fiziologice și climaterice ale zonei respective au favorizat această revoluție. Abundența materiilor prime a suscitat o organizare socială care a permis exploatarea acestora; ușurința comunicațiilor făcea posibilă folosirea în comun a noilor cunoștințe și circulația materiilor de bază; în sfîrșit, cerul său limpede dădea, noaptea, impresionantul spectacol al mișcării uniforme a corpurilor cerești, prea adesea învăluite în ceață pe alte latitudini.

Această regiune, relativ aridă, deși mult mai bine udată în vremurile preistorice decît este în epoca noastră, i-a obligat pe oameni să se stabilească în vecinătatea fluviilor sau izvoarelor nesecate, deoarece numai irigația asigură recolte regulate și abundente. Vița de vie și multe varietăți de pomi fructiferi creșteau în stare sălbatică. E foarte îmbietor să te stabilești într-o regiune care dă în fiecare an cîte o recoltă de curmale, de măsline, de smochine și de struguri! Iar pomicultorul va abandona noma-

dismul, care mai prezenta încă unele avantaje pentru agricultor.

Construirea și întreținerea canalelor de irigație, mai mult decît îngrăditurile și drumurile, necesitau o muncă dusă în colectiv. Fiecare primea o parte echitabilă de apă, la a cărei procurare contribuise. Controlul apei dă societății o armă și mai redutabilă decît forțele supranaturale: accesul la canale este interzis celor care refuză să se supună legilor ei. Și este bine cunoscut că exilul într-o zonă aridă înseamnă o pedeapsă mult mai plină de consecințe decît într-o regiune temperată sau tropicală, unde pămîntul fertil și apa sînt relativ abundente.

Regiunea, brăzdată de munți și de pustiuri nelocuibile, cuprinde stepe mai primitoare, în limitele cărora păstorii își deplasează turmele și în care satele sînt apropiate unele de altele. Într-adevăr, în ansamblu, relațiile sînt mult mai ușor de întreținut în acest teritoriu — Breasted denumește partea lui dinspre apus „Semiluna Roditoare" — decît în păduri sau în jungle.

Egiptul formează cornul de vest al Semilunei; valea îngustă și fertilă a Nilului traversează deșertul ostil al podișului. Revărsarea anuală irigă partea de nord a deltei și cîte o fîșie de teren de pe fiecare mal. Fluviul slujește, de asemenea, drept cale de comunicație și de transport între prima cataractă și Mediterana. Văile și cîmpiile din Palestina, precum și țărmurile siriene prelungesc Semiluna înspre meleagurile în care ploile permit cultura pămîntului. La răsărit de munții Liban și Anti-Liban, o centură lată de stepe se întinde pînă spre munții Iranului, trecînd peste Tigru. Ploile de iarnă favorizează existența pășunilor pentru oi și ajung chiar să ude recoltele precare. Instalarea definitivă a oamenilor este posibilă numai în oaze și pe malurile numeroaselor cursuri de apă care pornesc din munții Armeniei (Balikh, Khabur, Tigru, Eufrat). Cornul răsăritean al Semilunei este format de cursul inferior al Tigrului și Eufratului. Cele două fluvii joacă același rol ca și Nilul în privința irigației și transportului.

Centrul podișului iranian este un deșert, dar în munții care îl înconjură, izvoarele și cursurile de apă udă ogoarele și grădinile. În sfîrșit, dincolo de înălțimile Belucista-

nului se întind regiunile Sind și Pendjab, unde, pe o suprafață mult mai mare, se regăsesc aceleași condiții de viață ca și în Mesopotamia: Indusul și cei șase afluenți ai săi slujesc drept căi de comunicație și asigură irigația.

Primele date arheologice le aflăm în micile oaze din stepe și podișuri; în ciuda amenințării secetei, dificultățile pe care oamenii le-au întîmpinat cînd au vrut să pună stăpînire pe pămînturi au putut fi mai ușor înfrînte decît în cîmpiile inundate de fluviile mari. Pornind de la asemenea începuturi modeste, societățile au ajuns să învețe tehnica irigației și a drenajului.

Am întîlnit și mai înainte o societate de acest tip, la Sialk, în partea de vest a Iranului. Cultura străveche descoperită aici se regăsește și în alte puncte ale acestui podiș, ca și mai la nord, pînă la Anau, în oaza Merv din Turkestanul sovietic. La Sialk, în satele construite pe ruinele celor pe care le-am descris mai înainte descoperim un al doilea stadiu de evoluție: casele nu mai sînt făcute din vălătuci, ci din cărămizi turnate în forme și uscate la soare; importanța culesului a scăzut; calul și-a făcut apariția. Trecînd peste munți, apar aici scoici aduse din Golful Persic. Bronzul începe să se răspîndească, dar e lucrat cu ciocanul, la rece, ca o varietate superioară de piatră. Osul, piatra, silexul negru, obsidianul, care se importă, servesc la fabricarea echipamentului. Cuptoare speciale sînt construite pentru arderea olăriei. Locul pe care a fost ridicat Sialk III a fost ușor modificat, dar același izvor continuă să furnizeze apa. Materialul este în mare parte de fabricație locală; bronzul, ceva mai bine lucrat, e turnat în tipare pentru a face din el unelte și topoare, care sînt încă obiecte de lux. Aurul, argintul, lazulitul sînt importate din nordul Afganistanului. Olarii întrebuințează acum roata, în loc de a mai fabrica vasele cu mîna. Oamenii se folosesc de sigilii pentru a-și pecetlui bunurile. În sfîrșit, Sialk IV este o colonie de elamiți care cunosc scrierea și care creaseră, în valea aluvială a rîului Kerkha, o civilizație pe care au impus-o barbarilor din munți în jurul anului 3000 î.e.n.

Aceeași evoluție se întîlnește în Siria și în Asiria, fără să se poată afirma că ar fi fost contemporană cu cea din

Sialk. De la Ras Shamra (lîngă Alexandretta), pe coasta siriană, la Ninive și la Tepe Gawra, la est de Tigru, ruinele primelor sate, situate la etajul inferior al tell-urilor, dovedesc existența unei civilizații neolitice destul de asemănătoare celei din Egipt și din Iran. Următorul strat al tell-ului reprezintă a doua fază a satului, care a fost construit de locuitori cu tradiții deosebite, dar care formau un tot de o remarcabilă omogenitate. Arheologii îi numesc halafiți, de la tell-ul Halaf, situat pe Khabur, unde s-au aflat pentru prima dată urmele caracteristice existenței lor. Agricultori și crescători de vite, ei se bizuiau pe piatra aflată la fața locului pentru a-și fabrica materialul de care aveau nevoie. Importau scoici din Golful Persic și obsidian din munții vulcanici ai Armeniei, unde un sat halafit, aproape de lacul Van, era — se pare — specializat în extracția și exportarea rocilor vulcanice. Halafiții, chiar dacă ignorau încă metalurgia, cunoșteau în schimb metalul. Vasele lor, arse în cuptoare speciale și decorate cu splendide motive policrome, erau, desigur, produse de niște profesioniști. Amuletele, modelate după imaginea obiectelor pe care le simbolizau, erau gravate cu motive avînd putere magică. Ele erau folosite ca sigilii: aplicate pe o bucată de lut fixată de un chiup, motivul îi transmitea argilei puterea sa magică și îi conferea un caracter de tabu care făcea ca vasul să devină un bun personal al proprietarului sigiliului. Sanctuarele divinităților locale erau, ca și în Mesopotamia de Jos, opera tuturor locuitorilor satului. Este probabil că primul sanctuar al lui Ea, la Eridu, datează din această epocă.

În decursul celei de-a treia perioade, civilizația halafită este înlocuită de civilizația El-Obeid, adusă de noii coloniști. Noua civilizație își trage numele de la un sat din Mesopotamia, situat în apropiere de Ur. De altfel, ruptura nu e totală: sanctuarele sînt doar ceva mai mari; în ce privește vechii zei ai satului, ei au supraviețuit, ceea ce arată că unii dintre adoratorii lor au continuat să existe. Cel mai mare dintre cele trei sanctuare grupate în jurul unei curți, la Tepe Gawra, măsura 12 metri pe 8,40 și era construit din cărămizi uscate la soare, pictate pe latura exterioară. Arhitectura domestică era însă în declin.

Metalul, care acum este topit, era lucrat cu dibăcie și totuși se pare că oamenii din perioada El-Obeid, în Siria și în nordul Irakului, au preferat să se slujească de piatra de origine locală, în loc să-și îndrepte economia către un import susținut de metal. Olarii mai fabricau încă vasele cu mîna. Amuletele devin sigilii rotunde sau pătrate, în dosul cărora se aplică un inel, și sînt gravate nu numai cu simple motive geometrice, ci și cu siluete de animale.

În cea de-a patra perioadă, anumite sate din Siria au fost abandonate pentru un timp, în vreme ce în Asiria unele dintre ele au devenit adevărate orășele. La Tepe Gawra, spre pildă, sanctuarele devin mici temple. Construite din cărămizi arse în cuptoare, ele formează de jur împrejurul unei curți un grup compus din trei temple împărțite în mai multe săli, dintre care unul ocupă o suprafață totală de 17 metri pe 13. Este interesant de remarcat că sanctuarele au fost totdeauna reconstruite pe același loc, ceea ce dovedește continuitatea tradițiilor în ciuda nenumăratelor schimbări aduse de unele civilizații deosebite. Reproducerea în argilă a carelor și căruțelor acoperite arată că, încă din această epocă, existau vehicule cu roți. Oalele sînt făcute la roată. Obiectele de bronz sînt destul de numeroase, dar, în cea mai mare parte, de calitate mediocră. Echipamentul de bază e făurit din piatră găsită la fața locului. Se importă doar lazulitul, din Afganistan, cîteva articole din Sumer și unele obiecte de lux. Autarhia perioadei neolitice s-a menținut în fapt, deși satele sînt contemporane cu unele adevărate cetăți din Mesopotamia de Jos.

Stepele relativ bine udate din nordul Irakului ofereau pămînturi arabile și pășuni din abundență, încît locuitorii din aceste regiuni nu simțeau nevoia să-și transforme economia. Le era mult mai ușor să-și fabrice echipamentul din materialele care se aflau din belșug în regiune, decît să organizeze un import regulat de metale. Abia în cursul perioadei următoare, cea de-a cincea, s-a impus o economie nouă în Asiria, ca și la Sialk, în Iran. Dar, acest fenomen începe să aparțină epocii istorice și îl vom înțelege mai bine după ce vom studia revoluția urbană care s-a produs în sudul Irakului.

Sialk III, ca și satele din perioada El-Obeid, precum și cele care posedau un echipament similar, așezate pe podișul Asiei Mici, în Cipru și în peninsula greacă, aveau la dispoziția lor cunoștințele tehnice și elementele materiale ale civilizației. Doar organizarea lor economică și structura lor socială erau insuficiente. În decursul celor cîteva mii de ani, care separă începuturile epocii neolitice de epoca bronzului, populațiile din Orientul Mijlociu făcuseră unele descoperiri cu multiple consecințe: metalurgia aramei și a bronzului, utilizarea energiei animale, vehiculele cu roți, roata olarului, cărămizile, sigiliul. Încă mai înainte de anul 3000 î.e.n. aceste invenții se răspîndiră pînă la Marea Egee, în Turkestan și India; un mileniu mai tîrziu, ele vor ajunge în China și în Marea Britanie. Totuși, exceptînd două centre din Mexic și din Peru, unde se prelucra bronzul, nici una din aceste descoperiri nu a ajuns pînă în Lumea Nouă, Oceania, Africa de sud, nici în Sahara, decît într-o perioadă avansată din epoca istorică.

Care este semnificația și natura progreselor pe care le-a descoperit arheologia?

Metalurgia, ale cărei consecințe revoluționare au fost expuse în amănunțime în *Făurirea civilizației*, îmbina patru descoperiri de cea mai mare importanță: maleabilitatea aramei, posibilitatea de a o topi cu ușurință, mijlocul de a extrage metalul din minerale și, în sfîrșit, aliajele. Oamenii considerau arama aflată în stare naturală drept un fel de piatră superioară, care poate fi ascuțită, ciocănită sau redusă în foi subțiri ce pot fi apoi tăiate. E adevărat că, sub această formă, pe care o cunoșteau și locuitorii din Sialk I, badarienii și amratienii din Egipt, și care era familiară indienilor din America de Nord precolumbiană, arama nu este de o prea mare utilitate.

Prin încălzire, arama devine tot atît de maleabilă ca și argila olarului. Ea poate chiar să se lichefieze și atunci ia forma tiparului în care este vărsată; cînd se răcește, păstrează această formă, devine la fel de tare ca piatra și poate fi ascuțită ca silexul. Ea îmbină deci calitățile noi cu cele ale vechilor materiale — piatra, osul, lemnul — întrebuințate în mod tradițional pentru fabricarea echipamentului. Pentru a face un obiect din aramă e de ajuns

să se modeleze un tipar după forma dorită și să se toarne înăuntru arama topită. Obiectul ieșit din tipar se modelează apoi prin ciocănire. Toporul și ciocanul de aramă nu taie mai bine decît cele de silex, dar sînt mai solide și pot fi ascuțite de nenumărate ori la tocilă sau cu ciocanul. În sfîrșit, un obiect, de silex care s-a stricat nu mai poate fi reparat, pe cînd arama poate fi topită din nou, obținîndu-se un alt obiect.

Utilizarea acestor avantaje presupune o serie de invenții: un cuptor înalt, cu circulație de aer, în care să se producă o temperatură ridicată, necesară topirii, — foalele nu apar decît în anul 1500 î.e.n. în Egipt, și în anul 1000 î.e.n. în Europa — creuzete în care să se toarne metalul în fuziune, clești pentru a le prinde și tipare.

În Lumea Veche, arama se găsește destul de rar sub forma de metal pur; ea este extrasă din minerale — oxid, carbonat, silicat și sulfură de aramă — prin încălzirea lor cu cărbune de lemn. Mineralele nu seamănă cu arama sub forma ei metalică, dar culorile lor vii le-au făcut să fie căutate de primitivi, care le întrebuințau drept coloranți sau pietre magice și, începînd cu perioada Sialk III și El-Obeid în Siria, se știa că era posibil să se obțină arama pornind de la aceste minerale, ceea ce a permis o producție mai abundentă a metalului. Popoarele din Orientul Apropiat au învățat mai apoi să extragă argintul, plumbul și cositorul. Mai rămînea doar să se facă o a patra descoperire.

Oamenii și-au dat seama că arama, amestecată cu antimoniu, plumb, arsenic sau, mai bine, cu cositor, se modelează mai ușor și dă obiecte mai solide. Astfel, în jurul anului 3000 î.e.n., India, Mesopotamia, Asia Mică și Grecia au descoperit bronzul și avantajele lui.

Științele aplicate în metalurgie sînt mult mai complexe decît cele utilizate de agricultură sau de olărit. Transformarea chimică operată prin topire este mai neașteptată decît cea care schimbă argila în oale; transformarea prafurilor și cristalurilor verzi și albăstrii în aramă roșietică și dură este o adevărată mutație de substanțe. Topirea și solidificarea sînt într-adevăr fenomene uluitoare. Munca metalurgistului — mai dificilă, mai precisă și mai minu-

ţioasă decît cea a olarului, a ţesătorului sau a constructorului de corăbii — a necesitat încă de la origine specialişti în toată puterea cuvîntului.

La începuturile ei, metalurgia a fost deopotrivă o artă şi o tehnică. Minerii şi metalurgiştii sînt iniţiaţi în anumite mistere din care învaţă ce trebuie să facă. La fel ca şi tehnicile vînătorii şi ţesutului, prelucrarea aramei se învaţă prin exemplu şi experienţă concretă. Dar de această ucenicie nu se bucură toţi membrii comunităţii; munca minerului, a topitorului şi a turnătorului cere multă minuţie şi îndemînare, încît nu poate fi îndeplinită între arat şi îngrijirea animalelor, ci necesită să i se consacre întreaga activitate.

Drept urmare, industria aramei este prima care n-a fost practicată de fiecare familie în parte pentru satisfacerea propriilor ei nevoi. Specialiştii furnizează produsele fabricate unor străini, care le dau în schimb excedentul de hrană adunat de ei. Astfel, metalurgiştii au fost, după magicieni, primii oameni care n-au participat direct la activităţile producătoare de hrană; traiul lor nu a mai depins în primul rînd de pămînt, ci de tehnica lor şi de produsele pe care le fabricau.

Nu trebuie să ne uimească faptul că meseriaşii s-au supus cu mai puţină uşurinţă unei discipline sociale decît pescarii ori agricultorii; ei sînt chiar ceva mai independenţi decît vrăjitorii, deoarece statutul lor social nu se sprijină pe credinţele şi superstiţiile grupului; meseriaşii pot afla cu uşurinţă unde să-şi vîndă producţia lor în afara comunităţii. Muncitorii itineranţi cutreierau ţinuturile; ei purtau lingouri de aramă şi fabricau pe loc şi la comandă obiectele de care aveau nevoie indigenii. Tot astfel se petrec lucrurile şi în Africa de astăzi. Spoitorul de vase din satele Europei este un supravieţuitor al acestui sistem.

În cursul călătoriilor pe care le întreprindeau, meşteşugarii colportau descoperirile ştiinţifice; ei au jucat astfel un rol important în răspîndirea şi în folosirea în comun a cunoştinţelor omeneşti. Acest mod de expansiune poate, de altfel, să explice relativa uniformitate a primelor obiecte de metal.

Dar nu trebuie să pierdem din vedere că, dacă metalurgia este prima știință „internațională", nu e însă mai puțin adevărat că ea nu era încă decît un ansamblu de cunoștințe tehnice năclăite într-un noian de rituri magice. Textele asiriene din primul mileniu ne precizează că aceste rituri implicau sacrificarea unor nou-născuți și fecioare. Pînă și în zilele noastre făurarii primitivi își învăluie meșteșugul cu numeroase practici magice.

Asemenea cunoștințe care se transmit printr-o ucenicie legată de unele practici misterioase de inițiere sînt conservatoare tocmai din această cauză. Este necesar ca ucenicul să imite cît mai precis cu putință gesturile meșterului, cărora nu le poate aduce nici o modificare — izvor de progres. Și, cum această știință meșteșugărească trebuie să rămînă misterioasă, ea nu poate fi transmisă decît din tată în fiu, din patron în ucenic, de unde și tendința meșteșugarilor de a se grupa în corporații sau în clanuri pentru a păstra cu mare grijă secretul artei lor. Aflăm la ei aceeași structură de clanuri întemeiate pe rudenie, pe care am remarcat-o la sălbatici.

Adoptarea uneltelor de metal aduce după sine deci apariția unei categorii noi, care nu exista la oamenii din epoca neolitică. Paralel, autarhia care caracteriza vechiul sistem economic va dispărea; șeful familiei acceptă să-și sacrifice independența pentru a putea cumpăra de la meșterul făurar uneltele din metal pe care nu le poate fabrica singur. Astfel el este nevoit să producă mai mult decît i-ar cere nevoile familiei sale, pentru a schimba acest excedent pe produsele specialiștilor, stăpînii incontestabili ai minereurilor, lingourilor și topoarelor de bronz.

Satul părăsește, de asemenea, autarhia la care ținea atît de mult: minereul e rar, filoanele se află în munții arizi, îndepărtați de aglomerațiile umane. Aproape totdeauna e nevoie să se importe materia primă, ceea ce implică organizarea unor servicii de transport regulat; comerțul nu mai e limitat doar la obiectele de lux, iar comunitatea, devenită tributară importurilor, trebuie să-și intensifice producția alimentară, care îi va sluji drept monetă de schimb.

Metalul însă are un preț de cost ridicat, fiindcă arama și mai ales cositorul sînt rare, bronzul cere o muncă uriașă și toate aceste metale sînt greu de transportat. Astfel, în ciuda avantajelor pe care le prezentau uneltele de metal, cultivatorii n-au căutat să producă excedentul necesar creării — în accepția economică a termenului — unei cereri reale. Această revoluție nu se va produce decît în ziua în care metalul va deveni un obiect de primă necesitate și, în curînd, doi factori vor contribui să-l facă indispensabil: în văile aluviale, cum ar fi Delta Tigrului și a Eufratului, unde chiar și piatra e rară, bronzul, mai solid, mai rezistent, se dovedește a fi tot atît de economic ca silexul sau obsidianul. Arma de aramă este, de altfel, mai sigură decît cuțitul de cremene care, în războaie și mai ales în luptele corp la corp, se poate sfărîma; se constată că armele sînt, alături de micile bijuterii de aramă, primele obiecte de metal găsite în morminte. Industria bronzului n-a ajuns la o deplină importanță decît o dată cu revoluția urbană, care a fost, în fapt, adevărata origine a cererii reale. Dar, în același timp, alte descoperiri și invenții independente au simplificat satisfacerea cererii prin reducerea prețului de transport.

Vitele dădeau de multă vreme lapte și carne cînd anumite societăți au avut ideea să întrebuințeze boul ca mijloc de transport și ca animal de jug. Într-o bună zi, femeile vor fi înlocuite la munca cîmpului de o pereche de boi care vor trage după ei o nouă formă de săpăligă: plugul. Se vor inventa, de asemenea, jugul și căpăstrul pentru transmiterea forței de tracțiune a animalelor. Spinarea lată a boului va constitui un punct de sprijin fără să-i stînjenească respirația sau să-i împiedice mișcările. Dat fiind că primele pluguri erau de lemn, nu se cunoaște data exactă a apariției lor. Unele documente scrise dovedesc în orice caz că, în Mesopotamia și în Egipt, plugul era întrebuințat în anul 3000 î.e.n., și în India mult mai tîrziu. În anul 1400 î.e.n., folosirea plugurilor este atestată în China și, ceva mai tîrziu, le aflăm sculptate pe stîncile din Suedia. La începutul primului mileniu dinaintea erei noastre, plugul și bronzul cuceriseră lumea antică.

Plugul a transformat munca agricultorului: în locul parcelelor mici de teren cultivat au apărut ogoare vaste,

iar creșterea vitelor a fost indisolubil legată de agricultură. Ea a eliberat femeile de o muncă istovitoare, dar le-a și privat de monopolul producției de cereale și, prin urmare, de locul pe care îl ocupau în societate. Ele care, odinioară, scurmau parcelele, acum sînt nevoite să-i lase pe bărbați să are cîmpurile. Pe de altă parte, boii au acum nevoie de o hrană mai substanțială decît cea aflată pe pășunile slabe din stepă; adăpostiți în grajduri, primesc fîn sau orz, care este cultivat special pentru ei. Dejecțiile lor furnizează un excelent îngrășămînt natural.

Înjugînd animalele, omul a făcut cea mai importantă descoperire: el a învățat să stăpînească o altă forță motrice decît cea a mușchilor săi. Boul înjugat deschide astfel calea înspre mașina cu aburi și înspre motorul cu explozie. Această nouă sursă de putere are, pentru epoca ce ne interesează, și o altă utilizare: pe cîmpiile prăfuite din Asia occidentală și pe cele înzăpezite din Europa septentrională, animalul înjugat trage sania, cunoscută încă de pe vremea mezolitică, și transportă cu ușurință mari greutăți; același ham servea și pentru sanie și pentru plug. Nu posedăm probe concrete despre existența lor în vremurile preistorice, dar e sigur că în Mesopotamia anului 2600 î.e.n. sania slujea la funeralii.

Încă de multă vreme, inventarea roții adusese transformări revoluționare în metodele de transport. Pînă și în perioada Tell-Halaf, există unele vestigii care indică utilizarea ei. Reproducerile de la Gawra dovedesc că încă în anul 3000 î.e.n. se întrebuințau căruțele cu două sau patru roți. Sculpturile sumeriene și modelele găsite în mormintele din mileniul al III-lea ne aduc la cunoștință detalii despre felul cum erau construite; ele se compun din trei piese de lemn, îmbucate una într-alta și încinse cu o bandă de piele bătută în nituri. Aceste roți se învîrteau în jurul unui ax fixat de vehicul prin niște simple curele de piele. Asemenea căruțe mai sînt încă utilizate în Sardinia, în Turcia și în Sind. Greoaie, anevoie de mînuit dar foarte solide, ele constituie un imens progres față de transportul pe spinarea oamenilor sau cu sania. În jurul anului 2000 î.e.n., vehiculele cu roți erau întrebuințate din Valea Indusului pînă pe coastele Siriei; spre

sfîrșitul mileniului al II-lea, ele erau cunoscute în Creta și din China pînă în Suedia. În Egipt ele pătrund pe la 1600 î.e.n. Între timp, noi descoperiri contribuiseră la îmbunătățirea transporturilor.

La început, greutățile erau transportate pe spinarea bărbaților și adesea pe cea a femeilor. Apoi s-a considerat drept un lucru firesc să se încarce animalele cu aceste greutăți: boul nu era indicat pentru o astfel de treabă. A fost preferat măgarul, originar din Africa orientală, care este cel mai vechi animal de povară pe care îl cunoaștem. Încă de la începutul celui de-al III-lea mileniu, îl aflăm în Egipt, în Siria și în Mesopotamia. Dar existența în Asia occidentală a unui măgar sălbatic, colunul, nu ne îngăduie să afirmăm că măgarul de samar din Orient ar fi de origine africană.

La Sialk, în Iran, și la Anau, în Turkestan, s-au descoperit oase de cal datînd din mileniul al IV-lea. Caii pot fi crescuți pentru carnea pe care o dau, cum făceau mongolii și sciții, dar ei mai pot fi și călăriți, înhămați și încărcați cu un samar. De altfel, călătoriile pe cai sînt mai rapide și mai ușoare. Totuși, nu putem fi siguri că oamenii s-ar fi slujit de cal înaintea celui de-al II-lea mileniu.

Folosirea cămilei nu ne este nici ea prea bine cunoscută. Se știe că, începînd din anul 1000 î.e.n., „corăbiile deșertului" asigurau transporturile și comunicațiile de-a lungul și de-a latul Asiei occidentale. S-au găsit însă urme care dovedesc existența lor cu mult înaintea acestei date, la Anau, sat contemporan cu Sialk I sau II, și într-un mormînt egiptean de la începutul celui de-al III-lea mileniu î.e.n. Unii afirmă chiar că ele ar fi fost utilizate de societățile din mileniul al IV-lea.

Înhămarea măgarilor și a cailor a accelerat rapiditatea călătoriilor pe uscat, în jurul anului 3000 î.e.n. Aceste animale au spinări mai înguste decît ale boilor, dar pe care totuși se puteau așeza hamurile. Întregul efort era astfel suportat de grumazul lor, pe care li se aplica un fel de ștreang, bietele animale fiind practic sugrumate. Abia la începutul evului mediu a fost inventată gura hamului.

Pentru transporturile pe apă, vîntul a fost întrebuințat ca forță motrice încă din mileniul al IV-lea î.e.n. Se

pare că vînătorii din vremurile paleolitice posedau plute și canoe. Europenii din vremurile mezolitice erau în stare să traverseze talazurile furtunoase care separă Ulsterul de Kintyre. Oamenii din neolitic au întreprins călătorii încă și mai aventuroase. Polinezienii, cu un echipament totuși rudimentar, construiau corăbii de peste 35 de metri lungime, care transportau, pe o distanță de 1 000 kilometri, 100 de persoane dimpreună cu proviziile lor.

Un model redus de barcă, aflat într-un mormînt din perioada El-Obeid, la Eridu, constituie prima dovadă despre existența pînzelor, iar corăbiile, venite poate din Golful Persic, pictate pe vasele egiptene, arată că pînzele au pătruns în Egipt încă înaintea anului 3000. O dată cu inventarea pînzelor, omul a învățat, pentru prima oară, să stăpînească o forță neorganică pentru a produce o mișcare și acest exemplu a rămas unic în genul său pînă la inventarea roții cu palete la sfîrșitul primului mileniu înaintea erei noastre. Pînzele mari și pătrate ale egiptenilor făceau ca mînuirea corăbiilor să fie anevoioasă; totuși, ele sînt precursoarele directe ale celor care au fost întrebuințate pînă în secolul al XIX-lea. Fie că sînt cu pînze, cu lopeți sau trase la edec, corăbiile din cel de-al IV-lea mileniu asigurau un transport mai economic decît vitele de samar sau carele cu boi, ceea ce explică de ce comerțul în antichitate se făcea, în general, pe calea apei, mai ales dacă era vorba de mărfuri grele și nu prea scumpe.

Dezvoltarea mijloacelor de comunicație a intensificat circulația materiilor prime și, în același timp, a înmulțit numărul meșteșugarilor. Era nevoie de noi specialiști, și anume de dulgheri, pentru construirea navelor și a căruțelor. Dacă ținem seama că același cuvînt înseamnă „dulgher" în limba sanscrită, greacă și în alte limbi indoeuropene, se pare că această meserie a devenit o specialitate mai înainte ca oamenii să se fi scindat în grupuri lingvistice diferite. Dar nu ne este cu putință să afirmăm că o asemenea specializare ar fi existat înaintea revoluției urbane, deoarece etnografia dovedește că anumiți agricultori își construiau singuri carele și corăbiile, fără să ceară ajutorul profesioniștilor.

În afară de făurar, în vremurile preistorice mai aflăm și un alt specialist. O mînă dibace aruncă un boț de argilă

maleabilă în centrul unei roți care se învîrte cu o mișcare rapidă în jurul unui ax vertical și, în cîteva clipe numai, mîna modelează un vas de o perfectă armonie. Asemenea îndemînare nu a putut fi cucerită decît printr-o lungă ucenicie și printr-o muncă stăruitoare. Este deci un lucru sigur că întrebuințarea roții olarului a dat naștere unei meserii specializate și a însemnat începutul olăritului industrial.

Dat fiind că nu are nevoie decît de un material elementar și că poate găsi oriunde materia primă necesară, olarul, ca și făurarul, devine uneori un meșter ambulant; încă și în zilele noastre, olarii din Creta și de pe țărmurile Mării Egee merg din sat în sat. Olarii, ca și ceilalți meșteșugari, se emancipează față de constrîngerile vieții agricole; ei încep să călătorească și tehnica lor devine intertribală, dacă nu chiar „internațională".

Olăria făcută la roată s-a răspîndit în toată Asia occidentală. Am aflat-o în faza a III-a din epoca bronzului, în Asiria, la Sialk III în Iran, iar în jurul anului 2500 î.e.n. ea se instaurează în India. În Egipt nu apare decît după revoluția urbană, sub cea de-a 3-a dinastie. Pe malurile Nilului, căruțele cu roți n-au fost cunoscute decît un mileniu mai tîrziu. În Europa, situația este tocmai inversă: la nord de Alpi prima în scenă a intrat căruța cu roți, aproximativ în al II-lea mileniu, pe cînd roata olarului nu e întrebuințată înainte de sfîrșitul primului mileniu.

Toate aceste invenții au fost opera bărbaților. Datorită lor, femeile au putut fi scutite de multe munci pe care înainte erau silite să le facă, însă hegemonia economică pe care o cuceresc bărbații mineză temeliile matriarhatului. Pe de altă parte, apariția unor specialiști, uneori de origine străină, și amestecul de populație nu mai îngăduia menținerea structurii satului întemeiată pe rudenie. Din punctul de vedere al legăturilor de sînge, olarul nu e un membru al clanului, ci aparține grupului local doar pentru că îndeplinește o funcție definită și se supune legii comune. Pentru organizarea societății era deci necesar să se afle o bază diferită, care să permită integrarea acestor elemente noi.

Or, la barbarii ajunși în această formă de civilizație apare familia patriarhală: patriarhul, fiii săi, nevestele lor, copiii lor, uneori chiar și sclavii săi, trăiesc în aceeași casă. Podoabele, veșmintele, uneltele, armele, turmele și sclavii (mărfuri care se înmulțesc) sînt bunuri personale. Omul, pe care curajul său l-a ridicat la demnitatea de șef războinic (sarcină adesea temporară și electivă în epoca matriarhatului), poate să-și întărească autoritatea făcînd să crească bogățiile sale în vite și slugi. Fiul care moștenește bogățiile, moștenește în același timp și puterea; ea va trebui să fie consacrată, pentru a deveni putere regală. O nouă instituție va ajuta la această tranziție.

Unele societăți secrete monopolizează riturile — cele care asigură fertilitatea, ca și altele. Pentru a fi inițiat în tainele acestor societăți și pentru a urca treptele ierarhiei lor, trebuie să oferi mese și daruri îmbelșugate. Dacă unii membri ai acestor societăți își păstrau în general meseria lor, în schimb alții deveneau adevărați preoți profesioniști, care erau scutiți, ca și meșteșugarii, de sarcinile producătoare de hrană. Cei mai bogați și cei mai sus-puși în această ierarhie seamănă mult cu un fel de regi. Cel puțin acesta e procesul pe care documentele arheologice ne permit să-l reconstituim în cursul epocii bronzului din Siria.

Sigilii asemănătoare celor pe care le-am întîlnit mai înainte în satele halafite au fost folosite, fără îndoială, la început ca amulete care îi ocroteau pe fericiții lor posesori. Motivele care le împodobesc nu mai sînt pur și simplu figurative, ci posedă și o putere magică. Tot la halafiți, sigiliul pare să indice proprietatea privată asupra obiectelor. În ce privește motivele magice și convenționale cu care sînt decorate, ele se află probabil la baza caracterelor scrierii atunci cînd revoluția urbană o va face necesară.

Permanența sanctuarelor din Gawra nu se poate explica, așa cum am mai subliniat, decît prin supraviețuirea unei societăți de adoratori în ciuda tuturor transformărilor, uneori brutale, intervenite în civilizația materială și spirituală, și este posibil ca societățile secrete ale primitivilor contemporani să fie urmașele acestor prime societăți de adoratori. În cea de-a IV-a fază de la Gawra,

sanctuarele sînt construite după imaginea templelor care se află în regiunile situate mai la sud și care păstrează înăuntrul lor chipul zeului și altarul pentru sacrificii. Ele sînt pictate în culori cărora li se acorda o valoare simbolică și magică. Totul ne face să credem că aceste sanctuare erau locuința unui zeu personificat.

Sîntem îndreptățiți să presupunem că transformările radicale din arhitectură, artă, olărit și rituri funerare, observate la Gawra și în alte tell-uri siriene, sînt legate de unele schimbări importante de populație care, după toate aparențele, sînt însoțite de acte de violență. Populațiile în expansiune anexau teritoriile vecine și, spre pildă, halafiții, care luaseră locul unor comunități neolitice, au fost deposedați la rîndul lor de populațiile din faza El-Obeid. Schimbările de civilizație erau deci rezultatul unor războaie și cuceriri, care permiteau șefilor militari să se afirme. Totuși, unii dintre învinși supraviețuiau și păstrau cultul zeului local; uneori ei deveneau sclavi. Războaiele au prilejuit astfel apariția unor societăți stratificate, împărțite în stăpîni și sclavi, imagine embrionară a împărțirii în clase pe care o vom afla în primele cetăți din epoca istorică.

BCU IASI / CENTRAL

CAPITOLUL V

REVOLUȚIA URBANĂ ÎN MESOPOTAMIA

Metalurgia, roata, carul cu boi, măgarul de samar și corabia cu pînze au fost izvorul unei noi forme de organizare economică, fără de care noile materiale ar fi rămas niște produse de lux, iar noile unelte niște simple elemente de confort. Societățile așezate în stepele din Siria și pe podișurile din Iran, pe țărmurile mediteraneene și în Europa temperată, cărora pămîntul înconjurător nu le oferea decît o viață precară, puteau continua acest fel al lor de existență fără să se avînte înspre transformarea totală a sistemului neolitic. Văile aluviale din vecinătatea marilor fluvii, dimpotrivă, erau mai greu de învins, dar ele răsplăteau mult mai generos pe cei care le exploatau și iată de ce tocmai pe aceste meleaguri cetățile din epoca bronzului au luat locul, încetul cu încetul, satelor din epoca aramei (vezi *Făurirea civilizației*).

Descoperirile arheologice ne dau posibilitatea să urmărim această evoluție în Sumerul antic, din Delta Tigrului și Eufratului. Aluviunile aduse de cele două fluvii au ridicat din apele Golfului Persic un teritoriu nou, cu bălți întinse și acoperite de trestii înalte, întretăiate de fîșii aride de mîl și de nisip, inundate periodic. Canalele care șerpuiesc printre trestii duc departe înspre mare apele mîloase. Peștii se adună cu miile; în stufărișul necuprins mișună vînatul, păsări de tot felul și porci sălbatici; pe fiecare petic de pămînt uscat, curmalii dau în fiecare an o recoltă abundentă.

În mijlocul deșertului arid care o înconjura, această junglă a părut oamenilor un adevărat paradis. Era de ajuns ca inundațiile să fie canalizate și dominate, ca bălțile să fie drenate și ca zonele aride să fie irigate, pentru a făuri un adevărat Eden. După unele documente, datînd din anul 2500 î.e.n., un ogor de orz producea o cantitate de grăunțe de 86 de ori mai mare decît cantitatea care fusese însămînțată. Agricultorii puteau astfel produce o recoltă excedentară.

Lipseau însă materiile prime pentru fabricarea unui echipament. Mîlul aluvial nu conținea nici piatră, nici cremene și era nevoie chiar să se importe lemnul de lucru și piatra de construcție. Din fericire, datorită fluviilor, corăbiile puteau transporta cu ușurință produsele venite din munții situați în amonte și din ținuturile de dincolo de Golful Persic. Pentru că era absolut necesar să se importe materiile prime destinate făuririi de topoare și de cuțite, e probabil că s-a considerat mai economic să se aducă aramă, care era mai solidă decît silexul și piatra.

Echipamentul primilor pionieri care s-au instalat în Sumer este asemănător celui care a fost găsit în satele iraniene din epoca bronzului sau în satele halafite din Siria și Asiria. Cel mai vechi sat pe care îl cunoaștem, Eridu, are un sanctuar minuscul, care a fost reconstruit și mărit de atîtea ori, încît locul a devenit un tell deasupra căruia, în perioada istorică, a fost ridicat un templu dedicat zeului Ea. În al șaselea strat al tell-ului, sanctuarul reprezintă centrul unui sat cu colibe de trestie datînd din civilizația El-Obeid, de felul satelor găsite pe locul majorității cetăților din epoca istorică a Sumerului: Uruk, Eridu, Lagaș, Ur, în timp ce nici pînă astăzi nu s-a descoperit nimic asemănător, mai în amonte, în regiunea care se va numi Akkad.

Cincisprezece metri de tell separă satele primilor coloniști din perioada El-Obeid de cele mai vechi cetăți istorice (cele în care s-au găsit documente scrise). Straturile tell-ului reprezintă tot atîtea reconstrucții succesive ale satului și dacă amplasamentul templului nu se modifică, în schimb prezența unei ceramici de un stil nou, apariția roatei olarului, adoptarea progresivă a sigiliului cilindric și alte inovații dovedesc venirea unor coloniști care s-au alăturat pionierilor, pentru ca, împreună, să formeze o societate stratificată, cu tradiții amestecate. Între civilizațiile El-Obeid și prima civilizație istorică, și anume cea din epoca primelor dinastii, arheologii deosebesc cel puțin două faze cunoscute sub numele de Uruk și Djemdet-nasr și care se află nu numai în Sumer, ci și în Akkad, pînă la confluentul Diyala, în apropiere de Bagdad, și, urcînd cursul Eufratului, pînă la Mari, în fața gurilor Khaburu-

lui. Studiul documentelor scrise îi îndeamnă pe filologi să tragă concluzia că ar fi existat trei grupe lingvistice: iafetiții, care nu ne sînt cunoscuți decît după cîteva nume de locuri, semiții, care vorbesc o limbă înrudită cu ebraica și araba, și sumerienii, care constituie cel mai important dintre aceste grupuri. Încă dinaintea fazei Uruk, limba sumeriană era limba scrisă în Sumer și, la Mari, ea slujea pentru transcrierea numelor semitice, în perioada de început a primelor dinastii.

La sfîrșitul fazei Uruk, tell-ul de la Uruk atingea optsprezece metri. În vîrful său, vechea piață a satului fusese înlocuită de o mare piață, ca în fața unei catedrale. Un imens templu, de șaizeci și șase de metri pe treizeci, consacrat mai tîrziu zeiței Inanna, domină celelalte construcții. În spate, lipit de templul lui Anu, se ridică o colină artificială, *ziguratul*, avînd o înălțime de peste zece metri, construit din lut și din cărămizi uscate la soare. Zidurile sale sînt întărite cu mii de cilindri de lut ars, înfipți în pereții abrupți, înainte de uscarea cărămizilor. O scară conduce spre vîrf, unde se află o platformă acoperită cu bitum, pe care se ridică un templu în miniatură de douăzeci și doi metri pe șaptesprezece; templul se compune dintr-o sală lungă, cu numeroase încăperi mici și înguste pe de lături, și avînd la capătul ei un altar și un idol. Pereții, făcuți din cărămidă dată cu var și din lemn de import, sînt decorați cu nișe și contraforturi și străpunși de mici ferestre. Ancadramentul era făcut din lemn de pin; deschizătura ușilor se acoperea cu rogojini.

Construirea unor coline artificiale și a unor temple monumentale, fabricarea unor cărămizi și cilindri de lut ars, importul de brazi, lazulit, argint, plumb și aramă, care serveau la ornamentație, presupun o mînă de lucru abundentă și deci o populație numeroasă. Satul a devenit un oraș, și încă un oraș bogat.

Chiar dacă am presupune că cei care au construit templele ar fi fost niște voluntari mînați de elanul religios, nu trebuie să uităm că, totuși, comunitatea era obligată să-i hrănească pe timpul duratei lucrărilor. Fertilitatea solului, așa cum am văzut, furniza excedentul necesar, dar, pentru ca el să fie distribuit muncitorilor, trebuia, așa cum o dovedesc unele documente mai tîrzii, ca

zeii să fie posesorii acestui excedent, pe care să-l distribuie apoi adoratorilor activi. Acești zei simbolizau poate adunarea strămoșilor, considerați mai întîi ca fiind creatorii și, mai apoi, posesorii pămîntului pe care munca în colectiv a unui șir de generații l-au smuls bălților și deșertului.

Zeii, ca să capete viață, aveau nevoie să găsească servitori în carne și oase care să le interpreteze oracolele și să dea glas dorințelor lor. De altfel, prezența unor temple implică prezența unor preoți. Oare aceștia au constituit primele societăți secrete, asemănătoare celor care, în zilele noastre, monopolizează riturile odinioară cunoscute de toată lumea? La începutul istoriei, preoții sumerieni alcătuiau niște corporații, tot atît de eterne ca și zeii pe care îi slujeau. Preoții puteau să moară, locul lor nu rămînea gol. Este probabil că, încă din mileniul al IV-lea, preoții își asumau sarcina rentabilă care consta în administrarea bunurilor divine și în dirijarea lucrărilor cărora le erau consacrate surplusurile de bogății.

Construirea unui templu era o operă colectivă: trebuia să se rînduiască lucrul a sute de muncitori, să se conceapă dinainte planurile și să se traseze incinta cu o sfoară, înainte de a se trece la realizare. Pe colina artificială de la Uruk s-au descoperit unele linii roșii, trasate pe solul bituminos cu ajutorul unei sfori colorate, pentru a delimita amplasamentul unui templu cu puțin anterior celui din perioada Uruk. Mai tîrziu, cînd planurile templelor erau desenate la o scară redusă pe tăbliță de argilă, s-a crezut că zeii înșiși trasau acele planuri și le dezvăluiau în vis, însă în realitate, adevărații arhitecți erau preoții!

La Uruk, într-un templu mai recent din faza cu același nume, apoi la Akkad, în faza următoare, unele tăbliță de argilă poartă rudimente de desene și de cifre: sînt socoteli, precursoarele directe ale celor mai vechi texte pe care le putem descifra în prezent. Dat fiind că preoții trebuiau să slujească un stăpîn intransigent și să-și informeze confrații despre modul în care administrau bunurile zeului, ei au adoptat niște semne convenționale, cu care puteau nota veniturile și cheltuielile, semne scrise care puteau fi înțelese de cei din jur și de urmașii lor. Astfel ei au inventat scrierea.

1. Disc de argilă cu caractere pictografice, găsit în palatul din Faistos, Creta (aprox. 1700 î.e.n.). Inscripția, în spirală, se citește din exterior înspre interior.

2. Inscripție cretană (alfabet linear A), zgîriată cu o trestie în interiorul unei căni (aprox. 1600 î.e.n.).

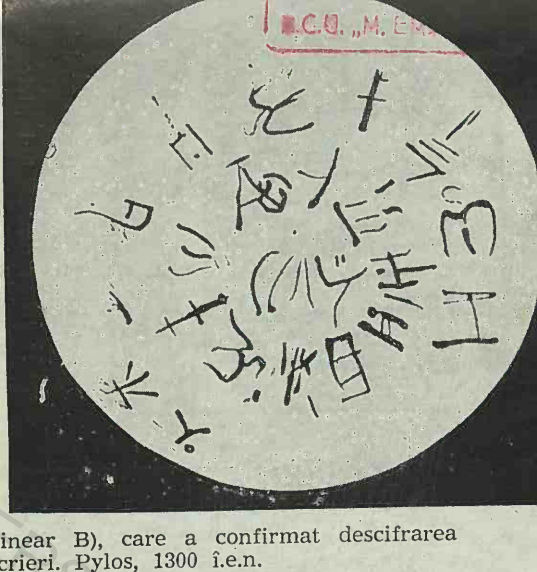

3. Tăbliţa cu tripiede (linear B), care a confirmat descifrarea acestei scrieri. Pylos, 1300 î.e.n.

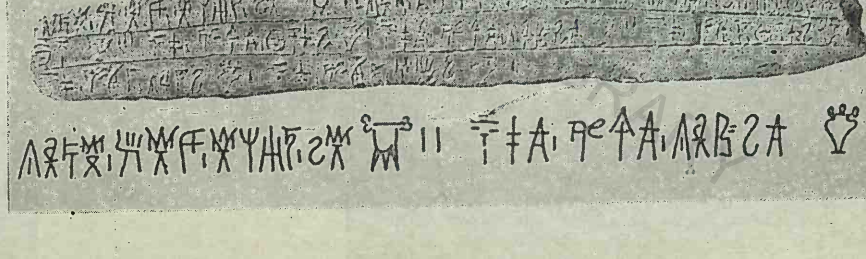

4.

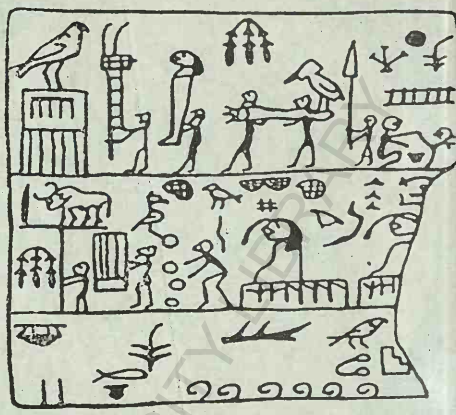

5. Fragment de tăbliță din analele faraonului Horus-Djer. Scriere hieroglifică din stadiul pictografic primitiv.

4. Inscripție hieroglifică hittită. Karkemiș, secolul al IX-lea î.e.n Bazalt, British Museum.

6. Analele lui Tutmosis III (Imperiul Nou, pe la mijlocul secolului al XV-lea î.e.n) Muzeul Louvre.

7. Fragment cu numele lui Ramses II (secolul al XIII-lea î.e.n., dinastia a 20-a). Muzeul Louvre.

6

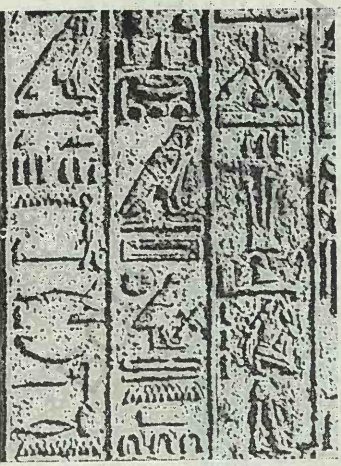

7

B.C.U. „M. EMINESCU" IAȘI

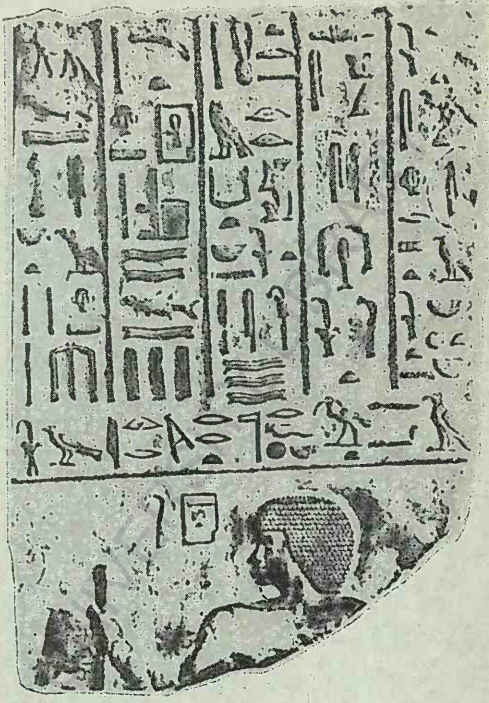

8. Hieroglife de pe vremea dinastiei a 4-a (Imperiul Vechi). Muzeul Louvre.

9. Hieroglife cursive, text religios scris pe un fragment de vas. (Imperiul Nou). Muzeul Louvre.

BCU IASI / CENTRAL

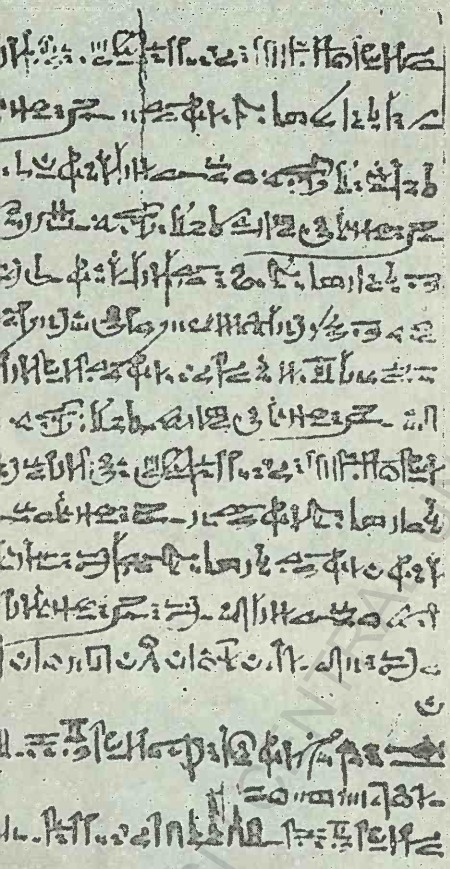

10.

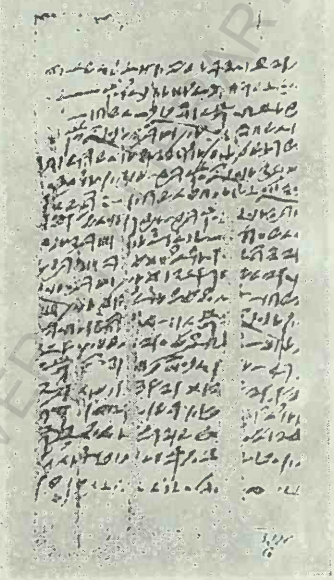

11.

10. Scriere hieratică pe o tăbliță de lemn (sfîrșitul Imperiului Nou). Muzeul Louvre.

11. Scriere demotică pe papirus. Muzeul Lovure.

12. Piatra de la Rosette (de sus în jos: caractere hieroglife, scriere demotică, litere grecești).

BCU IAȘI - BIBLIOTECA CENTRALĂ UNIVERSITARĂ

B.C.U. „M. EMINESCU" IAŞI

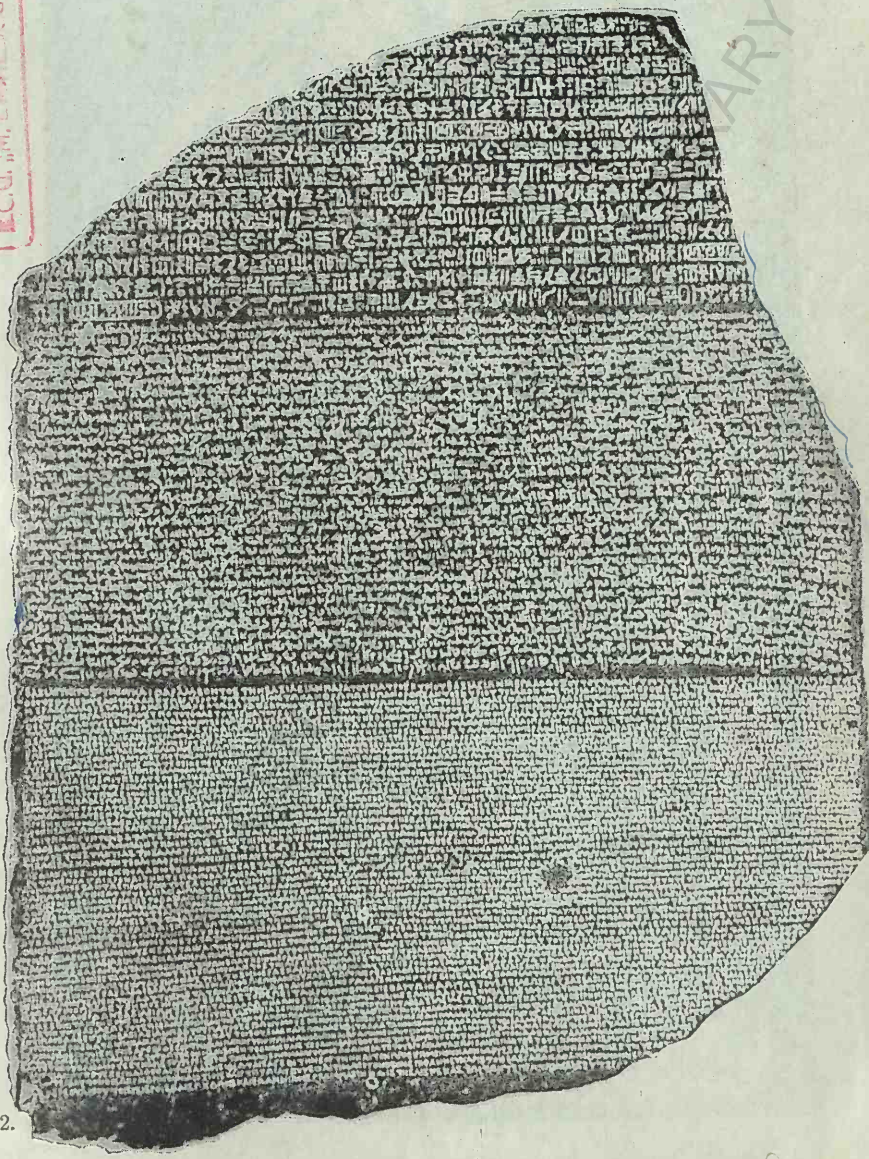

12.

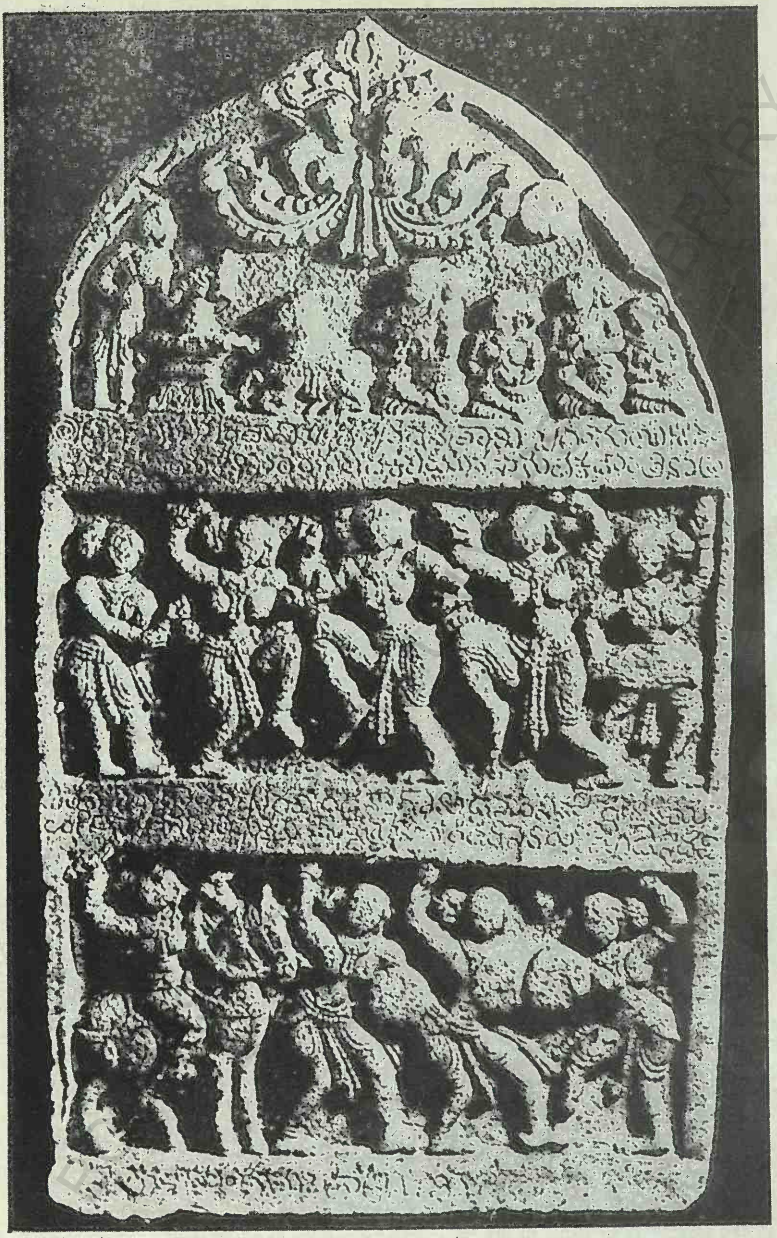

13. Stelă nupțială de la Mysora, India meridională (secolul al XVI-lea). Muzeul Guimet, Paris.

14. Inscripție pe o coloană din insula Lemnos (aprox. 630 î.e.n.). Limbă încă nedescifrată; mari asemănări cu scrierea etruscă.

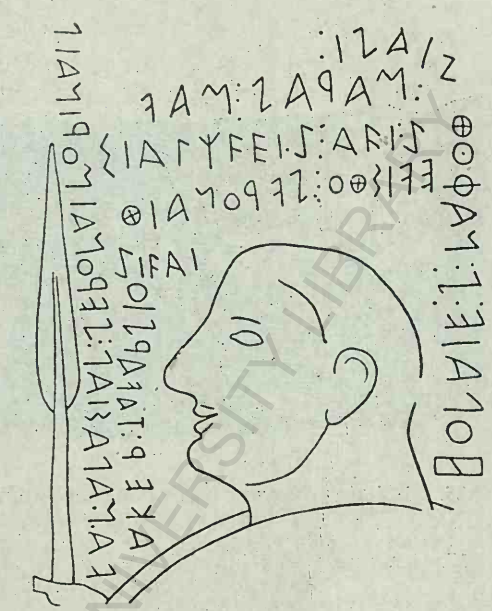

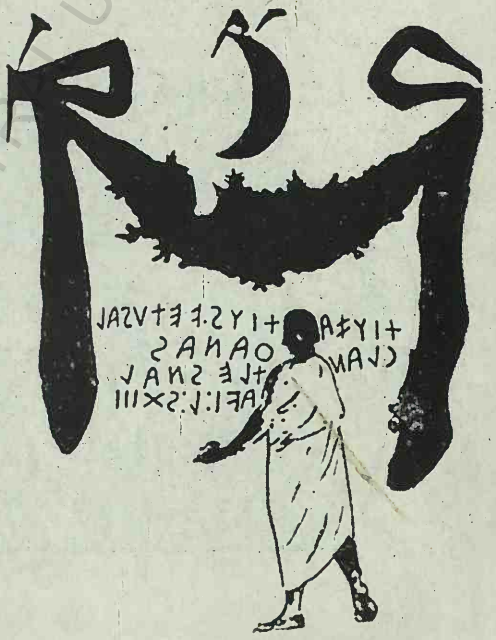

15. Inscripție etruscă pe zidul unui mormînt; se citește de la dreapta la stînga.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

16. „Buletin de vot“ *(ostrakon)*, cu numele lui Temistocle, care a slujit la alungarea lui (471 î.e.n.).

17. Cea mai veche inscripție latină pe *lapis niger* (piatra neagră) din forul roman (aprox. 600 î.e.n.).

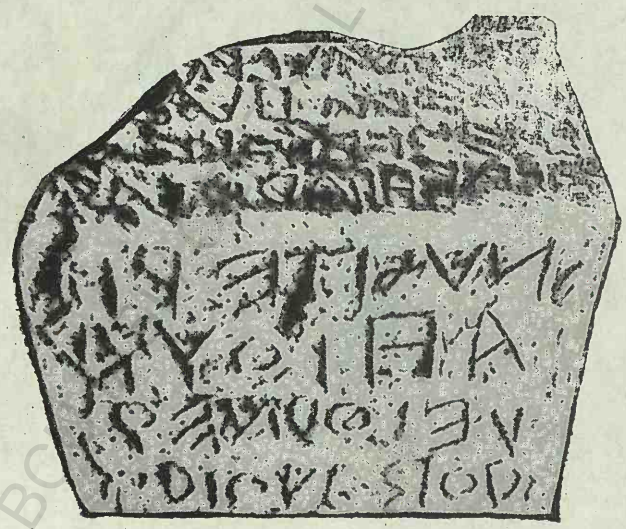

Filologii moderni descifrează perfect scrierea întrebuințată începînd din anul 3000 î.e.n. Documentele din această epocă ne îngăduie să urmărim dezvoltarea cetăților sumeriene, pornind de la primele dinastii, pînă aproximativ în jurul anului 2500 î.e.n.

Cetatea este înconjurată de un zid de incintă, construit din cărămizi, și de un șanț în spatele căruia omul află, pentru prima oară, o lume a lui, relativ apărată de primejdiile imediate ale naturii. Orașul se înalță în mijlocul unui peisaj artificial, format din grădini, ogoare și pășuni, smulse bălților și deșerturilor, datorită efortului colectiv al multor generații. Canalele, care drenează pămîntul și-i dăruiesc rodnicie, oferă locuitorilor din orașe apă, pește și aduc pînă la marginea cheiurilor mărfuri venite de departe.

Cetatea se deosebește de satul de odinioară prin însăși întinderea ei. Deși pare neînsemnată în comparație cu Londra sau cu New York-ul, ea simbolizează totuși noua ordine de mărime a societăților omenești. Ur ocupa șaizeci de hectare și, prin analogie cu orașele de astăzi din Orientul Apropiat, putea cuprinde 24 000 de suflete. Un guvernator din Lagaș, una din micile cetăți din Sumer, despre care avem date deosebit de precise, se lăuda că-și impune legile asupra a zece *șari* de oameni, adică aproape treizeci și șase de mii de oameni, și această cifră nu reprezintă probabil decît oamenii adulți. Putem evalua respectiv la nouăsprezece mii, șaisprezece mii și douăsprezece mii de locuitori populațiile din Lagaș, Umma și Khafadje în cursul celui de-al III-lea mileniu.

Templele închinate zeilor simbolizează unitatea economică și spirituală a lumii noi. Construite pe o platformă artificială și dominate de un zigurat, ele cuprindeau hambare, depozite și ateliere. Zeii, reprezentanți ai triburilor și ai clanurilor, sînt posesorii pămîntului productiv, care e opera locuitorilor cetății. În ce privește terenurile orașului, se pare că ele încep să aparțină unor indivizi, în timp ce pășunile rămîn proprietate comună. Teritoriul tribal din Lagaș, spre pildă, se împarte în vreo douăzeci de domenii care sînt proprietatea anumitor zei, dar suveranitatea asupra tuturor acestor pămînturi era fără îndoială privilegiul zeului principal al cetății. Soția sa Bau,

ale cărei conturi au fost găsite aproape intacte, poseda 42 km^2 de teren. Așa cum se întîmpla și cu pămîntul arabil al clanului barbar, trei sferturi din această suprafață, împărțită în parcele de mărime variabilă, erau repartizate unor familii și restul constituia bunurile personale ale zeiței Bau. Exploatarea lor era făcută de muncitori zilieri și de arendași, care plăteau chirie dînd a șaptea sau a opta parte din recolta lor, sau prin mîna de lucru furnizată de alți membri ai clanului.

Douăzeci și unu de brutari, ajutați de douăzeci și șapte de femei sclave, douăzeci și cinci de fabricanți de bere împreună cu șase bărbați sclavi, patruzeci de femei care pregăteau lîna dată de turmele zeiței, torcătoare, țesători, alți meseriași, slujbași, oameni de lege și preoți munceau în templul zeiței. Templul poseda bunurile sale proprii și furniza servitorilor lui unelte de metal, pluguri, animale de tracțiune, căruțe și corăbii. În afară de acestea, Bau poseda vite și un taur reproducător importat din Elam (într-adevăr, vitele degenerau pe aceste cîmpii unde căldura era înăbușitoare și trebuiau încrucișate periodic cu alte rase de la munte).

Templul a devenit o casă „divină", versiune mărită a casei patriarhale din epoca barbară. Dar sarcinile variate, îndeplinite în comun de membrii familiei neolitice, sînt repartizate acum între diferiți specialiști. Astfel, feluritele operațiuni proprii industriei textile, care la barbari se aflau în mîinile stăpînei casei, sînt împărțite acum între trei grupuri distincte de femei. Specialiștii, care nu mai participă direct la producția de alimente, sînt hrăniți din excedentul furnizat de „chiriașii zeului" și adunat în hambare.

Meșteșugarul specializat își află deci cu ușurință locul în noua organizare a templului. Dacă însă locuința și hrana îi erau asigurate, în schimb, își pierduse o dată cu libertatea și prestigiul pe care în lumea barbară i-l aducea arta lui. El depinde acum de șeful casei care îi furnizează materiile prime și căruia îi este obligat să-și vîndă producția. Aceeași soartă îi așteaptă și pe noii meseriași care apar în această epocă: sticlari, bijutieri și fabricanți de sigilii.

Organizarea caselor divine asigura exploatarea rațională a pămîntului, întreținerea canalelor și un excedent de producție, care îndestula nevoile unei populații în mare creștere. Nu este posibil ca, după listele de lefuri ale primelor temple, să facem inventarul complet al populației urbane; mai existau și negustori profesioniști, mari și mici, care, neaparținînd casei divine, nu figurau pe liste, dar, după cum ne arată arheologia, dădeau totuși dovadă de o intensă activitate.

În cîmpiile aluviale, pentru bunul mers al vieții erau necesare obiectele de import. În jurul anului 3000 î.e.n., arama, bronzul, lemnul și piatra, care slujeau la făurirea tocilelor și a stîlpilor de la porți (odinioară, în Orient, porțile de lemn nu aveau balamale și se roteau în jurul unei pietre scobite, fixată la baza pervazului), deveniseră indispensabile populației urbane; aurul, argintul, lazulitul și alte substanțe prețioase erau socotite tot atît de necesare, cel puțin pentru zei.

Judecînd după marile cantități de asemenea obiecte, descoperite în ruinele și mai ales în mormintele din epoca Djemdet-nasr, rezultă că aceste produse erau importate cu destulă regularitate. Arama venea din regiunea Oman, lîngă Golful Persic și din munții răsăriteni. Cositorul se afla în Drangiana, la est de Iran, dar și în Asia Mică, în Siria și chiar în Europa. Munții Taurus furnizau aur, argint și plumb. Lemnul era adus din nord-est și, poate, din lanțul de munți de pe coastele Siriei. Cea mai bună piatră venea din Oman, lazulitul din nord-estul Afganistanului, sideful din Golful Persic. Erau importate, de asemenea, articole din Valea Indusului: amulete, sigilii, mărgele și, uneori, pînă și materii prime pentru olărie.

Cei care efectuau acest comerț constituiau o pătură eterogenă. Am arătat mai sus că ei puteau fi recrutați, în parte, din rîndurile populațiilor barbare, care trăiau la marginea deșertului, sau din triburile nomade, a căror ocupație de căpetenie era păstoritul. Ei puteau fi chiar acei semiți care, în epoca istorică, erau cunoscuți ca excelenți negustori. Comerțul era o meserie dificilă, deoarece caravanele de negustători trebuiau să străbată ținuturile mlăștinoase, deșerturile și lanțurile de munți, deoarece flotilele de corăbii comerciale trebuiau să treacă peste

mlaștini și bancuri de nisip pentru a-și croi drum către canale și fluvii, pentru a înfrunta Golful Persic sau Marea Arabică. Negustătorii ajungeau să obțină, prin daruri sau prin forță, dreptul de a traversa teritoriile străine și tot astfel își procurau apa și alimentele necesare. Este lesne de imaginat la ce preț se ridicau transporturile din acea vreme!

La punctele de pornire și de sosire se instalară „agenții" semipermanente, care depozitau încărcăturile, tot așa cum case de afaceri europene au întemeiat reprezentanțe și colonii pe coastele Africii și Chinei, sau în orașele Levantului și în Istanbul. S-au găsit documentele și scrisorile de afaceri aparținînd unei colonii de negustori, stabilită la începutul celui de-al II-lea mileniu pe podișul Asiei Mici, la Kanes, care controla exportul de plumb, de aramă și de argint, toate aduse din minele Anatoliei, și a cărei origine se situează probabil în jurul anului 2500 î.e.n.

În asemenea condiții putem înțelege în ce fel comerțul din Orient a ajutat la răspîndirea civilizației mai mult decît se întîmplă în zilele noastre. Meșteșugarii liberi mergeau în urma caravanei în căutare de clienți, sclavii făceau parte din mărfurile de vînzare și, cu toții laolaltă, erau găzduiți în cetățile care îi primeau. Deși departe de patrie, ei continuau să-și practice religia; o scenă gravată pe un vas găsit într-o cetate situată pe Diyala reprezintă celebrarea unui cult indian într-un sanctuar din Akkad. Tehnicile și artele se răspîndeau la rîndul lor, și această difuziune stă la originea folosirii în comun a experiențelor umane.

Necesar vieții cetății, comerțul a accentuat caracterul eterogen al populațiilor care, după părerea filologilor, se trăgeau din tulpini lingvistice și culturale diferite. Negustătorii și meseriașii, care, prin însăși profesia lor, erau obligați să călătorească, nu puteau fi constrînși să lucreze numai cu o singură cetate, și primele registre de conturi din Lagaș amintesc de un om venit dintr-un oraș vecin, Umma, care muncea ca fabricant de bere în serviciul zeiței Bau. Ne putem da seama că, atunci cînd era vorba să se îmbine elemente atît de disparate, concepția bar-

bară despre rudenie, ridicată la rangul de organizare socială, își pierdea întreaga semnificație.

Or, unele simboluri ale divinității și anumite reprezentări de ceremonii religioase, cu actori deghizați în animale, poartă încă urme de totemism, ceea ce ne permite să vedem în gospodăriile divine o rămășiță a pămînturilor clanului care, la fel ca la numeroase societăți barbare, erau o proprietate comună repartizată între bărbați. Încă din primele conturi găsite în Lagaș, se remarcă însă o inegalitate în repartiția pămînturilor: în timp ce numeroși servitori ai lui Bau n-aveau decît parcele variind între 30 ari și 1 hectar, un înalt funcționar al templului, de pildă, poseda 14 hectare. În plus, condiția preoților administratori nu avea nimic comun cu cea a muncitorilor, agricultorilor și sclavilor. Agricultorii și muncitorii agricoli nu primeau decît o infimă parte din produsul muncii lor; din excedentul adunat de templu, fabricanții de bere, brutarii și alți meseriași nu aveau dreptul decît la o redusă cantitate de orz; iar sclavilor nu li se acorda decît un strict minimum.

Începînd cu anul 2500 î.e.n., casa divină nu mai seamănă cu familia fericită de odinioară. Un decret al lui Urukagina, destinat să „restabilească ordinea veche în tiparul său dintîi", scoate în evidență abuzurile comise în Lagaș. Preoții, care se bucurau de privilegii, practicau diferite forme de stoarcere a veniturilor: spre pildă, pretindeau sume exorbitante pentru funeralii și socoteau pămîntul, vitele, bunurile și servitorii zeilor drept averea lor personală. „Marele preot intră în grădina săracilor și luă de la ei lemn." Dacă locuința unui om cu vază era lipită de cea a unui simplu cetățean, primul avea dreptul de a și-o anexa fără să dea nici o compensație proprietarului păgubit. Dacă, mai departe, un supus poseda un măgăruș frumos și dacă nobilul îi spunea: „Vreau să-l cumpăr", rar se întîmpla ca acest client privilegiat să plătească prețul normal. Din asemenea exemple putem întrevedea un adevărat conflict între clase.

Excedentul, produs grație noului sistem economic, era deci acumulat în mîinile unei clase slabe din punct de vedere numeric. Și, această structură, care fusese concepută pentru acumularea de contribuții minime din par-

tea fiecăruia și pentru finanțarea lucrărilor mari, necesare vieții unei societăți civilizate, sfîrși prin a împărți societatea în clase și prin a aduce după sine o gravă contradicție: asemenea structură limita expansiunea industriei și menținea întrebuințarea doar a unei părți din mîna de lucru existentă în rîndurile unei clase sociale supranumerice.

Numai zeii și slujitorii lor favoriți aveau mijloacele necesare de a cumpăra noile produse industriale; cererea de produse era deci încă slabă și nu asigura decît munca anumitor meșteșugari. Ca și în epoca neolitică, fiii de țărani erau nevoiți să caute noi terenuri cultivabile pentru a-și asigura subzistența. Această problemă s-ar fi putut rezolva prin lucrări de asanare, prin lupta împotriva deșerturilor și mlaștinilor, dar luarea cu forța a unor pămînturi învecinate li s-a părut, așa cum se întîmplase și la comunitățile barbare, un debușeu mai simplu pentru surplusul de populație.

Cu toate că cetățile din Sumer și din Akkad aveau același grad de civilizație și deși soarta lor era legată de cele două fluvii — sau poate tocmai din această pricină — fiecare din ele își păstra independența politică și se lupta cu vecinii lor. Cele mai vechi documente descifrabile, în afară de tăblițele de conturi, relatează războaiele care au dezbinat cetățile Lagaș și Umma pentru posesiunea unei fîșii de teren situate la granița dintre ele. În morminte se află din abundență arme de război. Pînă și în faza Uruk, anumite sigilii erau gravate cu scene de bătălie. Uneori locuitorii orașelor erau nevoiți să respingă atacurile barbarilor înfometați, care ajungeau aproape de marginea deșertului și priveau cu jind la bogățiile acumulate de-a lungul a multe secole de muncă.

O nouă organizare devenea necesară pentru stăvilirea acestor conflicte. La începutul vremurilor istorice ia naștere statul, însă el este încarnat în persoana guvernatorului cetății sau a regelui, care nu era poate decît regele grîului și regele războinic adunați într-o singură făptură. Mai apoi, oamenii de lege din Sumer afirmară că „regalitatea pogorîse din ceruri" cu mii de ani înaintea potopului mitic, potopul lui Noe din tradiția ebraică. În decursul fazelor Uruk și Djemdet-nasr, palatele și însemnele re-

gale sînt eclipsate de temple și de mobilierul acestora, însă pe anumite sigilii vechi vedem simboluri gravate, care sînt, poate, reprezentarea grafică a titlurilor regale. Iar în jurul anului 2750 î.e.n., o dată cu apariția primelor inscripții descifrabile, întîlnim și nume de regi.

Primii guvernatori ai cetăților își dădeau, în general, numele de „arendași" (ai zeului) — sau *ișakku* — și foarte rar cel de „rege" — *lugal*. Un guvernator din Lagaș, Urukagina, ia parte la redactarea decretului de reformă despre care am mai vorbit. Se pare deci că el ar fi fost „o putere așezată deasupra societății, a cărei prezență era necesară pentru a se înăbuși conflictele dintre clase și pentru a se împiedica călcarea ordinii stabilite".

Guvernatorul își datora, desigur, autoritatea unei identificări magice cu principalul zeu al cetății; este probabil că el juca rolul divinității în dramele sau ceremoniile închinate fertilității și sîntem siguri că, mai tîrziu, regele îl întruchipa pe zeu în marile serbări anuale. Mai apoi, puterea acestui *ișakku* a fost întărită prin rolul său de șef războinic; regele învingător care își lovește dușmanii este una dintre temele favorite ale artei din epoca primelor dinastii.

Acționînd pe pămînt în numele zeilor locali, guvernatorul unea casele divine într-o familie mai vastă care, în acea epocă, nu era încă o realitate concretă. În ochii locuitorilor din Lagaș, diferitele divinități cărora li se închinau erau înrudite între ele, ca și membrii unei familii patriarhale. Astfel, sub guvernarea lui Urukagina, *ișakku* era marele preot al zeului principal Ningursu. Regina era marea preoteasă a zeiței Bau, soția lui Ningursu. În calitatea sa de șef militar, regele comanda armata orașului, însă zeii cetății sînt cei care pleacă la război și cuceresc victoriile. Tratatul de pace este încheiat în numele divinităților celor două cetăți beligerante.

Ca reprezentant al zeului cetății, *ișakku* primește, o dată cu cea mai mare parte din pămînturile clanului (în Lagaș, el poseda 250 hectare), unele impozite care, în această epocă, sînt echivalente cu darurile oferite șefilor barbari. Tot în numele divinității, i se atribuie o parte importantă din prada de război adusă de zeul învingător. Excedentul de produse din întreg ținutul îi revine deci

în mare parte și astfel se ajunge uneori la faptul că zeii își datorează măreția generozității „arendașului" lor. Dacă primele inscripții care au fost găsite ne vorbesc cu mîndrie despre construirea și decorarea templelor, ele insistă asupra cheltuielilor productive, cum ar fi canalele sau hambarele pentru grîne, și menționează de asemenea unele expediții îndreptate către Oman și alte ținuturi străine, în căutarea unor metale, pietre și lemn. Fapt care arată că meșteșugarii erau într-o anumită măsură îndatorați acestui *išakku*, care le furniza materiile prime. După anul 2500 î.e.n., comerțul de metale necesare industriilor de război devine un monopol regal. Deși acest monopol a fost mai mult teoretic, regele, șeful statului, era prin forța lucrurilor principalul cumpărător, cel care își impunea voința sa pieței.

Contrar însă celor pretinse de Heichelheim, cetatea nu poate fi comparată cu statele totalitare moderne, nici acest *išakku* cu Hitler. Pe plan economic și cultural, corporațiile templului își păstrau o relativă libertate, în ciuda tutelei pe care le-o impunea generozitatea guvernatorului. Într-adevăr, ele aveau o mai mare permanență decît dinastiile temporale și, dacă unele revolte interne sau războaie alungau uneori pe șefii de guvernămînt, în schimb preoții își păstrau sarcinile mai departe. Cuceritorii respectau de cele mai adese ori templele, pe care le împodobeau cu aceeași generozitate ca și guvernatorii indigeni. În același timp, pînă prin anul 2400 î.e.n. și de cîteva ori pînă pe la 1800, teritoriile din Sumer și Akkad sînt împărțite într-o sumedenie de mici state independente, care constituie piețe noi pentru produsele exotice și industriale și pentru munca meșteșugarilor.

Era inevitabil ca unii guvernatori ambițioși să fi vrut să impună hegemonia cetății lor. În jurul anului 2000, preoții cronicari din Sumer puteau crede că o anumită cetate s-ar fi bucurat din totdeauna de o suveranitate supremă asupra întregului teritoriu. Anumiți oameni din epoca modernă au văzut în adorarea universală a unor divinități ca Enlil, al cărui templu principal se afla în Nippur, dovada unei unități politice în vremea preistorică, dar, de fapt, nu există nici o mărturie despre hegemonia vreunei cetăți mai devreme de anul 2400 î.e.n. Regatul lui

Lugal-Zaggizi, rege în Umma, n-a fost decît temporar. Mai tîrziu, un semit, Sargon, primul guvernator al unei cetăți noi, Agade (tradiția spune că ar fi fost fiul unui grădinar), a impus o unitate care a durat mai bine de un secol. Regii sumerieni din Ur, mai apoi Hammurabi din Babilon și alții încă au ajuns la același rezultat. O dată cu Sargon însă, se încheie perioada primelor dinastii.

Noua rînduire economică n-a transformat numai puterea șefului barbar într-o regalitate care se exercita asupra unui întreg stat teritorial, ci a fost, de asemenea, un excelent mijloc de răspîndire a experiențelor omenești și a dat naștere unor noi științe exacte.

În decursul fazei Uruk, în Sumer, așa cum am mai spus, s-a descoperit scrierea; acest progres, plin de consecințe pentru istoria omenirii, merită mai mult decît o simplă pomenire. Colecția de documente scrise este excepțional de bogată, deoarece sumerienii își ardeau tăblițele de lut. Astfel avem date despre întreaga evoluție a sistemului lor de scriere, de la primele experiențe, pînă la adoptarea definitivă a unei ortografii convenționale.

Așa cum am mai spus, preoții aveau dificila misiune de a administra imensele comori ale templelor și de a da seamă de gestiunea lor. Un sistem de notație personală n-ar fi fost de nici un folos. Era necesar ca simbolurile reprezentînd chintalele de orz primite, cantitatea și calitatea berii furnizate să aibă același sens pentru șeful fabricanților de bere, pentru urmașul său, pentru controlorul hambarelor și pentru ceilalți funcționari.

Ca să se descopere un sistem de scriere este de ajuns ca membrii unei societăți să cadă de acord asupra semnificației simbolurilor. Caracterele celor mai vechi tăblițe sînt niște desene care își dezvăluie singure sensul: pictogramele. Pînă și cea mai simplă pictogramă este un semn convențional. De exemplu, un măgar e reprezentat printr-o schiță și nu printr-un desen precis. Primele imagini stilizate aflate pe cele mai vechi tăblițe dovedesc și o anume varietate în indicarea aceluiași obiect, dar curînd după aceea ele se vor folosi de un model unic: înseamnă că s-a căzut de acord asupra reprezentării obiectului stilizat.

Ideea era pur și simplu o dezvoltare a aceleia care stătea la baza desenelor de pe sigiliile din epoca El-Obeid,

ele fiind imprimate în argilă și avînd încă de pe atunci o semnificație simbolică.

Un mare număr de noțiuni însă, care nu pot fi reprezentate cu ușurință prin desene, trebuiau totuși să fie notate. A fost necesar să se dea un sens arbitrar unui desen convențional. Ulciorul cu gît, spre pildă, reprezintă o anumită măsură de volum, numită *gur*. Anumite linii trase pe ulcior înlesnesc determinarea conținutului acestuia: două linii înseamnă un *gur* de orz; trei linii, un *gur* de bere. O dată cu mileniul al IV-lea, semnele încep să reprezinte nu numai obiecte, dar și idei sau nume. Scrierea devine ideografică. Prin adoptarea unor desene noi, prin acordul asupra sensului lor și prin găsirea de noi combinații era posibil ca sistemul să se extindă pentru a permite să se exprime aproape toate ideile. Acest lucru îl vor face chinezii.

Sumerienii au găsit o altă soluție. Cuvintele care indicau substantivele comune sumeriene erau, în general, formate dintr-o singură silabă. Cuvîntul *ka*, de pildă, înseamnă gură. Desenul unui cap de om reprezenta cuvîntul *ka* și ideea de gură corespundea sunetului *ka*. Pictograma a căpătat deci o valoare fonetică și a devenit fonogramă. Combinarea unor fonograme a facilitat silabisirea substantivelor și compunerea unor cuvinte în loc să se inventeze noi semne sau ideograme. Sumerienii au pus în practică această idee în epoca primelor dinastii. Ei păstrară anumite ideograme, dar utilizară de asemenea desenele pentru a descifra fonetic cuvintele. Se întîmpla ca ei să adauge, la cuvîntul fonetic scris, o ideogramă determinativă, pentru a ajuta să se afle despre ce gen de cuvînt era vorba. Numărul de semne începu deci să scadă: de la două mii cîte erau la origine, s-a trecut la opt sute în anul 3000 î.e.n. și la șase sute în jurul anului 2500 î.e.n.

Semnele înseși se simplifică: trasate din ce în ce mai rapid, ele încep să piardă orice asemănare cu obiectul pe care trebuia să-l reprezinte ideograma. Mai apoi trăsăturile n-au mai fost desenate, ci săpate în argilă cu ajutorul

unui stilet sau cui: astfel a apărut scrierea cuneiformă. În aparență, scrierea fusese născocită de sumerieni pentru a scrie în limba sumeriană, în felul descris mai sus. Populațiile urbane erau însă amestecate și, cel puțin în Akkad, cuprindeau o mare parte de semiți. Îndată după anul 2500, cel mai tîrziu, caracterele sumeriene erau folosite fonetic pentru transcrierea numelor regilor semiți. În curînd semiții ajung să folosească scrierea pentru documentele oficiale și de afaceri, în limba (semitică) akkadiană, transcriind literă cu literă cuvintele semitice și folosind și ideograme.

Alături de scriere, era nevoie de un sistem de notație numerică. Sălbaticii și barbarii se mulțumeau cu simple crestături pe un băț ca să noteze renii omorîți la vînătoare sau să numere oile dintr-o turmă. Dar acest sistem era insuficient pentru numărarea turmelor bogate ale templelor sau pentru evaluarea conținutului hambarelor unei cetăți. Se simțea nevoia unor semne convenționale. Cifrele de la 1 la 9 se indicau prin semne semicirculare, trasate pe argilă cu ajutorul unei rămurele de trestie ținută în poziție oblică. Un simbol nou reprezenta numărul 10, adică un cerc obținut ținînd trestia perpendicular, două cercuri însemnau 20 ș.a.m.d. Pentru cantitățile de bere, un simbol, un mare semicerc, reprezenta cifra 60. Pentru grăunțe însă, același semn însemna 100 pe vechile tăbliță. Sistemul zecimal, în vigoare pînă în anul 2500 î.e.n., a fost părăsit pentru sistemul hexagesimal. Fracțiile, altele decît $\frac{2}{3}$, au fost totdeauna exprimate prin *părți alicote*, adică prin fracții care au numărătorul 1; fracțiile cu un numărător mai mare decît 1 puteau fi exprimate ca o sumă de părți alicote, de exemplu $\frac{3}{4}$ poate deveni $\frac{1}{2} + \frac{1}{4}$. Desigur, în aritmetica practică din mileniile IV și III nu erau necesare operații atît de complicate, fiindcă ea se ocupa cu unitățile concrete de măsuri și greutăți. Cinci șesimi dintr-o „mină" însemna 50 de șekeli, și așa mai departe.

Scrierea și numărătoarea cereau studii îndelungate. Pentru a putea face față funcțiilor de administratori, preo-

ții trebuiau să învețe să scrie și să citească, adică să cunoască sensul și valoarea fonetică a caracterelor. Școlile deveniră anexele indispensabile ale templelor. Ele contribuiră la uniformizarea și la menținerea convențiilor. Începînd cu perioada Djemdet-nasr, convențiile și semnele utilizate în templele diferitelor cetăți au fost aceleași. Astfel, în domeniul învățămîntului, preoții cooperau pe o scară „internațională".

Pe tăbliţele străvechi s-au aflat listele semnelor care slujeau la fixarea convențiilor admise. În vremea primelor dinastii, ele constituiau adevărate dicționare. Bineînțeles că aceste ideograme nu puteau fi dispuse în mod alfabetic; se grupau doar cuvintele care erau reprezentate prin semne similare. De exemplu, toate cuvintele indicate printr-un vas (valoarea fonetică *duk*), modificate în diferite feluri, formau un grup: se clasau deci împreună nu numai vasele, ci și simbolurile conținutului lor — cum ar fi berea sau laptele — precum și măsurile. Listele de ideograme s-au completat cu timpul și unele dintre ele au dat echivalente în limba semitică.

Atît lucrările de folos obștesc executate de stat și de temple, prin munca colectivă, cît și activitatea comercială pretindeau unificarea măsurilor și greutăților. Pînă și barbarii utilizau mijloace rudimentare de comparație, pe care le luau din natură: lungimea degetului sau antebrațului, greutatea unui ulcior plin. Dacă sistemul putea sluji unui agricultor care trebuia să taie pe măsură căprioriii pentru acoperișul șurii din gospodăria sa, el era însă inaplicabil în cazul cînd sute de muncitori lucrau la acoperișul unui templu sumerian. Antebrațele oamenilor n-aveau aceeași lungime și astfel bîrnele ar fi ieșit inegale! Cotul, măsură individuală, trebuia să fie înlocuit cu un „cot" ideal și convențional. Pe anumite piese de lemn sau de metal, constituind unități-etalon, a fost reprodusă o unitate de măsură. S-a găsit că e practic ca măsura „cot" să fie de cinci ori mai mare decît degetul, unitate de măsură imediat inferioară. În același fel, unele grăunțe și încărcături precise au slujit la măsurarea cerealelor și a altor mărfuri. Noile unități convenționale de

greutate aveau între ele același raport numeric simplu ca și unitățile de lungime și erau reprezentate prin greutăți de hematită tăiate. Pentru utilizarea acestor simboluri era necesară inventarea balanței.

În sfîrșit, cooperarea unei populații urbane necesită diviziuni ale timpului mai precise decît cele folosite la sate. Sumerienii au împărțit ziua și noaptea în de două ori 12 ceasuri (de unde și ziua noastră de 24 de ore) și au inventat instrumente de măsură — cadranul solar și clepsidra — care funcționau pe același principiu ca și ceasornicul cu nisip. Calendarul lor era bazat pe fazele Lunei. Preoții, care cunoșteau lungimea anului astral, au rectificat mai tîrziu diferențele care existau între calendarul lor și mersul anotimpurilor, intercalînd o lună suplimentară.

Științele exacte derivă din convențiile sociale pe care le-am enumerat mai sus. Sistemul economic în vigoare avea nevoie ca, prin aritmetică și prin geometrie, să se poată prevedea unele rezultate cantitative. Funcționarii sumerieni nu se preocupau nici de proprietățile numerelor, nici de măsurarea spațiului abstract. Ei voiau să știe, măcar aproximativ, ce cantitate de sămînță era necesară pentru ogoarele zeului, cîte cărămizi vor trebui să comande pentru ridicarea zidului unui templu, ce volum de pămînt vor extrage ca să se construiască un zigurat sau un dig, și cîți muncitori vor intra pe șantier pentru ca lucrarea să fie isprăvită în timpul dorit. Formula care dă suprafața dreptunghiului putea fi sugerată chiar de motivele de șah reproduse pe scoarțele de trestie colorată sau pe vasele din faza Djemdet-nasr. O stivă de cărămizi reflecta, de asemenea, formula volumului.

Modul de transcriere a numerelor ar fi făcut înțelese principiile celor mai simple operații de calcul, dacă ele n-ar fi fost aplicate încă dinainte, prin numărătoarea pe degete. Înmulțirea nu e decît o adunare repetată: a înmulți pe 24 cu 4 înseamnă a aduna de patru ori 24. Înainte de anul 1500, sumerienii concepuseră table de înmulțire. Dar tăblițele pictografice din al IV-lea mileniu dovedesc că încă de pe acea vreme se măsura supra-

fața unui ogor înmulțind lungimea cu lățimea. Datorită măsurilor efective, s-a obținut raportul între circumferința cercului și rază, adică ceea ce noi numim π (pi). Sumerienii adoptaseră, ca valoare, $\pi = 3$. Cifra era de ajuns de precisă pentru evaluarea conținutului unui hambar circular sau a numărului de cărămizi necesare la fabricarea unui tambur cilindric.

Regulile matematice și geometrice descoperite de sumerieni stau la originea legilor cantitative ale științei moderne. Ele reduceau la formule generale observațiile făcute pe serii întregi de obiecte concrete. Ele rezultă din noile nevoi și din noile facultăți create în cadrul societății de către revoluția urbană.

Observațiile astronomice au îngăduit determinarea momentelor oportune pentru feluritele activități agricole. Aceste rezultate i-au făcut pe sumerieni să spere că în același mod vor putea prevedea imprevizibilul. Astronomia a dus la astrologie. Studiul mișcării corpurilor cerești n-a rămas fără folos pentru urmașii sumerienilor.

Revoluția urbană se află și la originea altei convenții, care a precizat noțiunile de generalizare, de uniformizare și de evaluare. Schimburile de mărfuri și de servicii căpătaseră o asemenea întindere încît, pentru a fi evaluate, era nevoie de o măsură comună. Aceasta va fi în același timp monetă de schimb pentru plata produselor, ca și pentru plata salariilor. Prima măsură comună se pare că a fost orzul, necesar tuturor; pînă în perioada primelor dinastii, chiriile și simbriile erau încă adeseori plătite în acest fel. Se recunoscuse însă avantajul metalului — argintul sau, pentru sumele mici, arama — ca instrument și măsură comună de schimb și așa a rămas el în Mesopotamia timp de două milenii. Unitățile de măsură nu erau însă monete cu valoare garantată de stat, ci cantități cîntărite cu prilejul fiecărei tranzacții, cu unitățile de greutate în vigoare. Adoptarea unei cantități metalice convenționale a reprezentat trecerea de la o economie naturală la o economie monetară. În cea dintîi, obiectele se schimbă unele contra altora; în cea de-a doua, toate produsele se evaluează în raport cu o unitate convenționa-

nală (siclul de argint) și pot fi comparate în chip cantitativ.

Bogăția nu se mai evaluează în bunuri alimentare, în sclavi sau în produse diverse care se pot consuma, întrebuința și folosi, ci în cantități de metal, adică produsul prin excelență, moneta abstractă care se schimbă pe orice articol de consum sau pe muncă. Noua bogăție păstrează proprietatea naturală pe care o aveau formele de bogății primitive, grîul și vitele, adică puterea de a se reproduce și de a se multiplica; ea crește, din ea se pot trage beneficii, din ea se pot plăti dobînzile la împrumuturi. În societatea mesopotamiană, noua clasă de negustori — în mare parte semiți — a exploatat cu inteligență posibilitățile care i se ofereau și bogățiile crescură mereu începînd cu epoca lui Sargon. Această evoluție a avut consecințe revoluționare: ea a ruinat orînduirea gentilică, a stat la originea unei noi clase mijlocii și a facilitat funcționarea mecanismelor producției. În epoca primelor dinastii din Sumer, acest proces de descompunere era de-abia la început.

În Elam, la răsărit de Mesopotamia, valea inferioară a rîului Kerkha, care, pe atunci, se vărsa direct în Golful Persic, constituia la scară redusă un mediu comparabil celui din Sumer. Dacă săpăturile de la Susa arată cu mai puțină claritate decît la Ur sau Uruk fazele succesive ale revoluției urbane, diferitele etape însă par a fi strict paralele cu cele pe care le-am descris pînă la sfîrșitul fazei Uruk. Asemănările în ceramică și în desenele sigiliilor sînt izbitoare. Scrierea pictografică, denumită protoelamită, înregistrată pe tăbliță de lut seamănă cu scrierea sumeriană. Sistemul numeric însă pare să fie numai zecimal. Fără îndoială, civilizația elamită nu numai că s-a întemeiat pe aceleași elemente ca și civilizația sumeriană, dar a și fost organizată în același chip.

După aceea, Elamul și Sumerul au urmat căi diferite sau, mai exact, Elamul n-a participat la progresele înregistrate în perioada primelor dinastii. Scrierea pictografică protoelamită n-a dat naștere unei scrieri inteligibile

și, la sfîrșitul celui de-al III-lea mileniu, ea a fost înlocuită cu scrierea cuneiformă, care a fost adaptată limbii vorbite în acel ținut.

Susa, rămînînd o putere militară și un mare centru comercial, a îngăduit elamiților să atace cu succes Sumerul și Akkadul, să-și întindă dominația pînă la Sialk, în Iran, și să-și poarte mărfurile pînă în India. Acest lucru n-a împiedicat Elamul să devină mai tîrziu o simplă provincie a civilizației și economiei mesopotamiene, iar între aproximativ 2100 și 2000, să devină, din punct de vedere politic, dependent de a 3-a dinastie sumeriană din Ur.

Nota autorului

Deși nu schimbă tabloul de ansamblu și nu creează dificultăți cititorului obișnuit, cei care studiază aceste probleme vor trebui să țină seama că, de cînd această carte a fost scrisă, a devenit o modă coborîrea datelor, privind Mesopotamia, anterioare anului 2350. Astfel, ei pot înlocui anul 3000 cu 2500 și pot face reducerile corespunzătoare în cuprinsul capitolelor IV și V. (iunie 1957).

BCU IAȘI / CENTRU UNIVERSITAR

CAPITOLUL VI

ÎNCEPUTURILE EPOCII BRONZULUI ÎN EGIPT ȘI ÎN INDIA

În Valea Nilului revoluția urbană poate fi studiată numai după ce ajunge la punctul său culminant: unificarea Egiptului sub puterea unui monarh absolut, care era de asemenea și zeu — eveniment comparabil cu unificarea Mesopotamiei sub Sargon, dar care a avut loc cu cinci secole mai devreme. Despre perioada anterioară nu putem face decît ipoteze bazate pe legende sau pe unele indicații arheologice indirecte. Vasta deltă mlăștinoasă este singura regiune capabilă să întrunească condițiile care făcuseră posibilă apariția Sumerului. Primele sate, înfundate adînc în aluviunile Nilului și sub orașele moderne, nu dezvăluie însă nimic din istoria lor. Datele noastre provin indirect din Egiptul de Sus.

La sud de Cairo, valea îngustă și strînsă între podișurile pustii se aseamănă în anumite privințe cu Sumerul. Aici aflăm, spre pildă, o serie de bălți acoperite de o junglă de papirusi, refugiu al vînatului de apă și al primejdioșilor hipopotami. De-a lungul acestor bălți, Nilul constituie o excelentă cale de comunicație. Revărsarea lui anuală, mai regulată și mai potrivită lucrărilor agricole decît revărsările Tigrului și Eufratului, irigă pămînturile recuperate prin munca oamenilor. În această vale nu se află nici lemn de lucru, nici metale. Totuși, deșertul care o împresoară furnizează din abundență silex (cremene) din care se fac cuțite și topoare. Oamenii s-au instalat la jumătatea pantei formate de malurile povîrnite ale văii, pe fîșii de teren nisipos, îndeajuns de ridicate pentru a nu fi atinse de inundație. Gradul de civilizație al vremurilor predinastice poate fi comparabil cu cel din Merimde și Fayum. Uniți într-o luptă îndîrjită împotriva fiarelor sălbatice și a bălților, noii veniți au creat în însăși Valea Nilului un mediu artificial, unde au dus o viață prosperă.

Ei se adunau în sate, probabil autonome, ocupate fiecare de către un clan totemic. Mai tîrziu, totemurile —

animale, plante sau lucruri din care locuitorii se credeau descendenți — deveniră emblemele provinciilor, numite *nome*, subdiviziuni ale Egiptului în vremurile istorice. În cursul primelor etape — badariană și amratiană — locuitorii trăiau mai ales din vînat și pescuit, dar, grație irigației naturale, ei începură să cultive cereale și creșteau vite. Navigau pe fluviu în corăbii spațioase de papirus; își colorau pleoapele cu malahit adus din Sinai, pe care, poate, îl luau de la vînătorii din deșert în schimbul unor mărfuri. Prelucrau și ciocăneau aurul și arama, pe care o considerau drept o varietate superioară de piatră, ignorînd avantajele pe care i le dă însușirea ei de a se topi.

Se pare că remarcabila conservare a corpurilor îngropate în nisipul uscat al deșertului le-a sugerat unele speculații despre nemurire și despre viața viitoare. Nevoia de a avea un mormînt bun era pentru ei o rațiune de a acumula bogății și bijuterii magice. Cea mai mare parte a datelor pe care le avem despre populațiile predinastice provin din conținutul mormintelor: ulcioare pentru alimente și băuturi, unelte de vînătoare și de pescuit, articole de toaletă, mai cu seamă palete de ardezie, perii și cutiuțe decorate, pentru fardarea pleoapelor.

În faza gerzeeană, vînătoarea își pierde din importanță; locuitorii satelor se consacră agriculturii și pescuitului. Unelte, arme de aramă turnate în tipare și noi materiale de import — ca, de pildă, lazulitul, de origine asiatică — pătrund pînă în Egiptul de Sus. Corăbii purtînd pavilionul provinciilor din deltă sau de pe coasta mediteraneană ajung pînă în satele din sud. Ideile noi se răspîndesc. Își fac apariția noi tehnici, cum ar fi cea a faianței și a smalțurilor.

Materialele venite din Asia și produsele din deltă găsite în Egiptul de Sus ne fac să ne gîndim la o infiltrație semitică sau chiar la dominarea văii de către regiunea deltei, deci o dominație a Egiptului de Jos asupra Egiptului de Sus. Legendele de mai tîrziu vor povesti despre cucerirea părții de miazăzi, realizată de adepții lui Horus, veniți din miazănoapte și, drept urmare, despre întemeierea a două regate, Egiptul de Sus și cel de Jos. Arheologia însă nu ne dă nici o dovadă despre existența

unor regi, a unor meșteșugari specializați, nici despre întrebuințarea scrierii în această epocă.

La sfîrșitul perioadei gerzeene, corăbiile cu pînze — asemănătoare celor care au apărut pentru prima oară în Golful Persic — ajunseră pînă în Egiptul de Sus. Ele sînt reprezentate pe stîncile mărginind unii torenți dintre Nil și Marea Roșie, și pe un mormînt din Orașul Șoimului (Hierakonpolis), capitala Provinciei Șoimului din vremurile istorice și, fără îndoială, capitala clanului cu același nume. Desenele de pe mormîntul din Hierakonpolis înfățișează o bătălie navală între corăbiile de papirus din partea locului și corăbiile cu pînze venite din nord. Aceeași scenă e gravată și pe un mîner de cuțit de fildeș, găsit la Gebel-el-Arak, nod de comunicație între Marea Roșie și Nil. Cealaltă față a mînerului reprezintă o siluetă de bărbat îmbrăcat nu după moda din Valea Nilului, ci după aceea care apare pe o stelă de bazalt de la Djemdet-nasr, în Sumer. În arta egipteană din această epocă vom găsi adeseori motivele folosite în regiunea Tigrului și Eufratului în perioada Uruk. Uneori indirect, ideile sumeriene influențează Egiptul de Sus; barbarii neolitici din regiunea Nilului își îmbogățesc cunoștințele prin contactul cu civilizația mesopotamiană.

Tot din această epocă datează și o serie de palete de fildeș și ardezie pe care sînt gravate încăierări de animale, versiuni mitologice ale luptelor purtate între clanurile totemice, care s-au terminat în genere cu victoria clanului Șoimului. Acest clan a ocupat orașul, apărat cu ziduri și avînd o suprafață de circa 4 hectare, oraș care a devenit capitală.

Decorația mormintelor și mobilierul funerar devin din ce în ce mai bogate. Un mormînt din Orașul Șoimului are pereții acoperiți cu cărămizi și împodobiți cu fresce. Se observă, de asemenea, un contrast tot mai mare între somptuozitatea anumitor morminte și modestia altora, ceea ce denotă o împărțire a societății în clase și apariția probabilă a unor șefi. Acest aspect este izbitor în mormintele regale de la Abydos, în Egiptul de Sus. Șanțul simplu, săpat în nisip, din perioada predinastică a fost înlocuit cu o imensă groapă, al cărei fund adăpostește un palat în miniatură, înconjurat de magazii și de o serie

de morminte mai mici, destinate ofițerilor de la curte care, după moarte, trebuiau să continue a-și sluji stăpînul. Palatul, lung de 8 metri, lat de 4,5 și înalt de 3 metri, e făcut din cărămidă și din lemn importat.

Mormintele regale sînt pline de vase pentru grîne, fructe și licori, vase de piatră și de metal prețios, bijuterii de aur, de turcoază, de lazulit și alte pietre prețioase, arme și obiecte de toaletă executate din aramă. Asemenea lux presupune o foarte mare concentrare de bogății, existența unui mare număr de meseriași specializați și dezvoltarea comerțului cu străinătatea. Mormintele ne furnizează și primele documente scrise: hieroglifele. Pe nesimțite, documentul arheologic se contopește cu documentul literar, care explică un anumit eveniment.

Menes, șeful clanului Șoimului, s-a identificat prin magie cu totemul său, Șoimul divin (Horus); el a cucerit restul văii și deltei și a unit într-un singur stat satele și clanurile independente. Șeful acestui stat nu e reprezentantul unui zeu, ci zeul însuși. Riturile sale magice îl fac nemuritor și asigură fertilitatea pămîntului și cea a turmelor de vite. El a asimilat — textele spun că „a devorat" — totemurile străvechilor populații care au smuls pămîntul fertil din ghearele mlaștinii și ale deșertului. Menes se bucură deci de o putere considerabilă asupra întregului teritoriu egiptean și, la fel ca zeul cetăților sumeriene, el stăpînește întreaga țară a Egiptului și are dreptul să ia tribut și să pretindă servicii din partea cultivatorilor.

Faraonul, și nu casa divină ca pînă acum, adună excedentul producției agricole, excedent față de care veniturile oricărui templu sau guvernator sumerian pot fi considerate neînsemnate. Simbolul acestei bogății nu este un templu, ci un mormînt monumental, care va păstra resturile zeului-rege și-i va perpetua opera magică. Pe măsură ce bogăția și populația vor crește, mormintele vor deveni din ce în ce mai mărețe și impunătoare. Marea piramidă a lui Keops, datînd din perioada celei de-a 4-a dinastii, măsoară 230 metri pe o latură și se ridică la o înălțime de 146 metri. Ea e făcută din 2 300 000 de blocuri de piatră, fiecare cîntărind, în medie, 2 500 kilograme. În perioada revărsării Nilului, corăbiile cărau

blocurile de piatră, surpate din malul văii, care, apoi, erau urcate pe o rampă de piatră, la o înălțime de 30 metri deasupra fluviului, în vîrful platformei unde se ridica piramida. Istoricul grec Herodot, cu care Petrie este de acord, afirmă că pentru ducerea la bun sfîrșit a lucrărilor a fost nevoie de munca a 100 000 de oameni timp de douăzeci de ani.

Faraonii și-au consacrat totuși o parte din bogății unor lucrări de interes public. În sudul deltei, Menes a înconjurat orșul Memfis cu „zidul alb". Un basorelief reprezintă un rege din prima dinastie care scoate „prima lopată de pămînt" dintr-un nou canal. Faraonii au trimis pînă în Sinai anumite expediții, sprijinite de armata regală, pentru exploatarea minelor de aramă. Statul a înarmat corăbii care au ajuns pînă la Biblos ca să caute cedrii Libanului. Corăbiile care navigau pe mare la sfîrșitul dinastiei a 3-a atingeau uneori lungimea de 50 metri. Dimensiunile lor obișnuite variau între 20 și 30 metri. Ca șefi militari, primii faraoni organizară la granițe o rețea de apărare, pentru a stăvili invaziile asiaticilor, libienilor și nubienilor. Ei au asigurat o pace internă suprimînd luptele sîngeroase dintre satele învecinate, rivalități care au tulburat Valea Nilului sub toate domniile slabe.

Funcționarii, numiți de faraonul-zeu, îndeplineau sarcinile pe care slujitorii divinității le exercitau în Sumer. Grupați în corporații pe viață, ei girau veniturile enorme ale Egiptului și aveau nevoie de o scriere pentru a ține contabilitatea lor. În Egipt, ca și în Sumer, desenelor li s-a dat un sens convențional. În alfabetul hieroglific, caracterele și-au păstrat aspectul lor pictografic timp de peste trei mii de ani.

Cele mai vechi hieroglife sînt reprezentări pictografice mai bune decît ideogramele sumeriene din faza Uruk și dovedesc o tot atît de mare variabilitate. Totuși, ele reprezintă abia începutul scrierii egiptene, căci coexistă din primul moment cu unele forme cursive simplificate, precursoare ale scrierii hieratice, care, în decursul timpurilor istorice, a fost folosită concomitent cu scrierea hieroglifică, fără ca vreodată s-o înlocuiască. Semnele scrierii cursive sînt scrise cu cerneală pe pămîntul ars sau pe lemnul din mormintele regale și, mai tîrziu, pe papirus.

Hieroglifele, ca și semnele scrierii cursive, au fost mai întîi simple ideograme, dar curînd după aceea au căpătat, la fel ca și în Sumer, o valoare fonetică. Unele dintre ele — spre deosebire de Sumer, unde au ajuns să aibă o valoare de silabă — au luat chiar valoarea unor simple consoane. Egiptenii — ca și sumerienii și babilonienii — continuară să utilizeze deopotrivă semnele ideografice, silabice și consonantice, deși ele formau laolaltă elementele unui alfabet simplu.

Scrierea rămînea deci un lucru misterios, o profesiune care nu putea fi practicată de cei care exercitau o meserie manuală. Inițiații, scribii, formau o pătură separată, care avea monopolul unor cariere de invidiat, cum ar fi cea de funcționar al guvernului sau de gerant al marilor domenii. Cu toate acestea, ei nu constituiau o castă. Guvernul subvenționa școlile în care erau formați funcționarii, iar textele cele mai recente lasă să se înțeleagă că un tînăr putea să aleagă între a merge la școală, a învăța o meserie manuală sau a practica agricultura.

Deși bazate pe aceleași principii, caracterele pictografice ale scrierii egiptene și cele ale scrierii sumeriene sînt totuși diferite. Egiptenii au mai inventat și un sistem de notație numerică, tot după principiul celui sumerian, dar pe o bază pur zecimală, cu semne deosebite pentru unități, zeci și multipli de zece. De asemenea, și egiptenii au fost nevoiți să-și unifice greutățile și măsurile, dar ei au recurs la alte unități decît cele din Sumer. Ei au împărțit timpul după principiul orelor sezoniere. Ziua și noaptea aveau un număr de ore egal, a căror lungime însă varia după anotimp.

Scribii, scutiți de orice muncă manuală, ignorau științele practice, aplicate în ateliere, și nu propagau tehnicile meșteșugărești. Dar, ca și în Sumer, revoluția urbană va generaliza științele de erudiție și pseudoștiințele, cum ar fi aritmetica, geometria, astronomia, medicina sau teologia. Și dacă cele dintîi tratate nu apar decît în al II-lea mileniu, în schimb realizările arhitecturale dovedesc că egiptenii din epoca primelor dinastii au aplicat cu succes legile aritmetice și geometrice simple.

În materie de aritmetică, scribii egipteni erau inferiori colegilor lor sumerieni. Ei utilizau părțile alicote pentru

fracții, dar n-au ajuns să întocmească table de înmulțire. Înmulțirile erau efectuate cu ajutorul unui sistem lung și plicticos: dublarea, care îmbina înmulțirea cu 2 și adunarea. Dimpotrivă, în geometrie, ei au elaborat formule mai precise grație unor observații mai aprofundate. Dată fiind importanța piramidelor în cultul funerar, scribii învățară să calculeze proporțiile acestor monumente, pentru ca zidarul să poată tăia cu precizie blocurile de piatră. Ei descoperiră o formulă ciudată, care îngăduia cunoașterea volumului unui trunchi de piramidă: $1/3\, H(a^2+ab+b^2)$, în care a reprezintă lungimea bazei și b lungimea muchiei, formulă care n-a fost niciodată întrebuințată în Mesopotamia. Egiptenii au evaluat $\pi : (16/9)^2$ într-un mod mult mai precis decît sumerienii, cu 3, dar care nu se poate explica cu ușurință.

Crearea unui calendar solar, strămoș imediat al calendarului nostru, a fost cea mai remarcabilă realizare a științei egiptene, invenție inspirată, fără nici o îndoială, de condițiile revoluției urbane în Valea Nilului. Încă din perioada primelor dinastii, slujbașii faraonului măsurau în fiecare an înălțimea revărsărilor Nilului, de care depindeau recoltele egiptene, pentru a evalua, înaintea secerișului, cuantumul impozitelor. Comparînd însemnările, ei remarcară că intervalul mediu între revărsări era, pentru o perioadă de cincizeci de ani și mai bine, de 365 de zile, cu o diferență de o zi. Pe această bază ei stabiliră un calendar oficial, care, timp de peste un secol, i-a ajutat pe țărani să știe cînd trebuiau să înceapă lucrările agricole. În Egipt, întregul ciclu agricol are ca punct central revărsarea Nilului.

Evaluarea făcută de funcționarii egipteni comporta o eroare de șase ore. Cînd decalajul între anul definit prin calendar și fenomenele naturale devenise evident, era prea tîrziu sau prea devreme pentru o reformă a calendarului. În vremea celei de-a 3-a dinastii, astronomii observară că ascensiunea stelei Sirius pe verticala bolții cerești de la Cairo anunța cu certitudine revărsarea Nilului. Serviciile administrative egiptene stabiliră atunci un nou calendar, întemeiat pe anul sideral, pentru a corecta anul oficial eronat și pentru a da dispoziții țăranilor cînd să înceapă lucrul pe ogoare.

Astfel, în jurul anului 3000 î.e.n., revoluția economică ce procurase meșteșugarilor egipteni mijloacele de subzistență și materiile prime a constituit, de asemenea, temelia scrierii și științelor de erudiție. În plus, ea a adus după sine crearea unui stat condus de Menes și urmașii săi. Într-adevăr, acestui ținut omogen, udat de un fluviu unic și izolat de deșert, îi era necesară o organizare centralizată și totalitară.

Cel puțin în teorie, întreg teritoriul aparținea faraonului, care aduna excedentul de bogății în hambarele regale. În practică, nobilimea formată din funcționari — miniștri de stat sau guvernatori ai provinciilor — primea o parte din această bogăție. Fiind numiți de faraon, nobilii egipteni îi erau, la origine, supuși cu totul. Faraonului îi datorau „sufletul" lor, deoarece suveranul asimilase totemurile clanurilor și cîștigase nemurirea grație puterii sale magice. Dar, cînd faraonul își autoriza slujitorii săi favoriți să-și construiască propriile lor morminte și cînd îi ajuta chiar în această împrejurare, însemna că el însuși le dăruia un suflet și o parte de nemurire.

Miniștrii și guvernatorii erau recrutați din cercul restrîns al copiilor regali, al tovarășilor de arme ai primilor cuceritori sau al șefilor locali ce se supuseseră la timp. Ei aveau venituri și beneficii adunate din provincii întregi, pe care le organizau în „case" închise, după exemplul „caselor" regale din care făceau parte. Mai tîrziu, după perioada marilor piramide, aceste domenii, apoi funcția de guvernator au devenit ereditare și, continuînd a-l sluji pe faraon și a-i vărsa tributuri, guvernatorii și-au considerat provinciile ca pe niște domenii personale.

Zeii naționali și locali aveau temple datorită ofrandelor regelui divin. Numai faraonul avea puterea să-i adore pe zei ca să atragă binefacerile lor asupra întregului popor. De fapt, el numea preoți care aduceau ofrande „pentru viața, sănătatea și prosperitatea faraonului", sarcină care uneori era încredințată descendenților preoților locali și membrilor societăților secrete, care, odinioară, în perioada predinastică, erau în slujba totemurilor triburilor. De cele mai dese ori sarcina era ereditară. Templul și preoții beneficiau de pămînturile atribuite lor cu titlu permanent. Începînd cu prima dinastie, o parte din pămîntul re-

gal a fost atribuită slujirii faraonilor decedați, ale căror morminte erau asociate cu templele mortuare, precum și întreținerii preoților oficianți. Mai tîrziu, mormintele nobililor au fost și ele înzestrate în același fel, la început de rege, mai apoi chiar de viitorii ocupanți.

La început, preoții și funcționarii au fost astfel slujbașii statului totalitar, plătiți din tezaurul regal. Mai apoi, preoții și-au făcut o casă proprie, iar funcționarii au avut de ales între casele nobililor sau cele ale templelor.

Meșteșugarii și muncitorii specializați, care făceau parte din casa faraonului, aveau hrana asigurată din tezaurul regal și primeau materiile prime necesare muncii lor. În perioada piramidelor aflăm însă meșteri care prelucrau metalele, dulgheri, bijutieri, zidari, constructori de corăbii, olari și alți meșteșugari, legați permanent de domeniile nobililor și de fundațiile funerare, care deveniră adevărate unități economice cu tendință autarhică. Meseriile erau aceleași ca și în Mesopotamia, însă articolele produse nu se asemănau între ele. De pildă, se poate deosebi cu ușurință o unealtă egipteană de aramă de una sumeriană. Roata olarului nu apare decît sub dinastia a 3-a și încă într-o formă mai puțin eficientă decît cea mesopotamiană. Bronzul pe bază de cositor era necunoscut. Textilele sînt făcute din in, dar nu și din lînă.

Importurile — aramă din Sinai, aur din Nubia, lemn de abanos și mirodenii din Arabia, lazulit și alte pietre prețioase — erau asigurate de slujitori regali trimiși de stat sub conducerea unor funcționari. În Egipt era deci mult mai puțin loc pentru negustori decît în Mesopotamia.

În interiorul caselor domnea economia naturală. Scene înfățișînd tîrguri, pictate în morminte, arată schimbul unui vas pe niște pește, al unui coșuleț cu ceapă pe un borcan cu pomadă. Cu toate acestea, locuitorii cunoșteau valoarea metalelor prețioase (aurul și arama) și inelele serveau drept monetă de schimb în anumite tranzacții.

Marea masă a țărănimii — agricultori și pescari, care furnizau hrana și unele materii prime (piei, textile și papirus) — creștea cu o rapiditate extraordinară. Unificarea Egiptului pusese capăt unor lupte sîngeroase între sate; supravegherea granițelor proteja cultivatorul de nă-

vălirile nomazilor; lucrările de interes public dezvoltau suprafața pămînturilor arabile; calendarul îngăduia exploatarea rațională a terenurilor; grînele adunate în hambarele regale îndepărtau foametea.

Pe de altă parte, acumularea rezervelor se făcea prin forță și prin deposedarea producătorului. Dacă acesta nu era un funcționar al regelui sau al unui nobil, el nu putea cumpăra unelte de metal și era nevoit să utilizeze materialul de piatră și lemn din epoca neolitică. La fel ca și vitele, țăranii aparțineau pămîntului pe care îl cultivau: ei erau supuși corvezilor obligatorii, săpau canalele, trăgeau luntrele la edec, extrăgeau și transportau pietrele, construiau piramide. În perioadele cînd țăranii își părăseau astfel ogoarele, statul avea grijă de cazarea și hrana lor. În al II-lea mileniu, regele Seti I declară că a dat fiecăruia dintre cei o mie de lucrători ai săi „patru livre de pîine, două legături de legume și o halcă de carne friptă pe zi, precum și un veșmînt de in de două ori pe lună".

Sub un asemenea regim, concentrarea bogățiilor a fost deci și mai accentuată decît în Mesopotamia, dar piețele de desfacere pentru produsele industriei rămăseseră limitate. Piețele de export absorbeau prea puține produse industriale; importurile erau fie procurate prin jaf, fie plătite în aur și în articole alimentare. Statul și nobilimea erau singurii care animau piața interioară. Preocupați de viața viitoare, nobilii și faraonii depuneau cea mai mare parte din bogățiile lor în morminte. Trebuie să spunem totuși că jefuitorii de morminte readuceau îndată în circulație bogățiile furate și că, adesea, nobilii și preoții și-au utilizat bogățiile în scopuri mai materiale decît să edifice monumente funerare și să hrănească morții!

„Vechiul Egipt — scrie Keynes cu umor — și-a datorat bogățiile norocului de a fi avut o dublă activitate: construirea piramidelor și căutarea de metale prețioase. Acestea din urmă, pe care oamenii nu le puteau consuma, nu-și pierdeau valoarea dacă erau tezaurizate. Două piramide valorează de două ori mai mult decît una singură. Nu s-ar putea spune același lucru despre două linii de cale ferată între Londra și York." Acest sistem atinge punctul său culminant o dată cu piramidele faraonilor din a 4-a di-

nastie. Fabuloasele bogăţii ale Egiptului cel rodnic nu puteau alimenta însă la nesfîrşit nişte cheltuieli atît de neproductive. Puţin cîte puţin, întinsele domenii ale nobililor deveniră case cu economie autarhică, marcînd deci o întoarcere la sistemul neolitic. După cea de-a 4-a dinastie, nobilii au pretins şi o autonomie politică. Astfel, Vechiul Imperiu a fost cuprins de o anarhie economică şi politică, începînd din anul 2475 î.e.n.

*

* *

În India, mai devreme de anul 2500 î.e.n. s-a născut o a treia civilizaţie a bronzului, cu oraşe foarte populate, cu industrii înalt specializate, un comerţ cu ţinuturile îndepărtate, o scriere pictografică. Pe cîmpiile Pendjabului, inundate de Indus şi de cei cinci afluenţi ai săi, populaţii de origine şi tipuri rasiale diverse se uniră pentru a crea zone artificiale de civilizaţie într-o junglă nisipoasă. Mediul natural era deosebit de cel egiptean şi de cel mesopotamian, prin întinderea sa mai vastă, prin felul revărsărilor, prin desişurile de copaci inutilizabile, adăpost al feluritelor fiare sălbatice. El se asemăna însă prin redusele căderi de ploaie şi lipsa lemnului prelucrabil, a pietrei de bună calitate şi a metalelor. Indusul şi afluenţii săi cărau mărfurile grele pe distanţe lungi. Acest teritoriu cu dimensiuni vaste era cultivat şi hrănea o importantă populaţie urbană.

Într-un triunghi imens, de patru ori mai mare decît Sumerul, limitat la vest de munţii Belucistanului şi Waziristanului, la nord de Himalaia şi la est de deşertul Thar, exista o civilizaţie tot atît de uniformă ca şi cea din Sumer sau din Egipt; vestigiile sale sînt tot atît de impozante. Cetăţile — la fel de întinse ca şi cele din Sumer — sînt construite din cărămizi arse într-un cuptor alimentat, desigur, cu cantităţi uriaşe de combustibil, adunat cu greu (probabil copacii urîţi care desfigurează deşertul). Ruinele de la Mohenjo-daro, în Sind, ocupă cel puţin doi kilometri pătraţi şi jumătate. La Harappa, cu şase sute de kilometri mai la nord, incinta — vizibilă încă în 1944 — avea un perimetru de patru kilometri şi unele construcţii se întindeau

și în afara ei. Cu cărămizile din ruinele acestei incinte, transformate în balast, s-a acoperit o cale ferată de 150 kilometri, apoi s-a construit un orășel de 5 000 de locuitori și tot au mai rămas movile impresionante!

Cetățile au fost devastate de mai multe și grave inundații. După fiecare din aceste catastrofe, etajele inferioare ale caselor au fost umplute de cărămizi și cartiere întregi ale orașului s-au trezit ridicate pe platforme artificiale, înalte de aproape șase metri. După imaginea cetăților sumeriene din aceeași epocă, aici trăia o populație numeroasă, care se hrănea din roadele ogoarelor. Culturile și creșterea vitelor erau aceleași ca în Sumer, în plus se cultiva și orez. Țăranul indian avea aproape aceleași animale ca și crescătorul de vite sumerian; el domesticise zebul și elefantul, dar nu avea nici măgari, nici cămile.

Ca și în Sumer, exista o mare varietate de meșteșuguri specializate, care foloseau tehnicile existente în Mesopotamia: olarii din cele două țări utilizau același tip de roată, iar muncitorii metalurgiști obțineau bronzul prin aliajele de aramă și cositor. Însă produsele fabricate diferă: cele mai simple unelte indiene — topoare, ferăstraie, pumnale și vîrfuri de lance — se deosebesc ușor de uneltele fabricate în Egipt sau în Sumer. Țesătorii lucrau bumbacul și nu lîna sau inul. Meșteșugarii știau să smălțuiască olăria și să fabrice obiecte de faianță.

Căruțele cu roți pline, cum se mai găsesc și astăzi în Sind, și corăbiile transportau produsele înspre cetăți. Dar era nevoie să se meargă foarte departe pentru a se căuta materiile prime necesare industriei: cedrul venea pe atunci din Himalaia, arama din Radjputana și poate din Belucistan, cositorul, aurul și pietrele prețioase din teritorii străine.

Numai un comerț însemnat putea să permită o aprovizionare regulată. Am mai văzut cum, pe pieței dintre Tigru și Eufrat, soseau produse fabricate în Valea Indusului. În schimb, tehnicile sumeriene (garnituri de toaletă și sigilii cilindrice) au fost copiate în India. Importul nu se limita la materii și produse de lux. Locuitorii din Mohenjo-daro mîncau regulat pește venit din Marea Arabică.

Printre ruinele cetăților se găsesc prăvăliile unor vînzători de apă și ale altor negustători, care se aseamănă cu

bazarele indiene din zilele noastre. Podeaua prăvăliei unui negustor de apă din Mohenjo-daro este acoperită cu cești de pămînt: după ce termina de băut, clientul își arunca ceașca, practică uzitată încă în India sau în America, în ce privește paharele de carton.

Se pare deci că meșteșugarii din India produceau mai ales pentru vînzare. Nu se cunoaște nimic despre prezența vreunui instrument de schimb, care să fi facilitat astfel de operații, dar numărul și amplasamentul magazinelor găsite, care țineau de case mari, confortabile, dovedesc existența unei importante și prospere comunități de comercianți.

În India, ca și în Sumer sau în Egipt, surplusurile erau adunate de un monarh de origine divină sau de o castă închisă de preoți. Alături de incinta fortificată de la Harappa, descoperită în 1944, se află un hambar de 45 metri pe 17. La Mohenjo-daro, o citadelă proteja hambarul în care șefii își îngrămădeau bogățiile lor în natură. Locuințele confortabile de cărămidă, cu două etaje, prevăzute cu o odaie de baie și cu ghereta unui paznic și care ocupau pînă la 30 metri pe 25, contrastează cu șirurile monotone de case din lut uscat, compuse din două odăițe și o curte, și care nu depășesc 20 metri pe 10. Societatea era împărțită în clase: negustori sau oameni de afaceri, muncitori sau meseriași. Bogățiile — podoabe de aur, pietre prețioase, faianță, vase de aramă ciocănită, unelte și arme — găsite în ruine provin din casele negustorilor bogați. În cartierul muncitoresc din Harappa s-a descoperit totuși un tezaur de unelte de aramă și brățări de aur.

Numeroase străzi bine desenate, rețeaua remarcabilă de canalizare, curățită cu regularitate, dovedesc existența unei administrații municipale care veghea asupra orașului. Autoritatea ei asigura respectarea legilor urbanistice și a planurilor de reconstrucție după revărsări.

Locuitorii din Valea Indusului adoptaseră de comun acord o scriere și un sistem (zecimal) de cifre, convenționale, precum și unități de măsuri și greutăți, diferite de cele ale egiptenilor și sumerienilor. Scrierea era cunoscută în toată Valea Indusului. Caracterele ei sînt pictograme convenționale, despre care nu știm dacă erau ideografice sau fonetice, deoarece inscripțiile găsite sînt prea

scurte pentru a putea fi descifrate. Este vorba, fără îndoială, despre unele descîntece gravate pe sigilii care se purtau ca amulete. Dacă ne gîndim la experienţa sumeriană, înseamnă că scrierea a fost inventată pentru ţinerea conturilor, dar acestea au dispărut o dată cu materia necunoscută pe care erau înscrise.

Locuitorii din Valea Indusului din epoca de bronz au manifestat de asemenea interes faţă de ştiinţele exacte. În arta decorativă, pătratele înscrise în cercuri care se întretaie, trase la compas, ne îngăduie să presupunem că aveau unele cunoştinţe de geometrie.

Mici statuete de lut reprezentînd femei, scene reproduse pe sigilii şi pe obiecte rituale, mai cu seamă mari *lingas* şi *yonis* (falusuri şi vulve de piatră), ne dau o idee despre supravieţuirea totemurilor, a divinităţilor fecundităţii şi a riturilor lor. Arta Indusului folosea modele şi era inspirată din principii cu totul diferite de cele acceptate în Egipt şi Mesopotamia. Reprezentările formei umane sînt neobişnuit de realiste; o mică figurină de bronz, reprezentînd o fată care dansează, respiră un aer de mişcare şi de vitalitate care nu se poate întîlni nicăieri pînă în perioada clasică a Greciei.

Această civilizaţie a dispărut complet, ca urmare a unei decadenţe interne accelerată de invaziile barbare. Abia în 1920 arheologii au salvat-o de la uitare. Vechimea ei poate fi determinată doar prin produsele indiene importate în Mesopotamia în mileniul al III-lea.

Totuşi, această civilizaţie a jucat un rol în istoria Civilizaţiei. Unele dintre produsele sale au ajuns în Sumer şi în Akkad. Tehnicile ei, cel puţin cele ale olarilor şi ale rotarilor, s-au perpetuat, iar indienii din zilele noastre poartă aceleaşi veşminte ca şi strămoşii lor din Mohenjodaro. Cultele acestei epoci anunţă riturile hinduismului, iar ştiinţele indiene şi cele occidentale datorează mult cercetărilor făcute aici în preistorie. Astfel, civilizaţia indiană din epoca bronzului n-a dispărut cu desăvîrşire, „opera ei trăieşte, mai adînc decît putem bănui".

CAPITOLUL VII

EXPANSIUNEA CIVILIZAȚIEI

În jurul anului 3000 î.e.n., descoperirile mileniului precedent au condus la unele revoluții economice în trei puncte minuscule de pe suprafața pământului, trei focare de civilizație. Societățile care au rezultat din aceasta, cu toate că erau diferite prin amănuntele structurii și organizării lor, aveau aceeași caracteristică fundamentală: necesitatea de a-și procura metale sau aliaje rare și scumpe, pentru nevoile lor de echipament industrial. Aceste societăți pot fi considerate ca aparținînd epocii bronzului, cu condiția ca termenul să fie luat într-un sens larg.

În marile văi aluviale ale Nilului, Tigrului, Eufratului și Indusului, efortul colectiv al oamenilor a permis crearea unor medii artificiale. Societățile care trăiau în aceste locuri nu mai depindeau în întregime de natură și de capriciile ei, căci ele descoperiseră anumite mijloace raționale de acțiune. Exploatarea sistematică a unor terenuri smulse bălților și deșertului făcea să se recolteze cantități fără precedent de grîu și alte produse alimentare. O criză agricolă într-o regiune nu mai aducea după sine în mod necesar foametea. Datorită ameliorării căilor fluviale, rezervele acumulate în hambarele orașelor puteau fi distribuite în văi. Structura statului, care nu se mai bizuia pe legăturile de rudenie, a făcut să dispară luptele dintre clanuri, a atenuat conflictele interne și a redus progresiv frecvența războaielor.

Ca rezultat biologic, s-a înregistrat o mare înmulțire a omului *sapiens* în văi. Cetățile încep să acopere vaste suprafețe și locuitorii lor săvîrșesc lucrări gigantice. Nivelul de viață crește: conducătorii și noua pătură mijlocie își procură articole alimentare și băuturi variate, locuiesc în case confortabile și poartă veșminte pe care nici un șef barbar nu și le-ar fi putut imagina. Înseși masele se bucurau de un regim alimentar mai variat și de locuințe mai salubre. Peștele de mare, adus în Lagaș din Golful Persic și în Mohenjo-daro din Marea Arabică, devenise un

articol de consum curent, necunoscut de țăranul din epoca de piatră; iar cartierele muncitorești din Harappa erau mai confortabile decît colibele neolitice.

Grație noii structuri economice s-au putut trage foloase de pe urma descoperirilor care îmbunătățeau echipamentul uman: viața omului a devenit mai senină și munca mai puțin obositoare. Metalele au oferit muncitorilor specializați mijlocul de a-și cîștiga traiul. Științele de previziune încep să se dezvolte și lasă să se întrevadă puțin viitorul, veșnic amenințător. Speranța deșartă de a prevedea imprevizibilul și de a acționa asupra viitorului începe să prindă rădăcini în spiritul oamenilor. În sfîrșit, apar noi valori artistice, lărgind perspectivele deschise arhitecților, sculptorilor, pictorilor și muzicienilor.

Felul în care s-a dezvoltat revoluția și raritatea metalelor au limitat însă expansiunea economică. Arama și bronzul erau prea costisitoare pentru a înlocui piatra ca materie primă industrială. Zăcămintele de minereu de aramă se aflau adesea la mari distanțe de văile aluviale; cositorul era rar. Din pricina echipamentului tehnic aflat la dispoziție și a transportului care nu se putea face decît prin văile fluviale sau de-a lungul coastelor, extragerea, prelucrarea și circulația minereului necesitau o deosebită muncă socială. Era deci nevoie să se întrețină un mare număr de muncitori din excedentul alimentar de care dispunea societatea.

În al doilea rînd, aceste surplusuri, aflate în cantitate limitată, erau acaparate de cîțiva regi, de temple și de nobili. Masele de țărani, astfel deposedați, nu aveau mijloace să-și cumpere noul material și erau nevoiți să se mulțumească, în cursul celui de-al III-lea mileniu, cu unelte neolitice. În Sumer, lîna era încă smulsă în loc să fie tunsă. În cetățile din Valea Indusului, metalul era rar: cuțitele găsite sînt din silex negru. În general, singurii care posedau arme și unelte de metal erau membrii caselor divine și regale, armata și flota, meșteșugarii care lucrau pentru stat sau pentru temple, și chiriașii zeilor și ai proprietarilor de pămînt.

Valoarea și avantajele echipamentului de metal au întărit autoritatea oamenilor care dispuneau de el. Monopolul real sau virtual al faraonului, regelui sau guvernatorului de

18. Vase din epoca neolitică. Cultura Kal'at-Djarmo-Kurdistan. Stînga, sus - vas de piatră din Kurdistan; stînga, mijloc - vas din Plaidt, Renania; dreapta sus - vas din insula Sylt, Germania; stînga jos - vas din epoca predinastică, Egipt; dreapta, jos - vas din cultura Sesklo-Tesalia, Grecia.

B.C.U. „M. Eminescu" Iași

19. Vas neolitic din China (Pansan).

20. La începuturile epocii de piatră diferite filoane de roci erau obținute prin lucrări miniere subterane, de exemplu cremene, în minele de la Thy, Danemarca (*sus*) și Spiennes, Belgia (*jos*)

BCU IASI / CENTRU VECHI LIBRARY

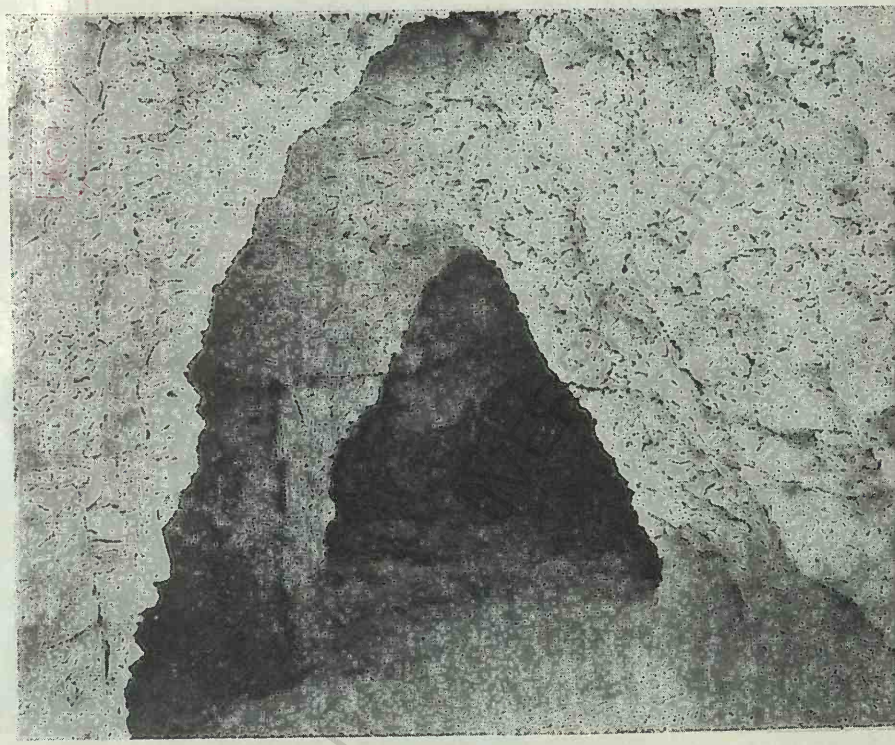

20.

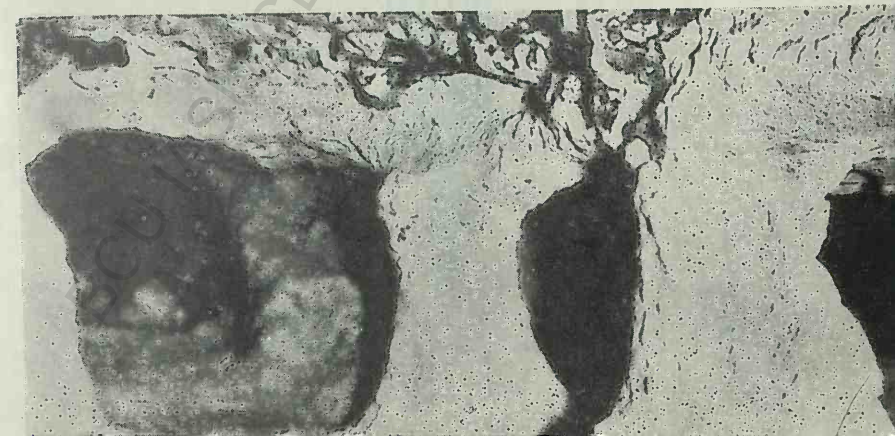

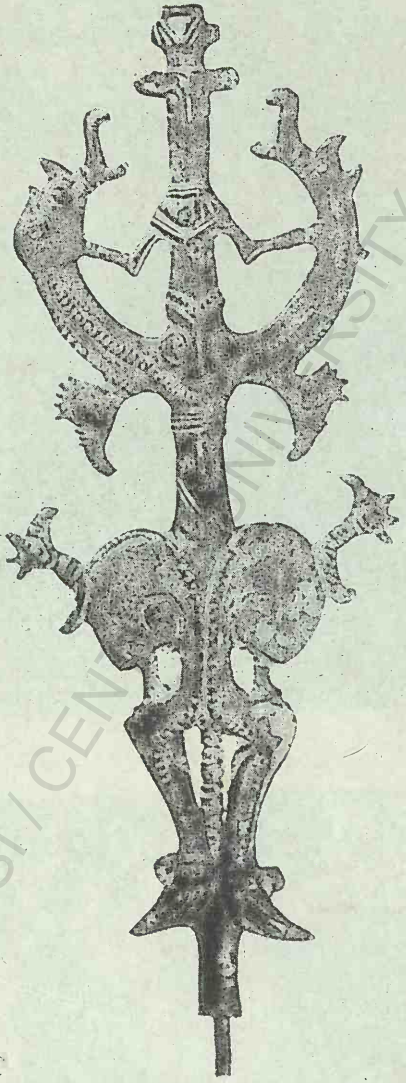

21. Bronz din Luristan, secolele VIII—VII î.e.n. Reprezintă, probabil, un idol primitiv (zeul iranian Sraoșa?)

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

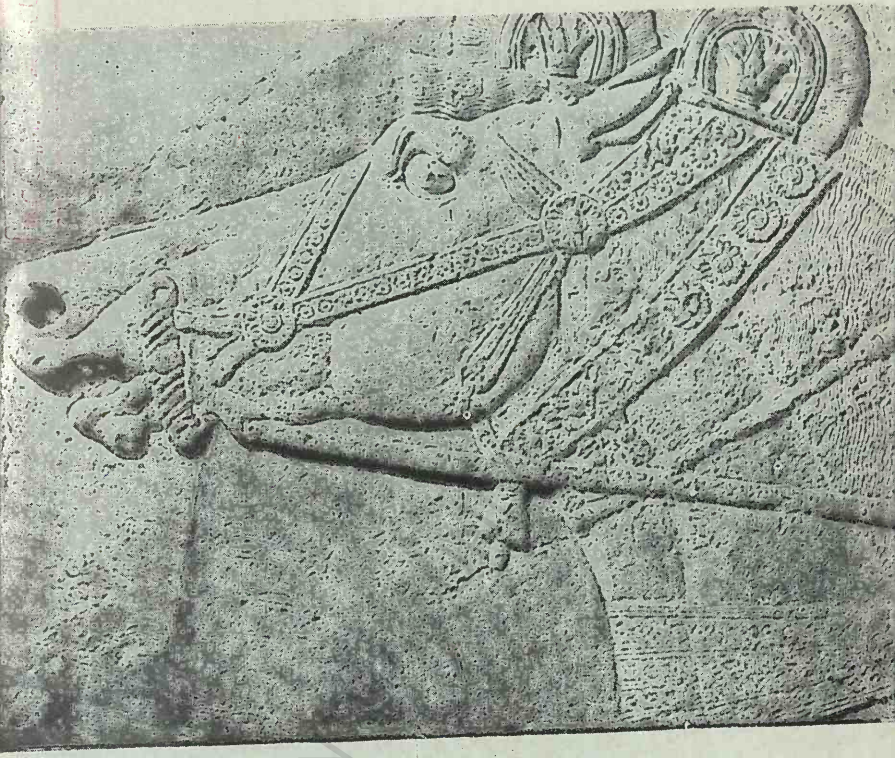

22. Cap de cal, fragment dintr-un relief reprezentînd o vînătoare de lei. Ninive, palatul lui Assurbanipal. British Museum.

BCU IASI / CEN

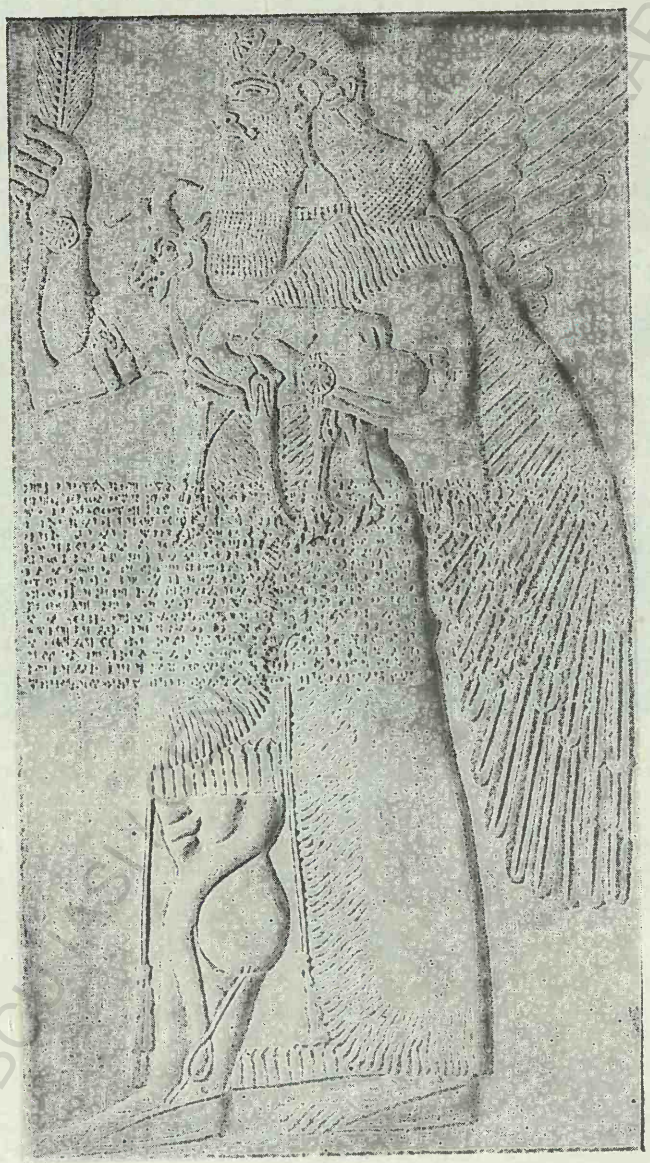

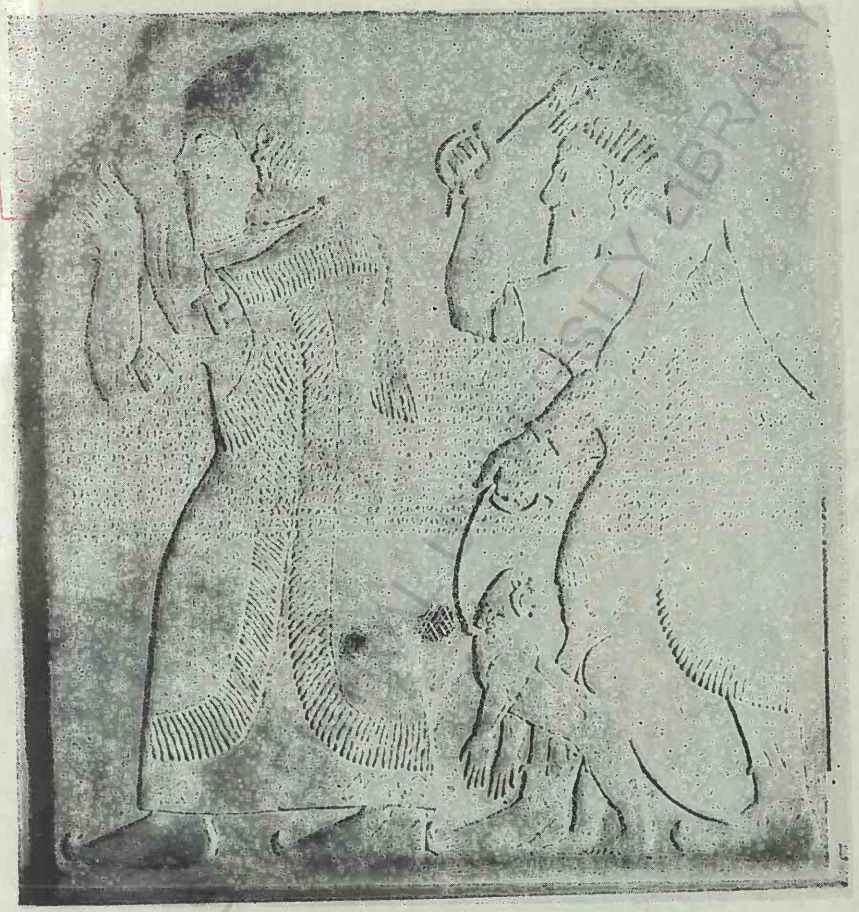

23. Relief reprezentînd doi fenicieni: primul are brațele ridicate în semn de supunere, al doilea aduce în dar două maimuțe. Nimrud, Palatul Nord-Vest. British Museum.

24. Divinitate înaripată, ținînd în mîini un spic de grîu și o capră. Nimrud, Palatul Nord-Vest. British Museum.

25. Capul unei statui de cult. Ninive, secolul al VII-lea î.e.n. British Museum.

orașe îi făcea atotputernici, și meseriașii își pierdură independența de care se bucurau în vremile barbare. Ei erau nevoiți să-și procure materiile prime de la guvernator sau faraon și să-și dedice arta și produsele marilor gospodării.

Pătura comercianților a cunoscut aceleași constrîngeri, ceva mai puțin severe totuși. Regimul totalitar din Vechiul Egipt lăsa puține debușeuri mărfurilor; în Mesopotamia, comerțul cu obiecte de lux, singurul cu adevărat rentabil, era rezervat celor din anturajul guvernatorilor și templelor închinate diferiților zei. Doar în India documentele arheologice ne îngăduie să presupunem existența unei piețe mai vaste și posibilitatea unor importante beneficii. Transformarea economiei naturale în economia monetară a fost deci lentă și incompletă.

Numai apariția scrierii și descoperirea științelor exacte au transformat societățile barbare în civilizații autentice. În Sumer, în Egipt și în India, noul sistem economic, care a dat naștere scrierii, numerelor, greutăților, măsurătorilor și diviziunilor de timp, se află la originea schimbărilor revoluționare în studii și învățămînt.

Scrierea transmite (celorlalte cetăți, precum și generațiilor viitoare) rezultatele căpătate prin experiență. Tradiția scrisă e mai abstractă și mai impersonală decît tradiția orală. Ucenicia care se înfăptuiește prin exemplu este în chip necesar conservatoare. Lucrătorul reproduce ceea ce a văzut că face meșterul. Dimpotrivă, o lege este făcută din cuvinte. Ea exprimă ideea de abstract și de general. Prin aceasta, ea lasă mai mult loc liber originalității atunci cînd este tradusă prin acte individuale.

Scrierile cuneiforme și hieroglifice, ca și, fără îndoială, scrierea întrebuințată în India, erau însă complicate și prea puțin practice: oamenii nu se puteau sluji de ele decît după studii îndelungate, iar țăranul și meșteșugarul nu aveau nici o modalitate să învețe scrisul și cititul. Instrucția rămînea și mai departe privilegiul unei clase de inițiați, comparabili cu mandarinii din China. Un papirus egiptean, care dezvăluie sfaturile pe care un tată le dă fiului său, pune față în față viitorul scribului „care poate deveni un funcționar de rang mare, scutit de orice muncă manuală", cu cel al fierarului „cu degete de crocodil".

Tradițiile tehnice nu erau deci consemnate prin scris. Meșteșugarii și literații sînt despărțiți printr-o prăpastie. În opoziție cu științele aplicate, practicate cu succes în ateliere, se află științele de erudiție, matematica, astronomia, medicina, și pseudoștiințele, teologia, astrologia, hepatoscopia și altele, destinate prezicerii viitorului.

Operă a unor specialiști, fără nici un contact cu munca concretă din ateliere, tradiția scrisă a devenit, cu timpul, tot atît de conservatoare ca și tradiția orală. În epoca bronzului, simbolurile scrierii și adevărurile pe care le exprimă capătă o valoare supranaturală și scribii prețuiesc mai mult produsele artei lor decît experiența cotidiană. Academismul își face apariția în școli. Dezvoltarea științelor teoretice este încredințată unei pături de oameni înstăriți, lipsiți de orice contact cu cunoașterea empirică. În mileniul al II-lea, în Valea Nilului, scribii recopiau prescripții medicale și probleme de aritmetică vechi. Se vorbește despre un text medical scris în caractere antice, descoperit la picioarele zeului Anubis, în vremea regelui Usafai (din prima dinastie). Un anume Ahmes, în secolul al XV-lea, se laudă că și-ar fi scris cartea sa de aritmetică după un text din epoca regelui Nemare (1880—1850) î.e.n. În Babilon și în Asiria, scribii copiau cu grijă textele redactate în limba sumeriană, de multă vreme dată uitării.

În plus, învățămîntul în școli era supus acelorași metode imitative ca și ucenicia meșteșugarului. Tăblițele și papirusurile matematice nu sînt decît niște colecții de exemple concrete. Nici o lege generală, nici o urmă de explicație nu se află în operațiile succesive. Textele de medicină descriu simptome de maladii și prescriu remedii, la fel, fără nici un cuvînt lămuritor.

Listele de semne, socotelile și repartizarea impozitelor pretindeau clasificări mai sistematice și mai riguroase decît tradițiile și tehnicile rituale ale barbarilor. Regulile pe care le-au aplicat administratorii templelor din Sumer și arhitecții din Egipt le-au îngăduit să calculeze, tot atît de bine ca și cu ajutorul legilor matematicii și ale mecanicii, cantitatea de grăunțe de care era nevoie pentru însămînțarea ogoarelor, precum și numărul de pietre necesare edificării piramidelor. Calendarul egiptean și corec-

tarea lui prin steaua Sirius pot fi considerate cu adevărat aplicații ale legilor astronomice cantitative.

Civilizația epocii bronzului limita perspectivele deschise științelor. Limitele științelor mesopotamiene și egiptene nu proveneau din vreo deficiență ereditară a raselor sumeriană, semitică sau hamitică, ci din mediul social din care izvorau ele. Se reproșează adesea științelor din Orientul antic că au avut doar scopuri utilitare și nu o „curiozitate divină" față de esența lucrurilor. Nu trebuie să uităm că știința are drept scop să acumuleze și să sistematizeze cunoștințele grație cărora societatea va supune lumea exterioară și va avea o acțiune eficace asupra fenomenelor naturale. Cea mai bună dovadă de exactitate a unei legi științifice rămîne succesul său în aplicația practică.

— Societățile egipteană și sumeriană și, probabil, cele din Valea Indusului considerau că pentru a putea acționa asupra naturii trebuia să se intre în contact cu ea prin magie sau prin ceremonii religioase. Scribii și funcționarii acceptau această afirmație. Viziunea lor despre lume era comandată de o asemenea filozofie și ei utilizau limbajul acesteia pentru a exprima noile lor descoperiri științifice.

Unul dintre principiile recunoscute ale magiei triburilor actuale, ca și a triburilor antice, pretinde ca numele unui lucru să fie în chip magic echivalentul lucrului însuși. În mitologia sumeriană, zeii creează un obiect atunci cînd îi rostesc numele. Dacă un vrăjitor cunoaște numele unui lucru, el cunoaște deci natura lui și îl poate stăpîni. Astfel, listele de cuvinte sumeriene poate că n-au constituit numai dicționare, ci și un mijloc de a acționa asupra lumii, și puterea lor era cu atît mai mare cu cît ele erau mai complete.

— Un nazist a pretins, de altfel, că scopul științei sumeriene era să stabilească lista completă a acestor nume magice și să le așeze într-o ordine corespunzătoare cu ordinea lumii reale, aceeași cu a ierarhiei sumeriene. Cum societatea și înșiși guvernatorii cetăților erau dominați de tradiția tribală, ordinea lumii ar fi fost condusă de un destin impersonal, mai vechi și mai puternic decît zeii. Bineînțeles, nimeni n-a formulat vreodată asemenea concept; și, mai tîrziu, cînd Sargon, regele cuceritor, a fost destul de pu-

ternic ca să dea legi proprii și să nu-i pese de tradiție, el a opus noțiunea unui zeu suveran, stăpîn al propriei sale soarte, ideii unui destin impersonal.

Pînă și formele arhitecturale — ziguratul sumerian și piramida egipteană, spre pildă — au fost considerate ca simboluri ale ordinii divine în natură. Construcția acestor monumente a dus la dezvoltarea geometriei. Dar teoremele geometrice, instrumente eficace pentru construirea simbolurilor ordinii lumii, puteau fi de asemenea mijloace prețioase pentru a cunoaște însăși această ordine și a acționa asupra ei. Terminologia științelor noi putea fi împrumutată din vocabularul liturgic și magic. Termenul akkadian care traduce acțiunea de „a aduna" mai înseamnă și „a îndeplini un act ritual".

Scribii egipteni și sumerieni nu s-au îndoit și deci nici n-au verificat prin experiență concepția magico-teologică asupra lumii pe care o accepta societatea în care trăiau. Nu erau oare ei înșiși slujitorii zeilor și ai regilor divini, și nu-și datorau existența și prestigiul acestor superstiții? Ei s-au limitat la sistematizarea credințelor nelămurite, moștenite de la barbari, și au creat nu o filozofie, ci o mitologie și o teologie. Superstițiile societății barbare au devenit dogme rigide, apărate de comunitățile religioase, care au ajutat la menținerea privilegiilor preoților și ale regilor.

În virtutea acestei inevitabile confuzii între teologie și știință, scopurile religiei orientale ne par materialiste. Cultul zeului nu aducea sfințenia, puritatea și pacea Stăpînului atotputernic, ci secerișuri bogate, ploi căzute la timp, izbînzi, succese în dragoste, cîștiguri financiare, copii, bogăție, sănătate. Egiptenii concepeau viața veșnică drept o simplă prelungire a vieții pămîntești. Iată de ce era nevoie ca morților din rîndurile nobilimii să li se dăruiască neîncetat hrană, băutură și alte ofrande, aprovizionările fiind asigurate de domeniile mortuare și de preoțimea slujitoare. Rituri magice, și mai cu seamă îmbălsămarea, duceau drept la ceruri.

Este adevărat că încă din epoca piramidelor exista credința în judecata sufletelor. Egiptenii gîndeau că anumite vrăji sau descîntece și anumite rituri purificatoare erau cele mai bune mijloace pentru a căpăta un verdict favora-

bil; dar ei admiteau că virtuțile morale, așa cum le concepem noi astăzi, nu puteau fi decît prielnice. De pildă, inscripțiile de pe mormintele nobililor declară: „N-am luat niciodată un lucru care aparținea altuia... N-am făcut niciodată vreun act de violență împotriva cuiva". Un guvernator de provincie afirmă: „Am dat pîine celor înfometați; i-am îmbrăcat pe cei goi; n-am încercat să iau bunul altuia". Un egiptean sau un sumerian însă nu se rugau zeilor lor să-i ajute să fie buni și milostivi, așa cum o face creștinul.

Artistul din epoca bronzului nu încerca nici să exprime un ideal abstract de frumusețe, nici să placă altor oameni. Arhitectul sumerian trebuia să construiască un templu demn de zei — simbol al ordinii lumii — păstrînd în același timp caracterul sanctuarelor antice din nuiele ale barbarilor în care, din timpuri imemoriale, au fost adorați zeii. Dacă judecăm după desenele epocii și după reconstituirile moderne, edificiul avea severa frumusețe a zgîrienorilor din America. În Egipt, arhitectul reproducea în piatră neperisabilă un palat din nuiele, scînduri și funii; el a inventat coloanele canelate ca să imite papirusul din care erau făcuți stîlpii primelor temple. Sculptorul tăia în piatra cea mai dură și cea mai rezistentă o statuie după imaginea mortului, care contribuia să-i dea nemurire, prin magie. Statuia nu era executată pentru a fi arătată oamenilor, ci era închisă în camera funerară. Cu toate acestea, statuia lui Mikerinos din Muzeul din Boston, de pildă, este astăzi considerată ca o adevărată capodoperă a sculpturii. Sculptorul sumerian reda prezența zeului printr-un idol cu formă umană și sculpta statuile guvernatorilor de cetăți și ale marilor preoți care, așezați în fața idolului, păstrau pe vecie formele lor sub ochiul divinității. După revoluția urbană, se manifestă grija de a reprezenta omul în chip realist. Cîteva statuete de la Mohenjo-daro, în Valea Indusului, merită pe deplin această caracterizare.

În Egipt, grație scenelor pictate pe pereții mormintelor — însămînțări și secerișuri, construcția unor corăbii și roata olarului — proprietarul monumentului funerar regăsea în moarte viața pe care o cunoscuse. Pictorul trebuia să rezolve o problemă: să picteze în două dimensiuni ceea ce

în realitate avea trei dimensiuni. Unele dintre soluțiile găsite au trecut în tradiția civilizației atlantice.

Muzica tobelor, a flautelor și a instrumentelor de coarde provoacă o mare exaltare chiar și în rîndurile sălbaticilor. Ea nu este mai puțin eficace și atunci cînd e vorba de credincioșii civilizați și, prin răsfrîngere, de zeii acestora. Sumerienii au adunat în temple adevărate orchestre de tobe, moriști, flaute, corni, trompete și harpe. Muzicienii au utilizat, probabil, gama heptatonică care, de atunci încoace, stă la baza muzicii lumii civilizate.

În arhitectură, pictură, sculptură și muzică, societățile orientale au stabilit canoane artistice, nu din dragoste față de artă, ci în scopuri practice. Atunci cînd exigențele sociale au fost satisfăcute, canoanele artei deveniră convenții rigide. Astfel artistul își pierdu originalitatea și deveni un simplu copist. Însă, aceste convenții rigide, îmbogățite mai tîrziu cu ideile noilor societăți, au dat tot ce era necesar unei arte vii: materiale și tehnici.

*
* *

Concentrarea excesivă a puterii de cumpărare dăuna dezvoltării economice a cetăților din prima epocă a bronzului. Și dacă structura economică ducea la o fosilizare, mai tîrziu, fosilele vor servi ca materiale de construcție, cu prilejul răspîndirii economiei urbane, așa cum am explicat în *Făurirea civilizației.*

Văile aluviale importau o mare parte din materiile prime necesare industriei și produselor de lux devenite indispensabile. Regiunile barbare exportatoare și cele prin care mărfurile treceau primiră în schimb produse fabricate în atelierele din orașe. Stein a descoperit, în ruinele satelor din Belucistan, obiecte de metal și olărie provenind din cetățile de pe Valea Indusului. Sigiliile, din perioada Djemdet-nasr, în Mesopotamia, datînd din anul 3000 î.e.n., se găsesc în centrul Asiei Mici și în insulele grecești. Produsele egiptene erau transportate pînă pe coastele nordice ale Siriei și pînă în Creta și, apoi, imitate în atelierele locale.

Pe măsură ce produsele fabricate se răspîndeau, era necesar să se modifice sistemul economic. Popoarele trebuiau să fie capabile să absoarbă produsele pe care le primeau în schimbul materiilor lor prime. Exportul la mari depărtări, date fiind condițiile de transport din epoca bronzului, privea mai ales obiectele de lux. Dar, pentru ca să fie posibil comerțul, era nevoie ca șefii și zeii barbari să ajungă să acumuleze, pe spinarea curtenilor și adoratorilor lor, excedentul necesar hrănirii minerilor și tăietorilor de lemne care furnizau materiile prime.

Biblos, cel mai important port pentru comerțul de lemn libanez, fusese, înainte de unificarea Egiptului, o așezare de pescari și țărani, avînd o civilizație specifică epocii bronzului. Ei trăiau din pescuit, din cultivarea măslinului și a orzului, și din creșterea caprelor și a oilor. După revoluția egipteană, un templu dedicat divinității locale Ba'alat Gebal a fost construit în acest sat. El măsura 24 metri pe 15 și a fost curînd înlocuit printr-un templu mai mare (27 metri pe 19), decorat somptuos.

Între alte ofrande, faraonii au trimis acestui sanctuar vase de piatră purtînd numele lor. Ambasadorii, funcționarii, scribii și negustorii egipteni, care frecventau templul și curtea șefului local, se stabileau uneori în port. Scribii templului lui Ba'alat Gebal au învățat, desigur, să scrie hieroglifele egiptene. În schimbul cedrilor din Liban, și poate în schimbul măslinelor și al unor coloranți, cei din Biblos au beneficiat de aportul civilizației egiptene și au format o comunitate civilizată prietenă, dar independentă.

Același proces s-a petrecut în jurul Mesopotamiei. Aproximativ pe la 2000 î.e.n., o colonie de negustori semiți (asirieni) s-a stabilit în apropiere de curtea prințului din Kanes, în bazinul fluviului Halys, în Asia Mică. Ei achiziționau metale, dînd în schimb produse mesopotamiene, mai ales textile. Scrisorile de afaceri găsite acolo menționează prezența unor caravane de măgari încărcați cu mărfuri care traversau periodic stepele din Siria și munții Taurus. Aceste colonii din bazinul fluviului Halys au existat, după legende, în vremea regelui Sargon, pe la 2400 î.e.n. Dar vorbeam mai sus despre sigiliile și desenele sumeriene care permit să datăm un asemenea comerț încă în jurul anului 3000 î.e.n.

Materiile prime necesare puteau fi obținute și printr-un alt mijloc: întrebuințarea noilor arme de metal împotriva popoarelor producătoare, obligîndu-le să plătească, drept tribut, materiile lor prime. Egiptenii, care întrețineau relații amicale cu cei din Biblos, cu arabii și etiopienii, atacară pe nefericiții nomazi care trăiau în apropierea minelor de aramă din Sinai. Faraonii au trimis expediții armate pentru extragerea de minereu; ele au lăsat pe pereții stîncoși inscripții războinice. Egiptenii au cucerit partea din Nubia unde se află minele de aur și i-au obligat pe indigeni să le plătească un tribut, dar în afară de aceasta ei au evitat să se lanseze în războaie de cucerire, pînă în anul 1600 î.e.n.

Nu același lucru s-a întîmplat cu regii semiți din Mesopotamia. Se poate, de asemenea, ca sumerienii să fi încercat să facă cuceriri asupra teritoriilor acestora, precum și în afara deltei. Nici cîmpia aluvială a Sumerului, nici cetățile din interior nu puteau trăi în autarhie: exercitînd o dominație politică și militară, un domnitor nu numai că evita conflictele interne, dar își asigura astfel materiile prime din regiunile producătoare. Expedițiile trimise pentru aducerea de piatră și lemn au fost poate niște tentative de a stabili un imperialism economic[1]. Cel mai vechi templu al zeiței Ișter din orașul Așur (capitala Asiriei) pare să fi fost clădit de un cuceritor sumerian. Anexarea Sialkului de către elamiți era vădit rezultatul unui atac militar pentru a pătrunde în nord. Dar, în ansamblu, populațiile din munți, curajoase și avînd din belșug piatră, lemn și metale, au izbutit să-și salveze independența pînă la preluarea puterii de către dinastia din Akkad, în jurul anului 2350 î.e.n.

Sargon, fiii săi Rimuș și Maniștusu, nepotul său Naramsin și-au întins cuceririle de la „Marea Inferioară" (Golful Persic), pînă la „Marea Superioară" (Marea Mediterană). Sargon și-a impus hegemonia asupra cetăților rivale din Mesopotamia și a creat un vast imperiu militar, demn de cel al lui Alexandru și Napoleon.

Ca și Alexandru, Sargon a devenit un erou de legendă: o mie de ani după căderea imperiului său, existau epopei

[1] Vezi *Făurirea civilizației*, p. 181, nota 1 și p. 241, nota 1.

— ale căror fragmente au fost găsite în arhivele egiptene de la Tell el-Amarna și în biblioteca hittită din Bogaz-Keui — care îi celebrau încă vitejiile.

Tradiția poetică și inscripțiile făcute din ordinul lui Sargon și al succesorilor săi dovedesc că cuceririle lor urmăreau scopuri economice. Un fragment epic amintește că negustorii din bazinul fluviului Halys l-au solicitat să-i ajute împotriva șefului local din Kanes. Cererea lor n-a fost zadarnică. Sargon însuși se laudă că a atins „Pădurea de Cedri" (Libanul) și „Muntele de Argint" (Taurus). El a obligat „corăbiile din Melukha (Arabia?), corăbiile din Magan (Oman, izvorul aramei) și corăbiile din Dilmun (insulele Bahrein?) să ancoreze la cheiurile orașului Agade". Fiul său, Maniștusu, a cucerit din nou „țara pînă la minele de argint și a adus pietre prețioase de la munții Mării Inferioare."

Bogatele prăzi ale regilor din Akkad au slujit la decorarea templelor din capitală și din cetățile mesopotamiene pe care ei le-au cucerit. Soldații victorioși au avut partea lor, iar bogățiile tezaurelor de război au făcut să crească puterea de cumpărare în Mesopotamia, stimulînd producția. În același timp, prizonierii de război s-au adăugat la numărul muncitorilor. Neguțătorii vindeau ceea ce jefuiseră și realizau beneficii. Pătura mijlocie, care se compunea din negustori și din ostașii victorioși, nu se mai afla sub dependența gospodăriilor (caselor) divine și beneficia din plin de imperialism. Economia monetară atinsese o asemenea dezvoltare, încît însuși pămîntul făcea obiectul unor tranzacții comerciale.

Comerțul de metale rămînea totuși monopol imperial. Naram-sin se proclamase zeul Imperiului. El nu-și mai dădea titlul de arendaș sau de rege, ci se numea „divinul Naram-sin, atotputernicul zeu din Agade". Toți cei care, mai tîrziu, au vrut să-i imite politica imperialistă — regii din Ur, din Babilon, din Hatti și împărații romani — i-au urmat exemplul. Totuși, Imperiul din Akkad s-a prăbușit la capătul unui secol de existență.

Toate acestea însă au avut consecințele mai durabile decît extragerea forțată de materii prime destinate meșteșugurilor mesopotamiene. La Ninive, care nu era decît un oraș de provincie, Rimuș, fiul lui Sargon, a construit

un templu imens, dedicat zeiței Ișțar. Mai către apus, Naram-sin a pus să se ridice un impunător palat, la Tell Brak, pe Khabur. Ca și în Sumer, aceste construcții grandioase sînt un simbol al ridicării la putere a unui nou sistem economic. Unele documente scrise au fost descoperite în aceste locuri. Iar cînd noile cetăți și-au reluat independența, activitatea culturală a supraviețuit fărîmițării imperiului.

Chiar și acolo unde cucerirea n-a izbutit să impună modul de viață urban, rezistența față de agresiune dovedește că noua economie fusese adoptată, cel puțin parțial. Armatele din Akkad și din Egipt își datorau într-adevăr succesul armelor lor de aramă; pentru a le face față cu un armament asemănător, era nevoie să se extragă materii prime, să se învețe meseria de făurar, să se organizeze comerțul, să se constituie rezerve. Rezistența față de imperialism zămislea o economie a epocii bronzului și permitea să se depășească sistemul neolitic de autarhie.

Ca și comerțul pașnic, imperialismul economic contribuia la răspîndirea civilizației. Puțin cîte puțin, se născeau noi cetăți, apărură noi puncte de civilizație. Fiecare sat din epoca bronzului devenea un oraș care își întindea influența asupra unei regiuni înconjurătoare din ce în ce mai largi.

Aceste cetăți nu se asemănau întru totul cu cele vechi. Tehnicile urbane se adăugară civilizațiilor neolitice fără să le distrugă; ele se vor adapta la diferite medii care, dacă nu se asemănau văilor aluviale, în schimb ofereau posibilități noi industriei și organizării. Spre pildă, acum marea va schimba condițiile de existență ale popoarelor din Mediterana și din Golful Persic.

Pe coasta siriană, am văzut mai înainte, comerțul cu Egiptul a făcut din Biblos un oraș. În Cipru, cimitire întinse — ca, de pildă, cele descoperite la Vounus — cu morminte boltite au primit osemintele mai multor generații. Insula se bucura de bogate resurse de aramă — de unde își trage și numele de Cipru — ceea ce îi permitea să facă față nevoilor unei populații mereu în creștere. Enorma cantitate de unelte de metal găsite în morminte dovedește că la exploatarea metalelor din insulă lucrau mineri și făurari specializați. Cu toate acestea, celelalte activități meșteșugă-

reşti, mai ales olăritul, nu atinseseră un nivel de producţie industrială. Arama era transportată sub formă de lingouri sau de minereu, dar nu era prelucrată în insulă.

Agricultorii şi pescarii neolitici din Creta au primit în rîndurile lor, prin anul 3000 î.e.n., pe unii refugiaţi din Delta Nilului şi pe unii coloni sirieni. Noii veniţi aduceau cu ei tradiţiile tehnice şi artistice din Egipt şi din Asia. Cultura viţei de vie şi a măslinilor, exploatarea resurselor naturale din insulă, adică lemnul, arama şi scoicile de murex (întrebuinţate pentru vopsele) le-au furnizat excedente de export. Poziţia geografică a insulei, abundenţa lemnului de prelucrat care îngăduia construirea de corăbii, vîntul şi curentele propice îi vor da un rol preponderent în transporturile maritime.

Apărură mici aglomeraţii pretutindeni unde se afla un port natural, uneori chiar şi pe insule micuţe, lipsite de pămînt arabil. Resursele excedentare asigurau traiul făurarilor, dulgherilor, bijutierilor, cizelorilor şi sculptorilor de sigilii. Meşteşugarii, negustorii şi căpitanii de corăbii erau într-adevăr destul de bogaţi ca să cumpere sigilii, pe care erau gravate uneltele sau galerele lor, cu prova înaltă. Uriaşele morminte, construite cu preţul unei munci considerabile şi care conţineau numeroase schelete şi bogăţii de seamă, sînt, probabil, lăcaşul de veci al unui clan. Topoarele de piatră şi cuţitele de obsidian erau încă în uz, în ciuda armelor şi uneltelor de metal. Totuşi, sistemul autarhic fusese abandonat: se importa aur, argint, obsidian, plumb şi marmură. Vase de piatră şi mărgele de faianţă, aduse din Egipt, au fost aflate în insule.

Micile insule, risipite mai la nord de Ciclade şi care formează o centură de-a lungul Mării Egee, nu prezentau interes pentru agricultori, dar conţineau resurse naturale: aramă, şmirghel, obsidian şi marmură, care puteau fi schimbate pe produse alimentare. Astfel, în al III-lea mileniu, ele aveau o populaţie densă, care extrăgea obsidian, prelucra metalele, sculpta vase de marmură şi vindea toate aceste produse în Egipt, în Creta, în Grecia continentală şi pe coastele Dardanelelor. Mormintele cuprind arme de metal, ceea ce ne face să presupunem că insularii practicau pirateria şi adăugau acest beneficiu la cel obţinut prin comerţ.

Podișurile din Asia Mică sînt presărate cu tell-uri; ele sînt atît de mici, încît aduc mai mult a sate decît a orașe. Desigur că făurarii ambulanți aduceau aici unelte și arme de aramă. Dar locuitorii trăiau în autarhie și mai cultivau încă pămîntul cu instrumente agricole din epoca neolitică. Pe coasta de vest, dimpotrivă, comerțul și pirateria au făcut să se acumuleze bogății în mîinile șefilor războinici. Cetatea Troia, despre care vorbesc poemele atribuite lui Homer, nu a fost, la origine, decît o cetățuie fortificată cu o suprafață de 60 de ari, dominată de palatul șefului. Ea a căpătat din ce în ce mai multă importanță, așa încît Troia II ocupă 80 de ari. Bogățiile adunate prin pradă și beneficii comerciale atraseră la curtea regelui bijutieri care își făcuseră ucenicia în Asia Mică și cunoșteau cum să lucreze filigranul. Olarii profesioniști lucrau la roată. Prin comerț și prin jaf se aduceau aramă, cositor, aur, argint, plumb și obsidian.

Aceste bogății constituiau tezaurul personal al unui șef războinic. Pentru a le administra nu era nevoie nici de o scriere, nici chiar de sigilii. De pe urma lor nu trăia o numeroasă populație industrială. Supușii și curtenii continuau să întrebuințeze topoarele și săpăligile de piatră, hîrlețele și scormonitoarele din coarne de cerb, coasele cu lame de cremene și obsidian. Populația, în plină creștere, nu putea deci găsi întrebuințare forței sale de muncă și era nevoită să caute noi teritorii. La răsărit, nici un debușeu; doar munți arizi și un podiș foarte populat. Oamenii erau nevoiți să plece înspre apus, ca să creeze colonii peste mare. Asupra țăranilor neolitici din văile și cîmpiile de coastă din Macedonia și Grecia s-au năpustit atunci cete de asiatici și insulari care cunoșteau uneltele și armele de metal, practicau cultura viței de vie și a pomilor fructiferi. Primele așezări datînd din perioada veche eladică, rezultate de pe urma acestei expansiuni, prezentau încă de pe acum anumite caracteristici ale civilizației urbane: cultura viței de vie și a măslinului, metalurgia, un comerț restrîns dar regulat cu metale și produse de lux și poate... pirateria. Totuși, ca și în Creta acelor vremuri, se pare că nu a existat o concentrare de bogății.

Astfel, pe coastele răsăritene ale Mediteranei s-au născut civilizații mixte de marinari, înăuntrul cărora economia

neolitică se împletea cu specializarea și cu comerțul propriu cetăților civilizate.

Aceste comunități au provocat o nouă răspîndire a civilizației, între nord și vest. Unele produse fabricate în regiunile orientale ale Mediteranei ajung pînă în Malta și în Sicilia. Le găsim în Sicilia în morminte colective, care conțin între 50 și 200 de schelete. Avem astfel dovada că unele sate siciliene importau podoabe și amulete orientale. Desigur că ele erau supuse, de asemenea, influenței spirituale a negustătorilor veniți dinspre răsărit, deoarece mormintele și riturile funerare se aseamănă simțitor cu cele din Creta, din Cipru și din Siria.

Popoarele civilizate au încercat în acea vreme să-i atragă pe barbari pentru ca, după aceea, să-i facă să lucreze pentru ele. În epoca noastră, armele, giuvaerurile de duzină și alcoolurile sînt (sau au fost) cele mai bune argumente. În antichitate, este posibil ca hrana spirituală și, mai ales, speranța în nemurire să fi fost niște mijloace mult mai eficace.

În orice caz, mijloace similare i-au incitat pe indigenii din Sardinia, din sud-vestul Spaniei (Almeria) și din sudul Portugaliei (Algarve) să extragă și să reducă minereurile de argint, de aramă și de plumb. Ei au extras aceste minereuri și tot ei și-au construit morminte, al căror plan se apropie mai mult sau mai puțin de cel al mormintelor din Orient. Inventarul funerar al acestor morminte are un caracter pregnant neolitic, obiectele și armele de metal fiind puține la număr. Printre acestea, nu s-a descoperit nici un obiect produs în atelierele orientale.

Încă și mai departe de-a lungul coastelor atlantice ale Portugaliei, Franței, Insulelor Britanice și, dincolo de Marea Nordului, în Danemarca și în Suedia meridională, apar imense morminte construite din pietre enorme (în Marea Britanie sînt niște tumuli lungi sau morminte cu mai multe încăperi). Unii istorici văd în ele o tentativă stîngace de a imita arhitecturile funerare spaniolă, siciliană și cretană, care, de altfel, au fost inspirate de aceleași credințe. Oricum ar fi, dacă constructorii acestor morminte, denumite morminte megalitice, produceau mai mult decît aveau nevoie pentru simpla lor subzistență, ei n-au întrebuințat excedentul pentru a achiziționa unelte de metal sau pro-

duse fabricate în Orient, și societățile lor rămîn exemple clasice de autarhie neolitică.

În centrul și în nord-vestul Europei, lupta pentru pămînt a îndemnat populațiile să caute armele cele mai eficace și a dat naștere, în anumite locuri, unor pături conducătoare care exploatau țărănimea. Conducătorii acumulau astfel bogății, pe care le cheltuiau pentru îmbunătățirea echipamentului militar. Cunoștințele tehnice au venit din Siria, din Marea Britanie și, probabil, din Spania. Ungaria, Boemia, Irlanda și Cornwall au furnizat arama și cositorul de care era nevoie. Puțin timp după anul 2000 î.e.n., în Europa centrală și în Marea Britanie a început epoca bronzului, care, cîteva secole mai tîrziu, va cuprinde și Danemarca, Germania de nord și sudul Suediei.

Comerțul regulat cu metale a creat legături între toate țările din Europa centrală, din Italia de sus pînă în munții Harz, și de la Vistula la Rin. Acest vast ansamblu economic s-a alăturat celui din Insulele Britanice. El s-a întins apoi în Danemarca, unde metalul era preschimbat, prin troc, pe chilimbar. Aceste schimburi erau asigurate de lucrătorii itineranți, care fabricau articolele de metal sau, cel puțin, le dădeau „ultimul retuș". Materia primă însă era rară și slujea aproape exclusiv la făurirea de arme și de podoabe. Pentru lucrările cîmpului și tăierea copacilor, țăranii utilizau mai departe topoarele de piatră și coasele de silex din epoca pietrei. Va trebui să se aștepte epoca fierului și plugul pentru ca pădurile să poată fi defrișate.

O parte importantă a populației rurale rămînea excedentară; cum ea nu putea să-și plătească luxul unor arme de aramă, se afla în imposibilitate de a-și procura noi ogoare. Problema suprapopulației nu era deci rezolvată. Pe de altă parte, cel puțin în Danemarca și în sudul Angliei, armele de bronz au întărit puterea claselor conducătoare, singurele care le posedau; mormintele relevă „o lume aristocratică în stare să ducă o viață ușoară datorită comerțului cu produsele de lux și datorită muncii claselor inferioare".

Grație noilor arme de bronz, șefii pot nu numai să-și asigure ascultarea din partea supușilor, dar și să cucerească noi pămînturi, așa cum o cerea economia lor rurală,

rămasă în stadiul neolitic, și, uneori, să prade bogatele civilizații, care fuseseră destul de imprudente ca să le dea arme. Însă, mai pe urmă, ei vor fi amenințați neîncetat de bandele barbare, atrase de acele locuri pentru că nu mai erau capabile să hrănească singure o populație în creștere și, de asemenea, pentru că opulența civilizației le crea apetențe.

Hoardele barbare venite din Europa, și al căror armament a putut fi examinat de arheologie, nu atinseseră încă granițele minusculei lumi civilizate, dar este posibil ca evenimentele care s-au desfășurat în Europa să se fi repetat în Asia, unde imperiul aproape năruit al lui Sargon a fost răsturnat de barbarii guti care s-au năpustit asupra Mesopotamiei.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY

CAPITOLUL VIII

APOGEUL CIVILIZAȚIEI DIN EPOCA BRONZULUI

Puțină vreme după anul 2300 î.e.n., sistemele economice și politice pe care le-am descris au început să se destrame. În Egipt, în Mesopotamia și în India, o epocă de întuneric — destul de puțin cunoscută — a urmat perioadelor de prosperitate. În India, civilizația însăși pare să se fi stins. În Egipt și Mesopotamia ea va renaște, eliminînd unele urme ale vechii barbarii și dezvoltîndu-se atît de mult încît va ajunge să slujească mai bine noile pături ale societății. În același timp, revoluția urbană se dezvoltă în unele teritorii pe care abia le atinsese, cum ar fi, de exemplu, Asiria.

În Mesopotamia, această perioadă este dominată de barbarii veniți din regiunea Gutium, care, înarmați ca să se lupte cu agresorii lor imperialiști, distrug, așa cum am văzut, monopolurile regale, repun cu brutalitate în circulație sau transformă în pulbere bogățiile acumulate și dislocă astfel marile gospodării.

Ar fi fals să spunem că toate templele au fost jefuite. Cuceritorii aveau o teamă mult prea mare de zei ca să le violeze sanctuarele. Preoții, păstrători ai tradiției, au fost cruțați; bibliotecile și școlile au rămas deschise; cuceritorii erau fără doar și poate analfabeți și apelau la serviciile scribilor.

Meșteșugarii lucrau pentru noii stăpîni, deși erau strîmtorați datorită penuriei de materii prime; în ciuda numărului mare de negustori jefuiți sau omorîți, comerțul nu era în întregime paralizat; prin el barbarii se aprovizionau cu metalele și produsele de lux de care aveau nevoie. Negustorii au tras cîștig de pe urma prăzii de război pe care năvălitorii o luaseră din palatele și marile gospodării și își întinseră astfel raza lor de acțiune.

Un secol mai tîrziu, regii sumerieni din Ur refăcură unitatea cetăților rivale din Sumer și din Akkad, restabiliră pacea internă și garantară securitatea comercianților străini. Expansiunea civilizației reîncepu. În jurul anului 2100

î.e.n., monarhii sumerieni, care recuceriseră cea mai mare parte din imperiul lui Sargon, stăpîneau Elamul și Siria și întemeiară cetăți îndepărtate, înspre apus, de pildă Quatna, între Homs și Damasc. Ei reorganizară administrația imperială și codificară cutumele juridice. Stăpînirea lor se va nărui cu puțin înaintea anului 2000 î.e.n. și, o dată cu ea, va decădea și clasa stăpînitoare sumeriană.

O a doua epocă de întuneric a îngăduit amoriților, semiți pe jumătate barbari veniți dinspre apus, să se infiltreze în Mesopotamia. În jurul anului 1800 î.e.n., o dinastie care domnea în Babilon a făcut din Sumer și din Akkad un regat unificat: regatul Babilonului. Regele Hammurabi nu numai că a consolidat noul regat, dar s-a proclamat „zeu". Îmbunătățirile aduse vechiului car de luptă sumerian au făcut să crească puterea militară a monarhiei babiloniene, precum și rapiditatea comunicațiilor în interiorul regatului. Roțile cu spițe înlocuiesc roțile pline și calul ia locul măgarului. Hammurabi a organizat o administrație compusă din guvernatori și a impus un cod unificat de legi. Această organizare n-a putut totuși să împiedice infiltrațiile barbarilor kasiți și nici invaziile hittiților și elamiților. O dinastie kasită a succedat dinastiei amorite; ea a păstrat organizarea lui Hammurabi. Deși sărac și amenințat din toate părțile — Elam, Asiria și Siria — Babilonul a rămas un centru civilizat.

În Egipt, guvernatorii provinciilor, deveniți prinți ereditari, au stat la baza distrugerii Vechiului Regat; fiecare dintre aceștia ar fi dorit să devină un mic faraon. Anarhia politică dădu naștere haosului economic. Un stat centralizat era într-adevăr indispensabil pentru a se asigura aducerea de materii prime și pentru a se aduna excedentele necesare întreținerii meșterilor specializați. Un scrib descrie haosul din această epocă de ignoranță: „Oamenii se înarmează pentru bătălie, căci țara nu trăiește decît în restriște; ei își fac sulițe de aramă, ca să-și cîștige hrana prin sînge". „Toate materiile prime lipsesc — scrie un altul — muncitorul nu mai lucrează; dușmanul a jefuit atelierele."

Însă, aproape de Nil, ca și în vecinătatea Tigrului și Eufratului, rămăseseră unii meșteșugari, păstrători ai tradițiilor și ai tehnicilor. După dispariția aproape totală a

administrației centrale, scribii făceau carieră în provincii și împiedicară dispariția științelor de erudiție. În toiul epocii de întuneric, se pictau pe capacele sarcofagelor ceasuri stelare, care indicau, variind după lunile anului, diviziunile nopții, în funcție de apariția unor constelații.

Magnații din provincii continuau să țină tot atît de mult la nemurire. Ei nu o mai cereau regelui divin, ci întreținеau din belșug templele și pe zei. Preoții și specialiștii în îmbălsămarea morților se ocupau cu descîntecele, vrăjile și riturile.

Negustorii independenți au asigurat, în locul statului, comerțul cu materii prime importate. Provinciile aveau nevoie de metal și de lucrători buni. Mulțimea cumpărătorilor aflați în concurență oferea cele mai largi debușeuri meșteșugarilor, negustorilor și preoților. Astfel, în Egipt, tehnicile civilizației și o bună parte dintre superstiții au rămas neatinse.

Imperiul de Mijloc a adus cu sine structura politică adaptată acestui sistem economic. Nobilii din Teba, prin război sau prin diplomație, au făcut din Egipt o monarhie unificată. Prinții din provincii și-au păstrat puterea asupra regiunilor pe care le dominau, cu condiția să plătească un tribut casei regale din Teba. Nobilii recalcitranți au fost înlocuiți cu copiii regelui și cu unii curteni și, în jurul anului 2000 î.e.n., Egiptul își regăsește o unitate politică paralelă cu unitatea geografică al cărei simbol era Nilul.

Dar, două secole mai tîrziu, nobilii vasali au distrus din nou această unitate. Anarhia s-a instalat iarăși. Barbarii veniți din Asia și cunoscuți sub numele de hicsoși sau regi-păstori, înarmați cu noi arme de luptă, au invadat țara și au întemeiat un regat barbar pe Valea Nilului și în regiunile învecinate. Ei au fost alungați, în 1580 î.e.n., de Ahmosis, principe al Tebei, întemeietorul Noului Imperiu. Ahmosis adoptase mașina de război a hicsoșilor: carul ușor, tras de patru cai, care este primul vehicul cu roți apărut în Egipt.

Noii faraoni au făcut din Egipt o monarhie militară centralizată, comparabilă cu vechiul regat al lui Sargon, din Sumer și Akkad. Ei și-au întins stăpînirea, depășiră Palestina și Siria, atinseră Eufratul, munții Amanus și chiar insula Cipru. Cuceririle au fost izvorul unor prodigi-

oase bogăţii, ce se acumulară în cuferele războinicilor pe care regele îi înnobilase de curînd. După modelul vechiului Egipt, noul regat teban a devenit un stat totalitar.

În cel de-al II-lea mileniu, civilizaţiile întinerite din Egipt şi Mesopotamia se deosebesc de cele care le-au precedat în mileniul al III-lea: pătura mijlocie, formată din neguţători, ostaşi profesionişti, scribi, preoţi şi meşteşugari a devenit importantă şi s-a eliberat de tutela „marilor case".

Distrugerea parţială a acestora, jafurile din provincie puseseră în lumină valoarea bogăţiilor formate din metal, convenţionale şi incoruptibile, în comparaţie cu bogăţiile reale dar perisabile, produse de pămînt. Perioadele de anarhie, prin distrugerea „caselor mari" unde domina economia naturală, au favorizat dezvoltarea economiei monetare. Aurul şi argintul, cîştigate prin camătă, comerţ, jaf sau chiar prin lucrul manual, erau tot atît de preţioase ca şi avuţiile adunate de marii proprietari agricoli. În Mesopotamia, încă de pe vremea Imperiului din Akkad, pămîntul era o simplă marfă care se putea vinde sau închiria. Tot aşa în Egipt, sub Noul Imperiu, parcelele de pămînt, pe care faraonul le închiria în schimbul unor servicii militare, erau transmisibile prin vînzare sau prin moştenire.

O dată cu răspîndirea economiei monetare, producţia pentru piaţa comercială devine tot mai curentă. Importarea cu intenţia de speculă a unor mărfuri care erau aruncate pe piaţă aducea cele mai mari profituri (mai puţin sigure, este adevărat, decît colecta oficială de articole determinate, rînduită de marile case sau state). Negustorii puteau astfel să-şi procure bani şi să-i utilizeze, cumpărînd la rîndul lor. Ostaşii care se întorceau din război aduceau cu ei aur, argint sau mărfuri de vînzare, spre pildă sclavi, şi cheltuiau în bazare produsul tranzacţiilor lor.

În Egipt şi în Mesopotamia trăia o armată de funcţionari plătiţi, avînd un statut şi un venit destul de sigur. Ei puteau să-şi cumpere cele trebuincioase din bazare, pentru că nu mai depindeau de marile gospodării. Dărnicia faraonilor victorioşi şi credulitatea egiptenilor i-au îmbogăţit pe preoţi, care au început să facă importante cumpărări, ca şi colegii lor din Mesopotamia.

Așadar, meșterii aveau posibilitatea să-și vîndă produsele fără să mai depindă de marile gospodării, avînd la dispoziția lor o piață comercială liberă. Fie că produceau pentru piață, fie că executau comenzi particulare, meseriașii cîștigau de ajuns pentru a putea cumpăra ei înșiși produsele altor meșteșugari. Pînă și țăranii au găsit clienți și au putut să profite de progresele civilizației. În Egipt, populația rurală rămînea totuși compusă din șerbi regali, veșnic supuși corvezilor și legați de domeniile de care depindeau. Li se întîmpla totuși să realizeze uneori mici beneficii, atunci cînd le mai rămîneau unele produse de vînzare, după ce-și plăteau datoriile și impozitele.

În aceste condiții, circulația mărfurilor începe să se intensifice, producția industrială crește și importurile se înmulțesc. Obiecte noi de lux — de exemplu, în Egipt, recipientele de sticlă — apar pe piață și devin repede o necesitate pentru păturile mijlocii. Întrebuințarea metalului ajunge să fie un lucru obișnuit. În Egipt, bronzul a fost cunoscut în timpul Imperiului Mijlociu și a ajuns să se răspîndească foarte mult în timpul Imperiului Nou. Pînă și țăranii posedau unelte de metal.

Importanța nouă pe care o capătă pătura mijlocie se reflectă, din punct de vedere ideologic, în drept și în religie: coduri de legi, cu valoare universală, aplicate de judecători numiți de rege, luară locul legilor locale și cutumelor, precum și bunului plac al prinților. Dreptul suveran limita pînă și absolutismul monarhului. Regii din Babilon și faraonii din Imperiul Mijlociu își făceau un titlu de glorie din a fi păzitorii legilor juste, mai degrabă decît creatorii unor legi de drept divin.

În Egipt, drepturile maselor populare însemnau înainte de toate rituri pentru aceste mase. Astfel, după prima epocă de întuneric, nemurirea, odinioară privilegiu al regilor și nobililor, a devenit accesibilă tuturor... în realitate, doar pentru cei care puteau să-i plătească pe îmbălsămători și să-și cumpere trecerea magică în ceruri; cu alte cuvinte, numai clasa mijlocie beneficia de această democratizare. Alături de porțile cerului, se deschideau însă și porțile infernului. Regele divin și nobilii au fost nevoiți să se supună judecății sufletelor. În mileniul al

II-lea, se descriau cu precizie — pentru lămurirea norodului — chinurile și torturile iadului... Astfel se găsise cel mai puternic mijloc care exista pentru a stăpîni spiritele!

Greșelile morale nu erau pedepsite în mod iremediabil cu iadul. Egipteanul bogat își putea cumpăra un „pașaport" magic, care îl ajuta să treacă în fața cumplitului tribunal. Preoții vindeau papirusuri care purtau verdicte de achitare. Numele cumpărătorului era înscris în locurile goale, lăsate special pentru acest lucru. Anumite descîntece înăbușeau vocea conștiinței. O amuletă descrisă de Breasted poartă următoarea inscripție: „O, inima mea, să nu depui mărturie împotriva mea!"

„Revoluția populară" din Egipt nu va promova o moralitate mai mare, ci va întări puterea preoților; la fel, în Babilon, magii și ghicitorii găseau în rîndurile oamenilor de afaceri clienți buni și creduli.

Chiar și sub noul regim economic, folosirea unui echipament civilizat era prea puțin răspîndită și posibilitățile industriei rămîneau limitate în egală măsură. În văile aluviale, surplusurile culturilor alimentare de pe pămînturile regilor și ale nobililor au permis o primă expansiune a industriei și au asigurat întreținerea unor canale de irigație. În plus, sistemul marilor gospodării facilita colectarea impozitelor, care erau mai ușor de prelevat din rezervele stocate în magaziile marilor producători, decît din proviziile micilor producători independenți. Marile gospodării funciare, organizate astfel încît să-și acopere singure nevoile, au rămas deci niște unități economice obișnuite, deși adesea se aflau în mîinile unor conducători de oști sau veterani ai acestor noi state militare. E posibil ca aceste gospodării să se fi dezvoltat în detrimentul unor pămînturi tribale exploatate în comun: unele texte ne vorbesc despre pămînturile pe care cetățile sumeriene le-au cumpărat.

Noul sistem economic bazat pe monetă a înlesnit concentrarea bogățiilor, de pe urma cărora însă n-au beneficiat nici meseriașii, nici micii producători, nici chiar negustorii. Pe piețele de sclavi, debitorii insolvabili s-au adăugat prizonierilor de război; lucrul manual își pierde din importanță și salariile scad. Meseriașul independent

era legat de negustorul care îi furniza materiile prime și-i cumpăra produsele, ceea ce însemna că adesea era așezat pe o poziție de datornic. Impozitele, chiriile, recoltele proaste și atacurile dușmanilor îl copleșeau pe țăranul mijlociu. Micul comerciant care pleca în țări străine era adeseori obligat să apeleze la comanditari — capitaliști sau preoți — care îi împrumutau bani, dar își opreau cea mai mare parte din beneficii.

Dreptul babilonian, codificat de Hammurabi, „garanta drepturile creditorului și consfințea exploatarea micului producător de către cei bogați". Debitorul putea fi adus în situația nu numai de a-și ipoteca pământul, dar și de a-și da în garanție nevasta, copiii și chiar propria lui persoană. Înrobirea pentru datorii a fost legalizată. Participarea la afacerile negustorești era organizată în interesul capitalului[1], iar fraudele comise de partenerul care depunea munca erau sever pedepsite. Procentul dobînzilor se ridica între 20 și 33 la sută la împrumuturile în orz, și între 10 și 25 la sută la împrumuturile în argint. Concentrarea bogățiilor în mîinile oamenilor de finanțe nu putea duce decît la restrîngerea pieței de produse fabricate și, drept urmare, a industriei însăși.

Producătorii-consumatori au suferit consecințele fluctuațiilor aduse de moneta de metal. În Mesopotamia, prețul articolului alimentar de bază, orzul, a urcat neîncetat în decursul epocii bronzului. Un *gur* de orz costa un siclu de argint pe vremea regatului akkadian, doi sicli sub domnia lui Hammurabi, trei sicli și o treime sub kasiți.

Asemenea creștere de prețuri ne face să ne gîndim la o inflație. Noile bogății, aduse de politica imperialistă din Babilon și din Egipt, nu erau decît prăzi de război și nu reprezentau o creștere reală a avuției acestor popoare. Distrugerea caselor și jaful grădinilor reprezintă tocmai contrariul producției! „Armata nu este decît un corp de consumatori și de producători negativi, pentru că ei nu produc decît nenorociri." Moneta acoperă însă discrepanța dintre avuția reală, cantitatea de bunuri materiale și consumarea lor. Cei care posedau avere în metal nu sufereau de nici o lipsă și puteau chiar să-și sporească averea prin împrumu-

[1] Vezi *Făurirea civilizației*, p. 162, nota 1 și p. 164, nota 1.

turile acordate celor care trebuiau să facă față creșterii prețurilor. Pe de altă parte, munca de bază a soldaților de profesie este organizarea sistematică a furtului, „cel mai vechi mijloc de a te sustrage de la muncă". Unele pasaje din legislația egipteană dovedesc chiar că soldații atacau și bunurile compatrioților lor.

Judecătorii și funcționarii nu aveau nici un scrupul în a se îmbogăți extorcînd mită de la bogații care aveau procese de judecat. Hammurabi dă instrucțiuni în ce privește reprimarea acestor abuzuri. Horemheb, un faraon din secolul al XIV-lea, pentru a pedepsi pe colectorii de impozite care storceau bani de la săraci, a ordonat să li se taie nasul sau să fie exilați. Un papirus mai vechi descrie condiția omului sărac care, în fața unui adversar bogat, este singur „dinaintea unui tribunal care îl împilează și îi cere bani și aur pentru scribi, veșminte pentru servitori".

În cele din urmă, economia monetară s-a extins și clasa mijlocie s-a dezvoltat grație unei monarhii absolute și teocratice. Dar bogățiile persoanelor particulare nu puteau fi comparate cu tezaurele regale. Regii din Mesopotamia vegheau la menținerea celor avuți pe locul lor real. Sigiliul unui negustor asirian, găsit în Asia Mică, ne dă cîteva indicații asupra statutului social al comercianților mesopotamieni: „N., servitor al regelui din Ur", se poate citi pe acest sigiliu. Statul nu face niciodată împrumuturi la capitaliști, ca, de pildă, în epoca elenistică sau în zilele noastre în Europa. Comerțul cu metale rămînea un monopol regal și era supus unor reguli stricte; raritatea aramei și a cositorului ajuta la menținerea acestei stări de lucruri.

Hammurabi în Babilon, apoi regii hittiți și asirieni au fixat prin decrete prețurile și salariile maxime, dar niciodată nu s-a pus problema salariilor minime. Marile domenii ale regilor, ale templelor sau ale nobililor, dominate de economia naturală, limitau încă și mai mult producția destinată pieței. Astfel că, de-a lungul întregii durate a epocii bronzului, pătura mijlocie a rămas complet supusă monarhiei și preoților.

În ochii țăranului și ai omului din popor, dimpotrivă, regele divin continua să fie salvatorul care-i ocrotea de rapacitatea cămătarilor, de șantajele funcționarilor și de abuzurile soldaților. Hammurabi și-a publicat legile „pen-

tru a înscăuna dreptatea în țară, a-i distruge pe cei răi și pe criminali și a-i împiedica pe cei puternici să-i asuprească pe cei slabi". Un faraon îi declară vizirului său: „Este un sacrilegiu față de zeu să fii părtinitor". În povestirile populare egiptene apare adesea figura țăranului asuprit care-și întoarce fața, plin de speranță, înspre faraon, „îndreptătorul fărădelegilor".

Puterea absolută a regelui nu se exprimă numai prin zeificarea lui, ci și prin evoluția mitologiei. Lumea zeilor este imaginată ca un imperiu asupra căruia domnește un zeu suprem. Sub cea de-a 4-a dinastie amorită, Marduk, zeu al Babilonului, a uzurpat locul de creator care, pînă atunci, era acordat zeului sumerian Enlil. În Egipt, în timpul Imperiului Mijlociu, Amon, divinitate locală din Teba, și-a însușit atributele lui Ra, zeul Soarelui; în timpul Imperiului Nou, el este considerat ca zeu al zeilor. Cu toate acestea, chiar și zeii cei mai suspuși își păstrară caracterul lor tribal. La început, Marduk este stăpînul babilonienilor; Amon, prințul egiptenilor, nu poate fi stăpînul Ciprului și al Siriei decît în ziua în care *fiul* său, faraonul, cucerește pentru el aceste teritorii.

Civilizația epocii bronzului a supraviețuit deci în văile aluviale pînă în jurul anului 1200 î.e.n. și, în ciuda vicisitudinilor economice și politice, și-a păstrat ce era mai esențial din structura ei.

În tot acest timp, apărură noi focare de civilizație. În Extremul Orient, în valea aluvială a Fluviului Galben, cam pe la mijlocul celui de-al II-lea mileniu, s-a născut o civilizație rafinată. Civilizația neolitică apăruse în China, unde se practicau cultura cerealelor și creșterea bovinelor și a porcilor la o dată încă nu prea bine cunoscută. Puțin după 1400 î.e.n., a fost construită cetatea Anyang, capitala dinastiei Ciang. Situată într-o vale aluvială, ea prezintă numeroase puncte comune cu cetățile sumeriene și egiptene. Surplusul furnizat de creșterea porcilor, oilor, caprelor, bivolilor și găinilor, precum și de cultivarea grîului, meiului și orezului era adunat de un monarh de drept divin. Din acest excedent erau hrăniți metalurgiștii, care prelucrau bronzul aidoma ca și confrații lor occidentali, olarii, care întrebuințau roata, scribii, care inventaseră o scriere ideografică. Care trase de cai slujeau la război. La

moartea sa, monarhul era îngropat, cu o pompă extraordinară, într-o încăpere de lemn așezată pe fundul unei gropi adînci de 10 metri și largă de 16.

Civilizația din Extremul Orient prezintă, desigur, anumite deosebiri de detaliu față de cea din Orientul Apropiat; dar ele provin în mare parte din utilizarea resurselor locale, de exemplu, orezul în locul orzului și mătasea în locul bumbacului, și nu se pot atribui întîmplării asemănările profunde care existau între toate aceste civilizații. Civilizațiile născute în Orientul Apropiat și Mijlociu și-au transmis germenii în Extremul Orient, încă barbar: apoi, după anul 1400, China, devenită la rîndul ei o țară civilizată, și-a exercitat propria influență asupra Occidentului.

În Orientul Apropiat, asirienii, care beneficiaseră de pe urma lecțiilor date de Sargon, au întemeiat un stat după modelul akkadian. Mai tîrziu, imitîndu-i pe regii din Ur, ei au început să-și constituie un imperiu propriu, cucerind regiunea de vest a Tigrului. Influențați de statul din Ur în timpul celei de-a 3-a dinastii, asirienii au preluat de la sumerieni și akkadieni întreaga lor civilizație — nu numai tehnica și armamentul, dar chiar și scrierea, științele și ideologia lor. În secolul al XIX-lea î.e.n., cetatea Tilsha-Annim, așezată pe Khabur, în nordul Siriei, devine marea gospodărie a prințului Iasman-Adad, fiul lui Șamși-Adad I al Asiriei. După registrele de conturi ale casei, se pare că scribii ar fi fost sub dependența regelui, ca și fierarul sau fabricantul de bere al zeiței Bau, în Lagaș. Una dintre activitățile cetății este creșterea și dresarea cailor pentru război.

Cu toate acestea, în jurul anului 1450 î.e.n., unii șefi arieni au pus mîna pe provincia occidentală a imperiului asirian și au făcut din ea centrul unui nou stat, Mitanni. Și ei au adoptat tehnicile și organizarea civilizației din Akkad, Sumer și Babilon. Ei au utilizat chiar și scrierea cuneiformă și limba akkadiană pentru corespondența lor diplomatică.

Pe podișul Asiei Mici, izvoarele și torentele furnizau apa necesară irigației; rezervele naturale de materii prime se aflau în vecinătate. Atîta vreme cît producătorii s-au mulțumit cu echipamentul neolitic, a fost posibil să se întîrzie revoluția urbană. Doar cîțiva zei și cîțiva regi de

drept divin adunau slabe surplusuri în case independente. În jurul anului 2000 î.e.n., totuși, unii șefi hittiți indo-europeni au transformat aceste mici teritorii într-un stat unificat. Pe la 1595, ei cotropesc Babilonul, îi alungă pe regii arieni din Mitanni și îi înfruntă pe egipteni în Siria.

Prinții muritori, care atinseseră un asemenea grad de putere, se proclamă zei, dar ei n-au fost decît șefii unor federații de zei locali. Cu prilejul păcii încheiate cu faraonul, „zeul Soarelui din Hatti" tratează de asemenea și în numele „zeiței Arinna, al zeului din Kizwatna" și al altora. Sargon, regele Akkadului din mileniul al III-lea, le slujea drept model, iar negustorii asirieni care trăiau pe teritoriul stăpînit de hittiți le vindeau acestora produsele fabricate și le împărtășeau ideile propriei lor civilizații. Hittiții împrumutară din Mesopotamia teologia, legile, poezia, știința și scrierea, adaptîndu-le propriilor lor nevoi.

Pe coastele siriene pînă la Ugarit (Ras Shamra, în fața Ciprului) numeroase așezări feniciene au devenit de asemenea orașe, după exemplul cetății Biblos din mileniul al III-lea. Fenicienii au profitat de experiența sumeriană, egipteană și akkadiană, au adoptat tehnicile nilotice și mesopotamiene și au imitat produsele celor două mari focare de civilizație. Numai marea putea oferi unele debușee populației excedentare din aceste orașe situate pe o îngustă cîmpie de coastă, prea puțin favorabilă culturii cerealelor. O corabie cu vîsle ajungea în opt zile la bogatele piețe de pe Nil și, dacă vîntul era favorabil, putea să se întoarcă în patru zile. Transportul era astfel prea puțin costisitor și îngăduia chiar și comerțul cu obiecte ieftine de uz curent, pe care fenicienii le vindeau locuitorilor de pe malurile Nilului. O parte importantă a populației feniciene a putut astfel să-și găsească de lucru în întreprinderile industriale și comerciale, mai mult decît în Egipt, Babilonia, Asiria și Hatti.

Zeii locali (denumiți Baal) și reprezentanții lor regali adunau în gospodării mari bogățiile produse de pămînt, dar averile lor nu puneau total în umbră pe cele ale negustorilor și industriașilor. Iar în societatea feniciană, păturile mijlocii aveau unele șanse să-și vadă acceptate revendicările.

În Creta, civilizația minoică devine permeabilă vieții intelectuale în jurul anului 2000 î.e.n. În mileniul al III-lea, agricultura specializată, exploatarea resurselor insulei în ce privește lemnul de construcții, transporturile asigurau traiul unor pături sociale care depășiseră stadiul economiei neolitice. Unii prinți comercianți, care erau de asemenea regi-preoți, acumulau o parte din bogății. La Cnossos, Malia, Tilissos, Faistos și Haghia Triada, ei au construit palate care, după chipul curților și templelor orientale, erau totodată ateliere și antrepozite.

Meseriașii specializați — olari din Asia care foloseau roata, sticlari și pictori de fresce — au venit să-și caute partea lor din aceste bogății. Minoenii au inventat o scriere pictografică simplificată. Cele mai vechi documente scrise pe care le-am găsit sînt, ca și în Sumer, tăbliță de conturi desenate în argilă, din nefericire încă nedescifrate. Prinții minoeni au subvenționat unele lucrări de interes public, mai ales instalații portuare și poduri care înlesneau comerțul. Căruța cu roți își face apariția puțin după anul 2000 î.e.n.

Palatul minoic este, fără îndoială, simbolul unei mari gospodării regale, după modelul caselor divine din Sumer. Totuși, atelierele și depozitele de la Cnossos și Faistos ocupă o suprafață mult mai mare decît cea a templelor din Uruk sau Lagaș. Producția lor, excedentară, era vîndută mai ales în exterior. Puterea economică a regelui-preot depindea deci în mare parte de comerț și de industrie, și nu de agricultură.

Averea regală, oricît ar fi fost ea de mare, nu eclipsa total pe cea a comercianților și a meșteșugarilor din oraș. Cetățile, mai cu seamă în răsăritul Cretei, par a fi prospere. Gurnia, în secolul al XIV-lea, ocupă 2,5 hectare și numără 60 de case, probabil cu două etaje, fiecare avînd aproape 15 metri pe 10. Regele nu este decît un negustor printre ceilalți și este mai bogat decît ei datorită pietății supușilor săi. Comerciantul divin are egali care trăiesc în palatele învecinate. Abia între 1500 și 1400 stăpînitorul din Cnossos, Minos din legendele grecești, ajunge să-și elimine rivalii și să creeze un regat, utilizînd aceleași metode ca și cele care au slujit la crearea Imperiului din

Akkad. În această epocă, carul de război, tras de cai, își face apariția în Creta și figurează în conturile din Cnossos.

Aceste caractere particulare economiei urbane cretane s-au reflectat asupra industriei și comerțului minoic: olarul specializat, care, înaintea revoluției urbane, nu figura printre meșteșugarii calificați, n-a suferit decăderea socială ce era o consecință a acestei revoluții. El ajunsese în insulă cînd revoluția se afla în plină dezvoltare; aducea cu el o nouă tehnică și a fost primit cu cinste. Prinții, care nu erau atît de bogați ca să-și împodobească masa numai cu veselă de aur și de argint, i-au apreciat munca. Astfel că, pe cînd în Orient calitățile estetice ale ceramicii și-au pierdut din valoare după revoluția urbană, în Creta olarii făureau vase fine și delicate pentru casele princiare. Pictorii, formați la școala egipteană, au decorat palatele cretane cu fresce încîntătoare. Reputația lor era atît de mare, încît monarhii mesopotamieni au devenit clienții lor. Frescele unui palat construit de un rege puternic din Mari, în partea de mijloc a Eufratului, dovedesc o netă inspirație cretană și sînt, probabil, opera unor autentici artiști minoeni.

Ceramica minoică ne permite să delimităm zona de influență a comerțului cretan: ea pătrunde în Grecia continentală, în insulele din Marea Egee, în Cipru și pe coastele Siriei și ale Egiptului. La început, vasele erau probabil doar niște obiecte de lux, rezervate claselor conducătoare. Apoi, unele recipiente mai puțin rafinate au devenit obiecte de uz curent și au înlocuit vasele de piatră și de metal, mai costisitoare. Exportul lor arată că era posibil un comerț pe distanțe lungi, cu mărfuri curente și ieftine.

Vasele cretane erau rareori exportate goale. Enormele chiupuri de ulei, descoperite în depozitele palatelor, dovedesc că comerțul minoic cuprindea, de asemenea, și produsele unei agriculturi specializate, de pildă uleiul de măsline. Dimpotrivă, importurile erau alcătuite numai din obiecte prețioase, vase egiptene de piatră, sigilii babiloniene, lingouri de aramă din Cipru.

Pirații amenințau comerțul cretan. Legenda grecească spune că Minos a pus capăt activității lor și a restabilit securitatea drumurilor maritime, consolidîndu-și în același timp regatul. Totuși, centralizarea care rezultă din aceasta

se pare că a slăbit în cele din urmă economia minoică și, începînd cu anul 1400 î.e.n., Creta devine o provincie legată de civilizația semibarbară din Micene, în Grecia continentală.

Civilizația epocii bronzului își proiecta încetul cu încetul razele. Migrațiile unor populații și comerțul o îndreptau înspre răsărit. Din Grecia și Bulgaria, trecînd peste podișurile Asiei Mici și nordul Iranului, modele de sigilii, de ace cu două capete în spirală se află de-a lungul celebrului drum al caravanelor care mergeau în China prin Asia centrală. Ideile și invențiile venite din Apus purtau pînă pe malurile Fluviului Galben fermenții civilizației.

În India s-a descoperit același gen de obiecte în satele cu case sărace, construite pe ruinele vechilor cetăți din Valea Indusului, cum ar fi Șanhu-daro, în Sind. Unele documente, datînd din anul 1200 î.e.n., atestă apariția în India a hindușilor arieni și a civilizației lor barbare.

Cînturile cuprinse în Rig-Veda, cea mai veche carte sacră a hindușilor, descriu triburile ariene care trăiau la nord-vest de Kabul și de Kuram, afluenții Indusului, și pînă la cursul superior al Gangelui și Djemna. Aceste triburi cultivau cîteva cereale, dar trăiau mai ales din creșterea animalelor și își calculau averea în vaci și cai. Ele se aflau adesea în război, conduse de niște șefi fără o putere prea mare sau de rajahi, ce luptau pe care și se distrau privind cursele de care, jucînd jocuri de noroc și consumînd băuturi tari. Triburile acestea se închinau fenomenelor naturale, cărora le împrumutau trăsături omenești, și onorau divinitățile pe care le venerau și șefii regatului Mitanni. Cînturile din Rig-Veda sînt descîntece magice; ele însoțesc sacrificiile care aduc victoria în război sau ploaia pentru ogoare.

Preoții care săvîrșesc riturile au aceeași stare socială ca și meșterul bun din civilizația epocii bronzului. Ei datorează totul generozității clienților lor regali, dar sînt independenți și rajahii își dispută serviciile lor. Preoții sînt strămoșii brahmanilor, care au reușit să exercite un atît de mare monopol asupra magiei, încît s-au constituit în intermediari exclusivi între oameni și zei, formînd astfel casta cea mai ridicată, superioară chiar și regilor. Ei reți-

neau riturile în cele mai mici amănunte — lucru care le asigura traiul — și le transmiteau în secret din tată în fiu. Tradiția era orală și; cu timpul, limba lor n-a mai avut nici o legătură cu limba curentă, așa cum se întîmplă cu *Povestirile din Canterbury* ale lui Chaucer și engleza modernă. Tot în mod oral au fost transmise și tehnicile meșteșugărești, ceea ce făcea inutilă inventarea scrierii.

Limba preoților, sanscrita, se înrudește cu limbile persană, greacă, latină, slavonă, celtică și engleză. Aceste limbi derivă, probabil, dintr-o limbă-mamă dispărută de multă vreme, o dată cu populațiile care o vorbeau. Cum primii persani și primii hinduși și-au dat numele de arieni, unii filologi din secolul al XIX-lea au reluat acest termen pentru a-i desemna pe cei care vorbiseră limba-mamă, adică limba indo-europeană. În mod științific, termenul nu se poate aplica decît hindușilor, populațiilor iraniene și prinților din Mitanni, ai căror strămoși lingviștii vorbeau dialecte învecinate. Utilizat de naziști și de antisemiți, termenul de „arian" are deci tot atît de mult sens ca și cel de „bolșevic" și de „roșu" în gura conservatorilor înrăiți!

Arheologia nu ne permite să identificăm care au fost populațiile ce vorbeau limba-mamă; tipul lor rasial nu ne furnizează nici o indicație. Am mai întîlnit în regatul Mitanni și în Asia Mică hittită pe descendenții lor lingviștici; cea mai mare parte a barbarilor europeni, pe care îi vom studia acum, au adoptat fără îndoială convențiile lingvistice indo-europene. Iar cînd societățile încep să se ierarhizeze, se remarcă o înrudire între felul de a fi al șefilor lor și cel al rajahilor din Vede.

În cursul mileniului al II-lea, civilizația orientală a influențat din ce în ce mai mult civilizația barbară europeană. La nord, movilele funerare regale din Valea Kubanului conțin produse venite din Mesopotamia: topoare, sulițe, cazane, bijuterii și obiecte de aur. Materialele venite din Asia Mică, cum ar fi spuma de mare, atestă existența unor relații comerciale care existau între Europa și Asia occidentală, peste Caucaz. A apărut o epocă a bronzului în regiunea Pontului, unde bogățiile erau apanajul unor șefi războinici.

În Grecia continentală, unii agricultori, mai războinici, desigur indo-europeni, care vorbeau limba greacă, aserviră în jurul anului 1800 î.e.n. pe cultivatorii și navigatorii din epoca heladică timpurie. Barbarii aduceau obiceiurile lor, păstrînd totuși tradițiile agricole, comerciale și industriale ale vechii populații. Ei reconstruiesc vechile cetăți. Metalurgia și alte meserii se orientează către fabricarea de arme; olarii veniți din Creta și, poate, din Asia Mică întemeiază o nouă industrie.

Începînd cu anul 1600, tehnicile și produsele cretane invadează Grecia. Citadelele unor bogați șefi războinici iau locul satelor eladice. Prin schimb sau prin jaf, noii stăpîni își procură produsele minoene: arme, bijuterii, vase și articole de lux. Apoi, prin persuasiune sau violență, îi obligă pe meșteșugarii și chiar pe scribii din Creta să se fixeze în palatul lor și să-i învețe pe ucenicii indigeni arta pe care o stăpîneau. În sfîrșit, oamenii de pe continent anexează Creta, și civilizația miceniană domnește peste lumea egeeană pînă atunci supusă lui Minos.

Militarii predomină în această civilizație semibarbară[1], aproape primitivă. Cetățile miceniene, încinse în ziduri enorme construite din blocuri mari și brute (metodă ciclopică) și dominate de castelul șefului războinic, nu sînt decît niște fortărețe. Însăși capitala, Micene, n-are decît 5 hectare; marea sală a palatului măsoară 12,50 metri pe 11,50. Totuși, vastele cimitire situate pe coasta dealului, în afara zidurilor, atestă creșterea populației.

Prinții își datorau puterea și bogăția monopolului asupra noilor mijloace de luptă: săbiile lungi de bronz, scuturile imense și carele ușoare trase de cai. Poemele epice atribuite lui Homer descriu consecințele sociale ale acestei evoluții a armamentului: bătăliile se desfășoară în lupte corp la corp între viteji bine înarmați; infanteriștii asistă ca spectatori. Rari erau cei care puteau să-și cumpere sulițe de bronz, care și cai, iar masa de soldați, fără de valoare militară, n-avea nici o putere politică.

---

[1] Este adevărat că scrierea a jucat un rol redus în societatea miceniană, totuși e interesant să amintim că descifrarea recentă a alfabetului linear B a dovedit că limba în care au fost scrise acele texte este limba greacă. — *N. ed. engl.*

În Grecia miceniană, materialul de război, costisitor, nu era dat unor soldați de profesie, ca în Egipt sau în Asia, de către un stat centralizat; el aparținea prinților. Aceștia sînt niște suverani. Ei trebuie totuși să-și susțină suzeranul, prințul din Micene, și să-l însoțească — așa cum citim în *Iliada* — în războiul împotriva Troiei.

Surplusul de bogății, cîștigat prin sabie sau stors de la țărani, nu slujea nici la lucrări de interes public, nici la întreținerea templelor sau a mormintelor; principii îl cheltuiau pe un lux ostentativ. Produsele de artizanat se vindeau bine și lucrătorul se bucura de un prestigiu și de o libertate caracteristice civilizației epocii bronzului. „Ghicitorul în stele, medicul, cîntărețul, meșteșugarul sînt siguri că vor fi bine primiți pretutindeni" — scrie Homer în *Odiseea*. Comerțul completa pirateria, care furniza arme și podoabe. Negustorii realizau beneficii substanțiale și ajungeau la o oarecare poziție socială, întrucît nici bogăția unui șef războinic, trăind într-o vale săracă, nu atingea vreodată proporții enorme.

După anul 1400 î.e.n., comerțul micenian înlocuiește comerțul minoian. El cuprindea produse de uz curent. Micene exporta vase înspre Troia, coastele sud-vestice ale Asiei Mici, Siria, Egipt, Palestina, Sicilia și Italia. Grecii micenieni au emigrat pentru a-și căuta peste mare ceea ce nu aflau în văile înguste și în cetățile din epoca bronzului. Ei întemeiară colonii în Cipru și pe coastele Asiei. În insule, colonii se transformară în cuceritori. Pe coasta siriană, la Ugarit, ei deveniră negustori bogați, care trăiau în pace în cetatea feniciană.

Comerțul micenian s-a îndreptat înspre Europa barbară. Vasele miceniene ajung pînă în Macedonia și Sicilia, și chiar și mai departe încă. S-au găsit, pînă în sudul Angliei, mărgele de faianță la modă în anul 1400 și, într-o movilă din epoca bronzului, în Cornwall, s-a descoperit un pumnal fabricat în Grecia. În schimb, Micene importa cositor din Cornwall, aur din Irlanda și podoabe fabricate în Anglia. Din Jutlanda pînă în Grecia și Creta, drumul chilimbarului traversa Europa centrală, unde s-au putut reface traseul lui datorită acelorași mărgele de faianță din estul mediteranean. Astfel, teritoriile barbare, inclusiv Ir-

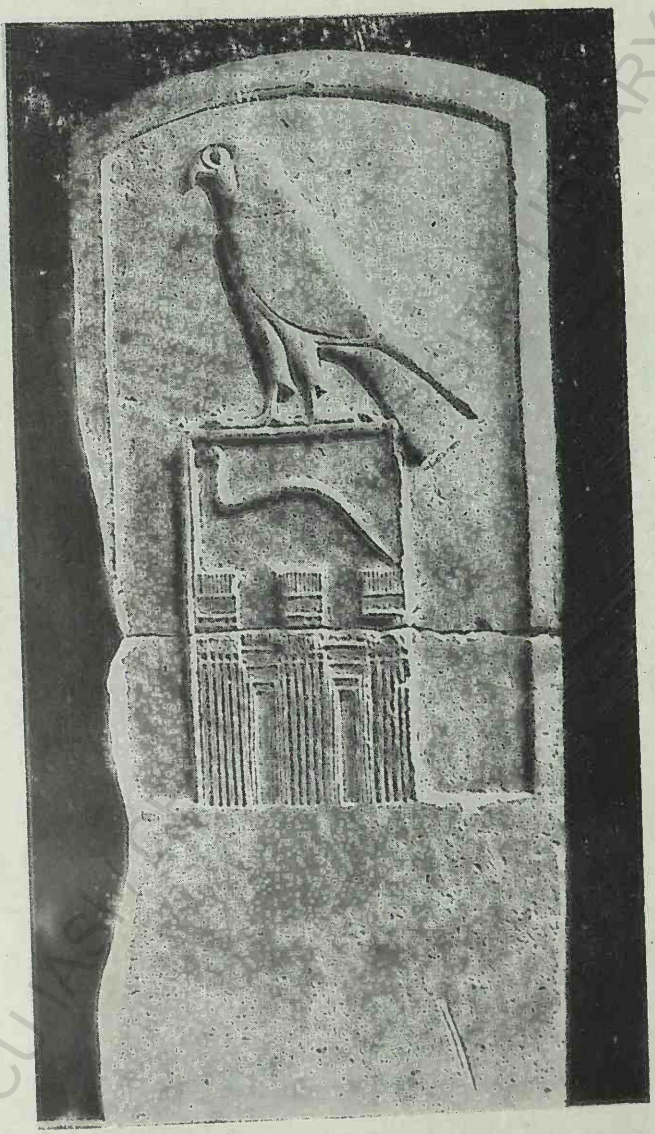

26. Stela regelui Uadji, Regele-Şarpe. Muzeul Louvre.

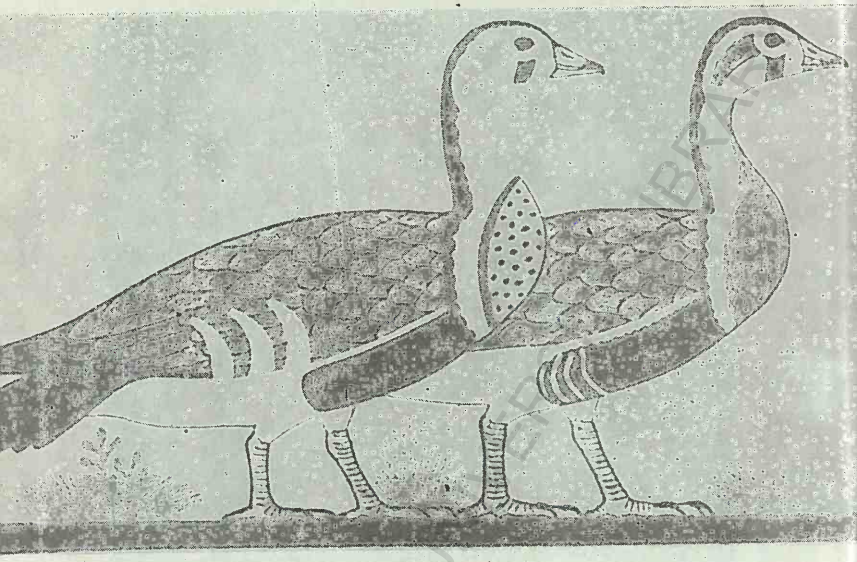

27. Detaliu de frîză din mormîntul lui Itet, de la Meidum. Imperiul Vechi, a 4-a dinastie (aprox. 2725 î.e.n.). Muzeul egiptean, Cairo,

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITARA CAROL I

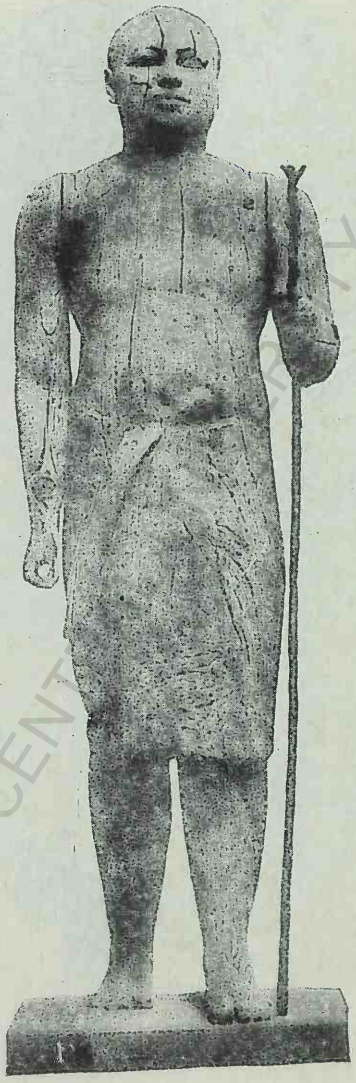

28. Ka-aper. Sculptură în lemn, a 5-a dinastie. Muzeul egiptean, Cairo.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

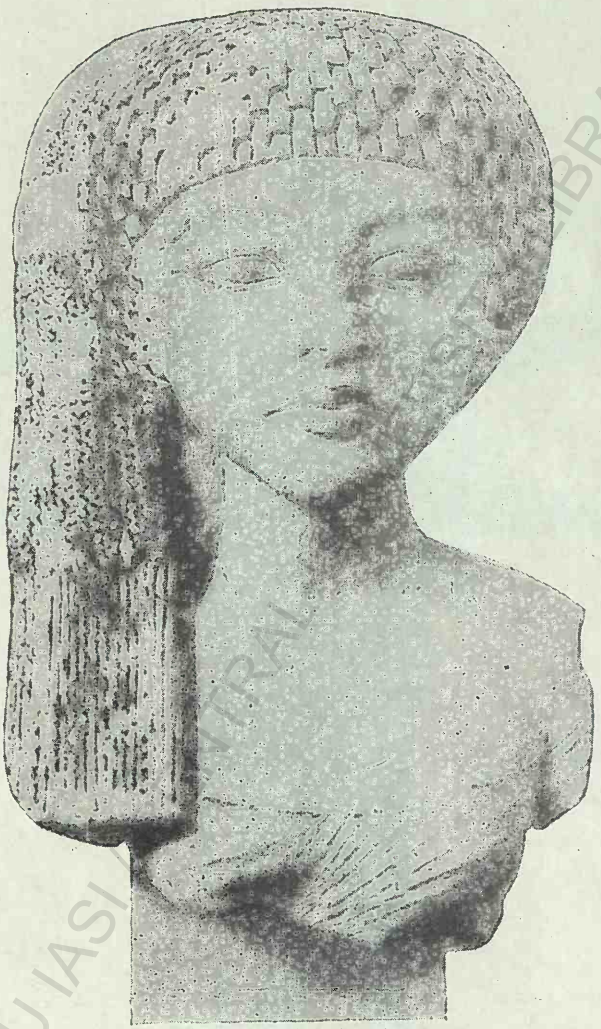

29. Principesă, probabil din Amarna. Imperiul Nou, sfîrşitul dinastiei a 18-a (aprox. 1340). Calcar pictat. 15 cm înălţime. Muzeul Louvre.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

30. Cap din perioada amarniană. Muzeul Louvre.

BCU IASI / CENTRAL LIBRARY

31. Frescă din mormîntul lui Naht, preot al lui Amon și demnitar al faraonului Amenofis II. Detaliu dintr-o scenă de petrecere. Teba, dinastia a 18-a (1450—1372 î.e.n.).

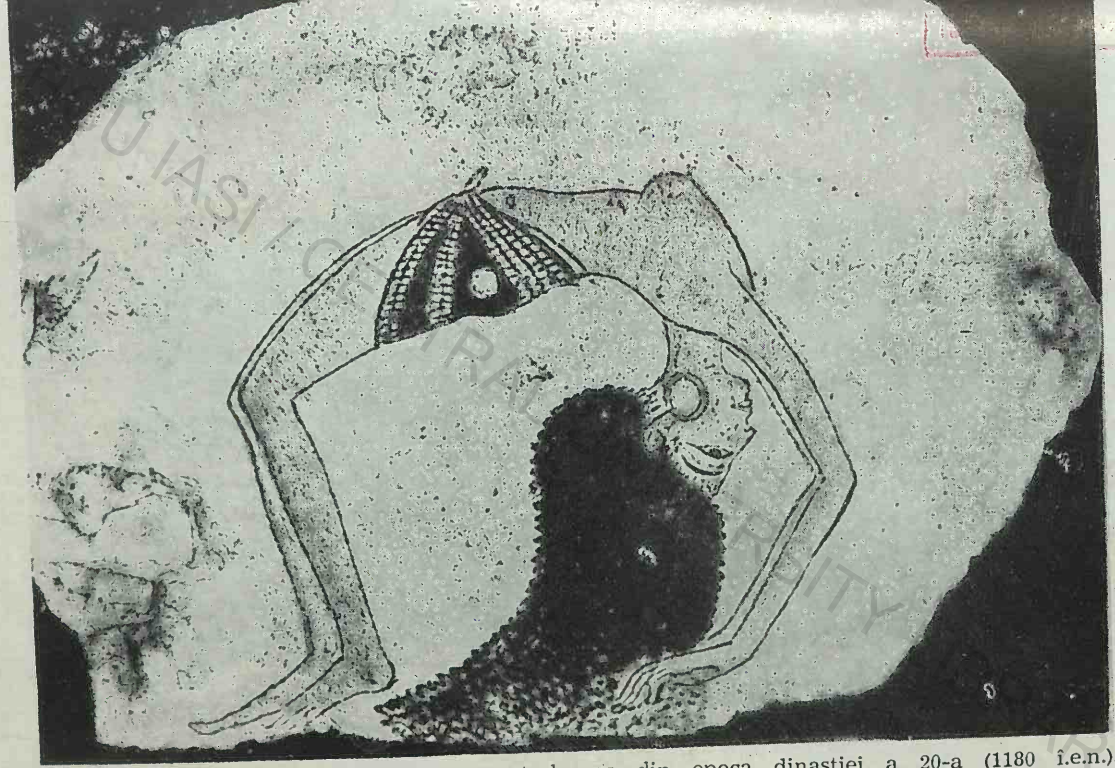

32. Dansatoare, pictură de pe un fragment de vas din epoca dinastiei a 20-a (1180 î.e.n.). Muzeul din Torino.

33. Cap de preot, denumit Capul Verde. Epoca ptolemaică (secolul I î.e.n.). Piatră verde, 21 cm înălțime. Muzeul din Berlin.

landa și Danemarca, aduc de acum înainte o contribuție pozitivă la experiența colectivă a omenirii al cărei focar se afla în Orientul Apropiat.

Este posibil ca, în Europa occidentală și în Europa centrală, civilizațiile din epoca bronzului să fie rezultatul unor activități comerciale despre care avem dovezi; în orice caz, ele apar destul de tîrziu pentru ca evoluția lor să poată fi grăbită de acest comerț. Aristocrații barbari din sudul Angliei și din Danemarca, spre pildă, îmbogățiți prin comerțul cu ținuturile îndepărtate, erau echivalenții sociologici și economici ai șefilor micenieni; ei erau totuși mai săraci și mai provinciali, dar e probabil că schimburile dintre această aristocrație nordică și bogata lume minoiană n-au fost străine de apariția epocii eroice a Greciei, care a rezultat de pe urma transplantării acestei aristocrații nordice către marginea ei.

Puțin înaintea sfîrșitului celui de-al II-lea mileniu, unele metode noi de extragere, care au permis exploatarea zăcămintelor situate la mare adîncime din Alpii Austriei, îmbunătățirea tehnicilor metalurgiei, reorganizarea comerțului cu metale au făcut să scadă prețul bronzului, mai întîi în regiunea Europei centrale, apoi în Britania, Danemarca, Sicilia și Sardinia. Uneltele de metal devin de uz curent. Această revoluție în industrie ne-a dus la o revoluție urbană capabilă să absoarbă excedentul de populație rurală, dar a furnizat arme pentru a se ataca fără răgaz lumea civilizată.

În cursul celui de-al II-lea mileniu, civilizația s-a revărsat peste văile aluviale, acoperind cea mai mare parte din Orientul Apropiat și stabilind avanposturi pînă în China. Comerțul cîștigase lumea barbară pînă la malurile Atlanticului și Marea Nordului, și pînă în stepele Asiei centrale și ale Rusiei meridionale. Populația crește: nivelul de viață se îmbunătățește: numărul de cunoștințe noi, căpătate și folosite în comun, crește progresiv.

În 1500, în ciuda războaielor și perioadelor de decadență, cetățile din văile aluviale erau tot atît de populate ca și în anul 2500. Numărul orașelor crescuse simțitor. Noile orașe din Asiria, Siria, Asia Mică și Creta, fără să mai vorbim despre China, erau cu mult mai mari decît satele care le precedaseră. Assur, capitala Asiriei,

ocupa acum o suprafață de 120 acri; Quatna, în nordul Siriei — poate și mai mult. Pînă și Troia crescuse de la 2,5 acri la 4 acri. Dacă fortărețele miceniene nu depășesc 11 pînă la $7^1/_2$ acri (de exemplu Asine), marile cimitire cu morminte familiale dovedesc însă că o bună parte a populației locuia în afara zidurilor orașului. Cimitirele din zona barbară arată aceeași extensiune: în Sicilia, ele conțin între o mie și trei mii de morminte, față de zece pînă la treizeci în epoca bronzului; totuși, mormintele cuprind mai puține schelete. În cimitirele din cîmpia ungară, numărul mormintelor a crescut de la cincizeci la o sută optzeci, la începutul epocii bronzului, pentru a ajunge la trei sute la sfîrșitul ei.

Nivelul de viață al păturilor mijlocii a crescut. Ele consacră o parte din bogății pentru a-și putea plăti anumite mărfuri sau bunuri spirituale: o înmormîntare fastuoasă, rituri magice, sclavi, parfumuri și bijuterii. Anumite bunuri de consum — de exemplu locuința — se află într-un evident progres față de civilizația barbară: la Ur, în jurul anului 1800 î.e.n., o casă înstărită are două etaje, fiecare cu mai multe încăperi, grupate în jurul unei curți centrale de 5 metri pe 5; ansamblul măsoară 12 metri pe 10. În capitala egipteană de la Tell el-Amarna, în secolul al XIV-lea, casele măsurau în medie 22 metri pe 20.

Populații noi — amoriții, hittiții, kasiții, arienii, huriții, hicsoșii — aduseseră o dată cu ele mijloacele de adaptare la medii diferite și care s-au adăugat la cunoștințele comune din Creta, Grecia continentală și Asia Mică. Mai tîrziu, s-au suprapus și unele idei venite din Marea Britanie, de pe coastele Balticii, din Rusia, din Asia centrală și Africa orientală.

Evoluția mijloacelor de transport a ușurat comunicațiile pe mare și pe uscat. Egiptenii din vremea Imperiului de Mijloc construiau corăbii cu o lungime de 61 metri și late de peste 20 de metri, capabile să transporte 120 de oameni. Navele cretane, care la început n-aveau decît vreo douăzeci de metri, ajung la treizeci în perioada micenian ă. În anotimpul propice, era nevoie de patru zile de drum pe mare pentru a merge din porturile deltei la Biblos, și de opt pînă la zece zile de vîslit pentru întors.

În stepele Siriei, o caravană parcurgea aproape 50 kilometri pe zi. Carul ușor, tras de cai, reducea considerabil durata călătoriilor, dar el era întrebuințat mai ales de soldați, de funcționarii din conducere și de șefii războinici din micile regate — ca, de pildă, cele homerice — deoarece, fiind construit din lemn de către muncitori cu o înaltă calificare, prețul lui era foarte ridicat. Hamul, conceput mai întîi pentru boi, sugruma caii dacă nu erau special aleși și îndelung antrenați. Începînd din secolul al XIX-lea, în nordul Siriei, profesiunea de antrenor de cai avea o mare importanță și cursele de care erau un sport util. Faptul de a poseda un car — la fel cum se întîmpla cu armura cavalerului din evul mediu — întărea prestigiul guvernatorilor și șefilor, singurii care puteau să și-l cumpere. Carul nu avea numai o importanță militară; îngăduind persoanelor oficiale și celor de peste mare să se deplaseze cu rapiditate, el a asigurat stabilitatea imperiilor asirian, egiptean și hittit, în cel de-al II-lea mileniu.

Astfel, ariile civilizației s-au sudat într-un tot vast și continuu, de la Tigru la Nil și la Adriatica, de la coastele Mării Negre la Golful Persic. În cadrul acestei unități se întreținea o circulație liberă și continuă. În timp de pace, regii din Babilon, Asiria, Mitanni, Hatti și Egipt făceau schimb de ambasadori, de neveste, de daruri, de divinități, de medici și de ghicitori. Arhivele diplomatice din secolele XIV—XIII arată că Orientul alcătuia pe atunci un veritabil concert al marilor puteri, comparabil cu Europa din secolul al XIX-lea. Scrierea cuneiformă și limba akkadiană reprezentau limbajul oficial.

Începînd cu epoca lui Sargon, într-adevăr, experții în scrierea cuneiformă s-au instalat în cetățile și citadelele din Asiria, Siria și Asia Mică, din Fenicia și din Egipt și i-au învățat meseria lor pe scribii indigeni. Cunoștințele noilor populații — hittiții, huriții, arienii și cretanii — au fost transcrise și traduse. În temple, oamenii instruiți puteau să se bucure de timp liber pentru studiu și cercetătorii primeau unele subvenții.

Cu toate acestea, dacă le comparăm cu strălucitele realizări din mileniul al IV-lea, progresele tehnice și științifice originale, realizate în decursul epocii bronzului, sînt

neobișnuit de puține. Lăsînd la o parte îmbunătățirea mijloacelor de transport și a armamentului, despre care am mai vorbit, doar patru descoperiri reținatenția: descoperirea valorii de poziție[1], care a adus după sine progrese matematice în Babilon, sub dinastia amorită; inventarea sticlei în Egipt, în vremea regatului teban; crearea unei scrieri alfabetice în Fenicia; dezvoltarea unei interesante metode de prelucrare a fierului, de către un trib necunoscut din Armenia.

Mediocritatea acestor rezultate se explică prin însăși structura societății: știința teoretică și munca efectivă rămîneau separate, în ciuda existenței unei pături mijlocii și deși se stabilise o legătură încă și mai strînsă între comerț și industrie. Această legătură a favorizat, fără îndoială, progresele matematicii în Babilon și a dus la inventarea alfabetului fenician. În rest, rolul jucat în societate de către oamenii învățați rămînea același și era supus regulilor tradiționale.

Meșteșugarul, tehnician al științei aplicate, mai era încă stînjenit de prețul ridicat al uneltelor de metal și poziția sa socială decăzu ca urmare a marelui număr de sclavi capturați în cursul războaielor imperialiste. Însă comunitățile barbare, care își deschiseseră de curînd porțile către civilizație, îi ofereau încă unele posibilități de viitor, legate de valoarea lui profesională. El a vrut să-și păstreze secretul artei sale, pe care nu-l transmitea elevilor decît prin imitație directă, ceea ce accentua caracterul conservator al artizanatului.

Regii și nobilii, care furnizau meșteșugarului materiile prime și-i cumpărau producția, nu se interesau de loc de metodele care i-ar fi putut ușura sarcina de muncitor, deoarece ei aveau la dispoziție (și păturile mijlocii se aflau în aceeași situație) o armată de sclavi destinați să muncească. După domnia lui Sargon, șeful războinic devenise modelul ideal al păturilor conducătoare, căci acesta n-avea

[1] Este vorba de poziția semnelor indicînd diferitele cifre a căror valoare variază în funcție de locul pe care îl ocupă unele față de altele în transcrierea numerelor. Descoperirea a dus la intuirea valorii zecimalelor.

nevoie să muncească pentru a se îmbogăți: averea lui era formată din bunuri furate și pradă de război.

Organizarea acestor societăți a dus astfel la un lent progres tehnic. În epoca bronzului, la barbarii europeni, arheologia află o îmbunătățire rapidă a echipamentului de metal, deoarece șefii înșiși — ca, de pildă, eroii homerici din epoca bronzului în Grecia — trebuiau să muncească sau să lupte. Puternicii regi din Orient, scutiți de orice fel de muncă manuală, stăpîni ai unei armate importante, nu se preocupau însă de asemenea probleme. Arheologul care studiază civilizația din Egipt sau din Asia este izbit de remarcabila permanență a formei uneltelor în decursul celor două milenii ale epocii bronzului. Carul ușor tras de cai, cel mai important progres în arta militară, venea din nordul Siriei. El a fost mai întîi adoptat de asirieni, civilizați de curînd, apoi de șefii arieni din Mitanni. Doar mai tîrziu hicsoșii l-au adus în Egipt. Cretanii au inventat sabia, mult folosită de micenieni. Regii și generalii din Orient, izolați de realitățile muncii omenești, erau incapabili să aprecieze posibilitățile care le erau oferite de munca meșteșugarului.

Matematicile complexe — care, prin intermediul grecilor din epoca elenistică și al arabilor, stau la baza matematicii moderne — au apărut probabil în școlile templelor din Mesopotamia, sub dinastia lui Hammurabi. Aceste progrese coincid cu triumful relativ al păturii mijlocii, consacrat prin legile lui Hammurabi. Exemplele pomenite în ele se referă la unele probleme de moștenire și la unele operații comerciale, și dovedesc că noile științe răspundeau nevoilor păturilor mijlocii. Totuși, simplificarea scrierii, impusă de cantitatea de documente scrise, private, religioase și guvernamentale, a adus după sine cea mai importantă descoperire.

Una dintre consecințele acestei simplificări a fost confuzia între semnele care arătau 1 și 60. Scribii acceptară ca așa-numitul *gin*, care fusese la început o greutate egală cu a șaizecea parte dintr-o *mină*, să desemneze în general a șaizecea parte, ca și *uncia* latină, care a ajuns să însemne și 1/12 părți. În practică, a trecut multă vreme pînă cînd scribii au dat un semn corespunzător pentru

gin. O unitate și unsprezece *gin* se scria pur și simplu 𒐕 𒌋 𒐕 Învățații pretinseră atunci un sistem pur abstract de convenții, în care semnul 𒐕 simboliza unitatea și reprezenta *60* la oricare altă putere (1, 60, 3, 600 etc.), în timp ce valori ca 10, 600, 1/6 etc. erau reprezentate printr-un semn diferit: 𒌋 „Aritmeticianul" din Babilon poseda astfel un sistem de notație bazat pe poziția relativă a semnelor, care se aplica numerelor întregi și fracțiilor zecimale. Absența unor semne corespunzătoare lui zero și virgulei provoca nelămuriri ale căror efecte practice erau prea puțin simțite.

Învățații din templele babiloniene puteau utiliza fracțiile fără să recurgă la calculele fastidioase pe care le pretindeau fracțiile unității și părțile alicote utilizate de predecesorii lor sau de colegii egipteni din acea epocă. Omul dobîndea astfel o stăpînire aproape totală asupra domeniului numerelor reale.

Acest sistem mai ajuta și la efectuarea împărțirilor: într-adevăr, împărțirea nu este decît o înmulțire prin inversul împărțitorului. Babilonienii au alcătuit astfel table de numere inverse, exprimate prin fracții hexagesimale. Pentru a împărți cu 12, se căuta inversul lui 12, adică 5 în sistemul hexagesimal, și se efectua înmulțirea cu 5.

Desigur, sistemul babilonian era imperfect: îi mai lipseau virgula, zero și notația zecimală. Nimic nu îngăduia reprezentarea rădăcinilor irațională ca $\sqrt{2}$ sau $\sqrt{3}$. Dar operațiile care duceau la aceste rezultate și o metodă aproximativă de calcul înlocuiau metoda corectă. Regula semnelor algebrice pare să fi fost necunoscută. Rădăcina negativă a unei ecuații de gradul doi era neglijată.

Babilonienii descoperiseră în chip empiric anumite proprietăți ale numerelor, pe care noi le exprimăm sub formă algebrică. Ei cunoșteau formula $(a+b)^2=a^2+2ab+b^2$ și o utilizau pentru a rezolva ecuațiile de gradul doi. Totuși, scribii nu văd în aceste proprietăți ale numerelor niște „reguli de gramatică aritmetică", după expresia lui Hogben, niște legi apriori, ci simple formule practice care permit obținerea unor bune rezultate. Ei nu le exprimă niciodată sub forma unor reguli generale; nu rămîn decît exemplele, construite în așa fel încît răspunsul putea fi

găsit cu mijloacele de care dispuneau. Valorile ecuațiilor de gradul doi, de exemplu, sînt alese astfel încît b^2—4 ac să fie un pătrat perfect.

Babilonienilor le mai lipsea încă notația algebrică în care literele cu valoare algebrică nedefinită sînt utilizate în locul numerelor concrete. În rezolvarea ecuațiilor ei trebuiau să recurgă la un procedeu asemănător cu cel al „falsei poziții" folosit în aritmetica medievală.

Unele fragmente de tăbliță dovedesc că, în școli, se făceau experiențe pe figuri geometrice; totuși, nu cunoaștem nimic despre concluziile lor. În jurul anului 1800 î.e.n., prin observații directe și prin măsurători, babilonienii au descoperit anumite relații geometrice, altele decît regulile întrebuințate pentru calcularea suprafețelor și volumelor pe care le utilizau încă de mai multă vreme. Ei știau, de exemplu, că într-un dreptunghi ale cărui laturi au ca dimensiuni relative 3 și 4 sau 5 și 12, pătratul diagonalei, în cazurile de față 5 sau 13, este egal cu suma pătratelor celor două laturi adiacente. O tăbliță păstrată la British Museum poartă o întreagă serie de exemple, alese pentru a ilustra această teoremă. Scribii cunoșteau rezultatul teoremei lui Pitagora aplicat la nouăsprezece cazuri diferite. Chiar dacă cunoșteau valoarea generală a teoremei, ei n-o puteau aplica în cazul în care diagonala nu era un număr întreg rațional, de exemplu pătratul. Ei întrebuințau atunci unele metode de calcul care dădeau rezultate aproximative.

Preoții babilonieni au imaginat un sistem de simboluri și metode matematice, care le permitea să rezolve cu acuratețea necesară problemele de contabilitate, supraveghere, arhitectură și inginerie militară cărora trebuiau să le facă față. Preoții au formulat o serie de exemple pentru a ilustra rezolvarea acestor probleme precise. Astfel, ei și-au putut da seama de o sumă de proprietăți importante ale numerelor și spațiului. Nici una dintre tăblițele care ni s-au păstrat nu sugerează însă vreun interes teoretic față de numerele în sine sau vreo concepție abstractă despre spațiu. (Cîteva exemple din matematica babiloniană sînt citate în *Făurirea civilizației.*)

În mileniul al III-lea, egiptenii, sumerienii și locuitorii cetăților din Valea Indusului știau să fabrice faianță, o

pastă de nisip opacă, acoperită cu smalț. Era necesar deci ca ei să cunoască proprietatea pe care o au silicații alcalini de a se topi tot atît de ușor ca și metalele, dacă sînt încălziți împreună cu siliciul (nisip), potasiul (furnizat de lemnul în ardere) sau cu natronul[1] (care se află în formă minerală la vest de deșertul egiptean). În vremea Imperiului Nou, meșteșugarii egipteni au izbutit să facă sticlă transparentă, pe care o topeau și o mulau la fel ca metalul, supunînd la o temperatură înaltă nisipul și natronul. Ei au descoperit, de asemenea, mijlocul de a colora sticla. În stare vîscoasă, sticla era turnată în tuburi sau trestii și modelată la cald. Ea a slujit la fabricarea imitațiilor de pietre prețioase, adevărate pietre sintetice, vîndute pe prețuri moderate noii pături mijlocii. Mai apoi, fenicienii adoptară această tehnică, înlocuind natronul cu potasiul.

Dezvoltarea producției a îngăduit cumpărătorului mijlociu să-i procure obiecte de sticlă, iar nevoile micului comerciant au dus la inventarea unui sistem simplificat de scriere. Fenicienii practicau comerțul cu mărfuri ieftine, care dădeau loc la un întreg complex de tranzacții ce necesitau a fi înregistrate. Pe de altă parte, ei se eliberaseră de sub tutela caselor mari care întrebuințau scribi de profesie. Negustorul trebuia să-și țină el însuși caietele de socoteli și această nouă structură socială stă la baza inventării scrierii feniciene.

În limbile semitice, cum ar fi feniciana, cuvintele sînt formate din rădăcini de cîte trei consoane și vocalele nu exprimă decît variațiile gramaticale: de timp și de caz. Era deci posibil, în viața cotidiană, ca oamenii să se înțeleagă slujindu-se numai de consoane.

În jurul anului 1500 î.e.n., preoții și negustorii din Ugarit au ales douăzeci și nouă de caractere cuneiforme pe care le întrebuințau profesorii lor babilonieni și le-au atribuit o valoare fonetică simplă. Ei au creat astfel un alfabet care le îngăduia să descifreze cu ușurință orice cuvinte, fără să fie nevoiți să recurgă la sistemul greoi de ideograme și de semne silabice care era în vigoare pe atunci.

Un oraș fenician din sud, încă necunoscut, a adoptat un alfabet diferit, care permitea scrierea pe papirus. Consoa-

[1] Carbonat de sodiu în stare naturală.

nele simple au fost reprezentate prin douăzeci și două de semne. Alfabetul care a rezultat din aceasta stă la originea scrierii grecești, etrusce, romane, arameene și sud-arabice, precum și a derivatelor lor moderne — europene, ebraice, arabe și indiene.

Aceste reforme au permis oamenilor să învețe cu ușurință scrisul și cititul. Instrucția a încetat să mai fie privilegiul misterios al unei pături sociale. Micul comerciant, negustorul ambulant puteau acum să se iscălească și să țină singuri caietele de socoteli. O organizație „internațională" de negustori a sancționat noile convenții, hotărînd să le utilizeze.

Prețul ridicat al singurului metal utilizat la fabricarea uneltelor și armelor determinase, așa cum am văzut, caracterele particulare ale civilizațiilor și structurile sociale ale societăților barbare și, dat fiind că elementele sale componente, arama și cositorul, sînt relativ rare, prețul bronzului este ridicat. Dimpotrivă, fierul este unul dintre metalele care se află cel mai frecvent în scoarța terestră. Pentru a-l obține, este de ajuns să se încălzească minereul amestecat cu cărbune de lemn. Însă temperaturile care puteau fi atinse în vremurile mai vechi nu ajungeau să topească fierul și nu dădeau decît o masă cu aspect spongios, care trebuia purificată de zgură și ciocănită multă vreme pentru a se realiza un bloc compact. Chiar și după aceste operațiuni era imposibil să fie topit: fierul era forjat, adică i se dădea o formă cu ciocanul.

Încă din mileniul al III-lea, cîteva rare obiecte de fier apar în Egipt și în Mesopotamia. Dar fierarii nilotici și cei mesopotamieni nu se interesează să caute o metodă economică de producere a fierului. Aceasta a fost descoperită mai tîrziu, de un trib barbar care trăia în munții Armeniei, pe care hittiții îl numeau Kizwadana.

Șefii arieni din Mitanni, încorporînd în monarhia lor militară anumiți muncitori care știau să prelucreze fierul, au descoperit valoarea noului metal, dar au păstrat secretul producției lui și au controlat cantitățile livrate pe piață, grație monopolului regal asupra comerțului cu metale. Hittiții au succedat arienilor fără să dezvăluie secretul. Spre sfîrșitul secolului al XIV-lea, un faraon scrie unui rege hittit cerîndu-i să-i furnizeze fier, dar acesta din

urmă refuză și-i dăruiește doar un pumnal. Cu toate acestea, cum armata hittită era prevăzută cu arme de fier, mercenarii barbari care se aflau în rîndurile ei au învățat și au divulgat secretul fabricării armelor de fier.

Metodele eficiente și ieftine ale metalurgiei fierului au făcut să scadă prețul metalului: în Babilon, sub domnia lui Hammurabi, era nevoie de un siclu de argint ca să se cumpere 120 sau 150 sicli de aramă sau 14,5 sicli de cositor (în Asia Mică se obțineau în schimb 40 sicli de fier). O mie de ani mai tîrziu, siclul de argint valorează 225 sicli de fier și 180 sicli de aramă. Această scădere a prețului aramei se explică prin întrebuințarea uneltelor de fier ieftin și prin utilizarea din ce în ce mai frecventă a fierului pentru produsele de uz curent.

Prețul scăzut al fierului a democratizat agricultura, industria și... războiul. Fiecare țăran a putut să-și cumpere un topor de fier pentru a desțeleni noi ogoare și un brăzdar de fier pentru plug, ca să lucreze pămîntul pietros. Echipamentul de fier a eliberat definitiv pe meșteșugar de sub tutela caselor regilor, zeilor și nobililor. Datorită armelor de fier, oamenii de rînd aveau acum putința să-i înfrunte pe cavaleri, și barbarii săraci și înapoiați — să se lupte cu statele civilizate pe care monopolul uneltelor de bronz le făcuse multă vreme invulnerabile.

Ultima dintre aceste consecințe este și prima care s-a manifestat: epoca bronzului, într-adevăr, se încheie în Orientul Apropiat în momentul în care barbarii atacă lumea civilizată și o amenință. Ei vor cufunda în ignoranță ultimele două avanposturi ale civilizației: Grecia și Asia Mică.

CAPITOLUL IX

EPOCA DINTÎI A FIERULUI

Imperialismul nu suprimase contradicțiile interne ale sistemului economic din epoca bronzului. Dacă el procurase statului imperialist resursele care îi erau necesare, în schimb, în mileniul al II-lea, dăduse naștere unor războaie mai ucigătoare decît conflictele iscate între cetățile mesopotamiene. Prada de război acumulată de imperii nu era decît furt pur și simplu și nu corespundea unei producții reale de bogății. Nevoile populației în expansiune nu puteau fi deci satisfăcute.

Începînd cu secolul al XIV-lea, vreme în care tributurile mai umpleau încă tezaurele regale, începură să se manifeste primele semne de decadență. Cei doi mari adversari din lumea civilizată, faraonul Egiptului și marele rege hittit, închiriau mercenari pentru a înlocui soldații care fuseseră masacrați sau corupți de jafuri. Astfel, barbarii învățară noile metode de război ale celor civilizați, tehnicile făuririi armelor și secretele prelucrării fierului, și, în curînd, experimentară pe spinarea foștilor lor stăpîni roadele învățămintelor. Rezultatele au fost dezastruoase, atît pentru egipteni, cît și pentru hittiți.

În noile provincii civilizate, contradicțiile sistemului imperialist erau încă și mai flagrante. Societatea micenian ă, dominată economic și politic de săbii, de carele de luptă și marile domenii ale șefilor războinici, a sărăcit treptat în cursul secolelor XIV și XIII. În morminte nu se mai află decît lucruri fără valoare. Obiectele egiptene de import, atît de frecvente în secolul al XIV-lea, lipsesc în secolul al XIII-lea î.e.n. În aceeași măsură și exporturile miceniene către Egipt și Siria devin din ce în ce mai rare. Este adevărat că în această vreme ceramica micenian ă tîrzie crește cantitativ în sud-estul Asiei Mici, dar ea poate să fi fost adusă de coloniștii militari. Pentru a rezolva problema suprapopulației, este probabil ca micenienii să fi recurs la soluția întrebuințată încă de la sfîrșitul perioadei neolitice: impunerea surplusului lor demo-

grafic unor teritorii de peste mări. Corăbiile miceniene găsite în sud-estul Asiei Mici ar fi fost astfel aduse de unii războinici colonizatori. Dacă este adevărat că războiul Troiei se aseamănă cu o expediție imperialistă, micii principi din Micene n-aveau însă destule resurse pentru a imita Imperiul din Akkad.

O lungă perioadă de decadență a marcat, așadar, sfîrșitul epocii bronzului în Orientul Apropiat, în jurul anului 1200 î.e.n. Istoria pare că s-a oprit în loc; datele dispar și rarele documente arheologice pot fi cu greu situate în timp. Unii barbari veniți din nordul Greciei au pulverizat civilizația micenian ă. Imperiul hittit a fost distrus. În Babilon, dinastia kasită s-a prăbușit, barbarii arameeni și caldeeni încep să se infiltreze; apoi Babilonul a fost supus pentru cîtăva vreme unor regi asirieni. Faraonii Merneptah și Ramses (III) i-au respins pe invadatori departe de Nil, dar mercenarii libieni și nubieni au pus stăpînire pe tronul Ramesizilor, pînă cînd Asiria a anexat Egiptul la imperiul ei. În China, capitala dinastiei Ciang a fost devastată de barbarii Ceu, care au întemeiat un nou stat, cu o organizare mai apropiată de sistemul feudal.

Totuși, continuitatea civilizației nu s-a întrerupt complet sau pretutindeni. Statul asirian prospera; în bibliotecile regale se copiau și se adunau textele din Sumer și din Akkad. Savanții din observatoare, care depindeau de templele asiriene și babiloniene, întreprindeau cercetări astronomice care dădeau rezultate excelente. În Babilon, viața economică și științifică continua în ciuda dificultăților. Cetățile își schimbau stăpînii, dar cunoștințele tehnice ale meșteșugarilor, simțul comercial al negustorilor și științele tradiționale ale scribilor supraviețuiau. Cetățile feniciene păstrau nivelul de civilizație pe care îl atinseseră în secolul al XIV-lea; ele au perfecționat chiar tehnicile minoene aduse de colonii negustători din Ugarit.

În Grecia, cavalerii micenieni, ca și regii-preoți minoeni dispărură, ceea ce a făcut ca scribii să-și piardă funcția; industriile de lux nu mai aveau debușee; săbiile de fier luară locul costisitoarelor spade de bronz cu tăiș lung. Vechile cetăți redeveniră sate cu o economie aproape

autarhică. Totuși, Grecia nu a revenit la starea barbară neolitică, nici la nivelul orașelor heladice anterioare anului 1600 î.e.n.

Tehnicile aplicate la cultura viței de vie și la cea a măslinului, pe care le descrie pe la 800 î.e.n. poetul Hesiod, nu au apărut, desigur, din senin, ci au fost moștenite de la pionierii heladici ai agriculturii grecești. Calendarul rustic al poetului adună la un loc observațiile astronomice și cunoștințele botanice culese de generații întregi de țărani. Ceramica din această perioadă, denumită geometrică, este lucrată la roată și doar formele și motivele decorative sînt noi, ceea ce dovedește că meșterii micenieni își transmiseseră tehnicile copiilor și ucenicilor lor. La fel s-a întîmplat și în celelalte ramuri de meserii: „Creta a păstrat secretul purpurii și n-a uitat prelucrarea metalului". Dacă fenicienii le-au smuls marinarilor greci supremația peste Marea Egee, în schimb tradițiile navigatorilor minoeni nu s-au pierdut. Corăbiile grecești de la începutul epocii fierului se aseamănă cu navele miceniene din epoca bronzului; doar că la pravă s-a adăugat un pinten de luptă și, citind poemele lui Homer, reiese clar că, în tenebrele decadenței, țîșnesc uneori scîntei venite din arta minoiană.

Grecii indo-europeni din epoca fierului n-au trebuit deci să creeze din nou, în chip miraculos, tehnicile, științele, economia și arta. Barbarii nu distruseseră tot ceea ce edificaseră minoenii și micenienii. Invaziile lor au dărîmat doar unele edificii, care începuseră să cadă în ruină, și, pe baze mai sănătoase, a fost reconstruită o lume nouă. Achizițiile cele mai însemnate ale epocii bronzului fuseseră salvate. Pe la anul 1000 î.e.n. ele începură să fie refolosite. Cele cinci secole care vor urma vor compensa din belșug toate pierderile.

În decursul primelor cinci secole ale epocii fierului, lumea civilizată, redusă pentru o clipă la dimensiunile ei originare, s-a întins încă și mai mult decît de-a lungul celor cincisprezece veacuri ale epocii bronzului. În jurul anului 500 î.e.n., zona civilizată, cu sistemul său economic și cu un mod de viață urban, se întindea de la coastele atlantice ale Spaniei, pînă la Iaxarte în Asia centrală și

chiar pînă la Gange în India, și din sudul Arabiei pînă la coastele septentrionale ale Mediteranei și Mării Negre.

Aceste regiuni diferite erau mai unite decît au fost vreodată. Oricît de vagă și imprecisă ar fi fost noțiunea lor despre granițe, persanul sau grecul instruit știau că aparțineau unei lumi populate cu oameni, sau *oïkumene* cum spuneau grecii, de patru ori mai întinsă decît lumea egipteanului sau a babilonianului de mai înainte cu un mileniu. Noile tehnici se răspîndeau cu repeziciune în rîndurile populațiilor barbare care trăiau la marginea lumii civilizate și, mai ales, în rîndurile celților și sciților.

La originea expansiunii se află cîteva dintre imperiile militare asiatice care copiaseră modelul Akkadului și, pe de altă parte, activitatea colonizatoare a fenicienilor, grecilor și etruscilor, care au pornit pe urma negustorilor minoeni și micenieni de-a lungul căilor maritime ale Mediteranei.

În Orientul Apropiat, după prăbușirea epocii bronzului, lăsînd la o parte ruinele Egiptului, Babilonul slăbit, cetățile feniciene și Asiria — care era încă viguroasă — nu mai rămăsese decît un pumn de comunități mai mult sau mai puțin întoarse în starea barbară și care, încetul cu încetul, se regrupară pentru a forma un fel de imagine palidă a statelor teocratice din epoca bronzului. Printre ele se aflau regatul ebraic al Palestinei, cel al frigianului Midas, în vestul Asiei Mici, și regatul negustoresc al Lidiei, la sud-est. Asirienii unificară cu brutalitate aceste teritorii, care depindeau sub raport economic unele de altele. În jurul anului 700 î.e.n., Imperiul asirian se întindea de la Nil și coastele mediteraneene, pînă la ținuturile muntoase din nordul și estul Tigrului.

În anul 610, acest imperiu și-a schimbat stăpînii; el a fost împărțit între Babilonul renăscut și mezii arieni, care adăugară partea ocupată de ei la țara lor de origine, situată în Iran. În 540, cele două domenii căzură însă în mîinile perșilor arieni, care cuceriră și restul Iranului, vestul Indiei, Egiptul, Asia Mică și stepele Eurasiei. Prin anul 500 î.e.n., imperiul lui Darius se întindea de la Nil și Marea Egee, la Indus și la Iaxarte.

Unificarea imperiului a costat foarte multe vieți omenești și bogății. Regii din Asiria își fac o glorie din faptul

că au masacrat, jupuit sau tras în țeapă pe locuitorii orașelor care s-au revoltat împotriva lui Assur, zeul lor tribal, că au distrus pomii roditori, grădinile și canalele de pe ogoarele altădată fertile și care nu mai erau „bune decît pentru măgari, gazele și tot soiul de animale sălbatice". Acest lucru se aplică mai ales la Elam, dar unitatea imperiului va strînge în curînd relațiile dintre oameni și va accelera folosirea în comun a experiențelor umane.

Asirienii și perșii reorganizară o rețea de comunicații, ca să poată aduna mai bine tributurile. Din Sardes, în Asia Mică, pînă la Persepolis, în sudul Iranului, trecînd prin Babilon și Susa, perșii construiră celebra „cale regală", jalonată de hanuri și popasuri pentru mesagerii oficiali. Nouăzeci de zile erau de ajuns ca să se parcurgă cei 2 600 kilometri care separă cele două orașe. Grecii, curioși și inteligenți, au putut să călătorească cu ușurință, în ciuda mijloacelor lor modeste. Astfel, istoricul Herodot vizitează îndepărtatul Babilon. Deportările masive, practicate de despoții asirieni, provocară involuntar folosirea în comun a cunoștințelor și creară unele cetăți cosmopolite. Locuitorii ținuturilor cucerite trebuiau să slujească în armata imperială: sub domnia lui Darius și Xerxes, cavaleria indiană și arcașii nomazi din stepele Asiei centrale luptau cot la cot cu mercenarii greci și recruții sirieni. De altminteri, după terminarea jafului, imperiul oferea regiunilor cucerite o relativă securitate și le ferea de micile războaie între cetăți sau state vecine.

Astfel s-a realizat unificarea Asiei occidentale și civilizația a pătruns în văgăunile cele mai îndepărtate în ziua în care o dominație străină le-a impus o versiune modificată a sistemului economic și a structurii politice proprii monarhiilor din epoca bronzului. În bazinul mediteranean, dimpotrivă, civilizația s-a infiltrat și modul de viață s-a răspîndit mai apoi în interiorul ținutului prin instalarea unor colonii pe coastele mării.

Cetățile întemeiate de greci, fenicieni și etrusci nu au fost, ca așezările lui Sargon în Siria, niște case comerciale provinciale care adunau un excedent de producție adesea luat ca tribut pentru cetatea-mamă; ele au fost adevărate colonii peste mări, formate din agricultori emigranți care nu mai aflaseră loc pe îngusta fîșie de coastă a Feniciei

sau în văile, încă și mai înguste, din Grecia. Coloniștii plecaseră peste țări și mări în căutare de noi terenuri de cultivat, de ape populate cu pești și de baze pentru piraterie și comerț. Aduceau o dată cu ei echipamentul și sistemul economic din țara lor de baștină. Totuși, migrația pe mare, mai înceată, mai puțin sigură și mai neregulată a adus după sine — mai mult decît migrația pe pămînt — dislocarea unor elemente de civilizație. Călătoriile contribuie la slăbirea cadrului obișnuit. Pentru a-l strînge la loc e nevoie de noi grupări. Astfel, cetățile coloniale din Africa de nord nu imită decît foarte puțin statele feniciene care le-au dat naștere. Un sistem economic atît de centralizat cum era regimul teocratic din Orient n-a fost refăcut în vest: Cartagina era o republică.

Colonia, care nu este sub dependența economică a metropolei și nu-i datorează nici un tribut, rămîne atașată de ea prin tradiționale legături sentimentale; metropola constituie totodată o adevărată piață comercială. Ea îi exportă tot felul de materii prime recoltate din ținuturile barbare îndepărtate și primește în schimb produse fabricate. Fenicienii colonizară astfel Africa de nord, și, pornind din Cartagina — vestul Siciliei, Sardinia și coastele Spaniei. Grecii ocupară Marea Egee, coastele Mării Negre, estul Siciliei, sudul Italiei și Marsilia.

În sfîrșit, etruscii sau tursenii, originari din Asia Mică și care descoperiseră civilizația slujind ca mercenari în armatele imperiale, plecară din Orient și se stabiliră ca stăpîni în ținuturile agricultorilor indo-europeni de pe coasta de vest a Italiei, ajungînd pînă la Bologna. Ei își impuseră cu brutalitate civilizația populațiilor barbare și întemeiară mici centre, focare de economie urbană. Cei învinși, mai ales romanii, asemenea victimelor lui Sargon în cursul celui de-al III-lea mileniu, izbutiră totuși să-i înlăture pe stăpînitorii străini și întoarseră împotriva opresorilor lor armele cu care îi dăruise civilizația.

În epoca fierului nu numai că civilizația s-a răspîndit pe o arie mai largă decît în epoca bronzului, dar ea a cîștigat și în profunzime. Masele beneficiară, în sfîrșit, de civilizație prin trei descoperiri și invenții: fierul, alfabetul și monetele. Fierul a permis tuturor, mai ales țăranilor, să participe la binefacerile noului sistem economic. Costul

puțin ridicat al materialului a eliberat, în parte, pe micii producători de jugul monopolului de stat sau al marilor domenii. Micul agricultor putea acum să desțelenească un ogor neutilizat, să devină independent și să producă mai mult. Paralel, industria se dezvoltă, ceea ce face să scadă prețul transporturilor; calitatea produselor fabricate se îmbunătățește, în timp ce prețurile scad. După anul 1200 î.e.n., întrebuințarea noului material se răspîndi rapid în Asia occidentală și în Grecia, apoi către vest, grație fenicienilor și etruscilor. Totuși, în Egipt el n-a fost utilizat decît începînd din anul 650 î.e.n. Nu se știe sigur cum și cînd s-a răspîndit metalurgia fierului în India și în China.

În ce privește alfabetul, el a făcut ca învățămîntul să fie accesibil tuturor. Aproximativ în secolul al VII-lea, mercenarii greci și fenicieni știau să-și zgîrie numele pe statuile egiptene. Invenția fenicienilor se răspîndi cu repeziciune; totuși, în Mesopotamia oamenii au continuat să se slujească de scrierea cuneiformă pînă în anul 500 î.e.n. și, mai mult chiar, aceasta a rămas în vigoare în școli pînă în anul 50 î.e.n. De asemenea, în Egipt, hieroglifele și derivatele lor simplificate de scriere cursivă au fost utilizate pînă la începutul erei noastre. Însă noile state din sudul Arabiei adoptară scrierea alfabetică și negustorii arameeni o întrebuințară, deși în același timp se mai foloseau încă de scrierea cuneiformă din Imperiul asirian. Apoi ideea ajunse în Iran. Înaintea anului 300 î.e.n., în India, această idee inspirase un alfabet care permitea traducerea sunetelor limbilor ariene. În vest, fenicienii aduseră alfabetul lor în Cartagina și în celelalte colonii ale acesteia. Grecii înșiși știau să citească și inventară unele semne noi pentru a exprima sunetele vocalice necesare înțelegerii oricărei limbi europene. Coloniștii greci stabiliți în Italia îi învățară pe etrusci și pe romani să scrie.

*

* *

Comerțul era stînjenit de două mari inconveniente: la fiecare tranzacție trebuia să se cîntărească greutatea de argint corespunzătoare prețului mărfii și era foarte lesne

să se falsifice greutățile. Se știa, pe de altă parte, să se falsifice metalul dat ca plată. Puțin după anul 800 î.e.n., regii asirieni și sirieni marcau lingourile de argint, lucru care garanta calitatea metalului. Mai pe urmă, unele piese, bucăți de metal cu o formă și o greutate unificate, marcate de către stat, înlăturară cîntăririle. Legenda spune că inventatorul monetei ar fi Cressus, regele Lidiei, un regat de graniță care-și datora prosperitatea transporturilor comerciale. Inovația, datată prin anul 700 î.e.n., era de o mare importanță, fără să constituie în sine o revoluție.

Primele monete lidiene erau făcute din electrum, un aliaj nativ de aur cu argint, avînd o valoare relativ mare. Piesele de argint grecești și moneta de aur din Persia reprezentau și ele valori ridicate. Puțin după anul 600 î.e.n., statele grecești din Egina, Atena și Corint încep să bată mici monete de aramă și de argint. De data aceasta, încercarea era revoluționară. Transportarea lingourilor de argint, a balanței și a greutăților, vicleniile cumpărătorului care amesteca plumb cu metalul prețios constituiau într-adevăr piedici serioase. Pînă la această dată, micul agricultor care voia să cumpere un vas sau un brăzdar de fier pentru plug era totdeauna victima colportorului abil, și muncitorul, plătit în natură, nu putea de loc să dispună de salariul său. Moneta mică a rezolvat aceste probleme. Țăranul a putut de acum înainte să-și convertească excedentul produselor ogorului său în monetă, ușor de mînuit, pe care o utiliza făcînd cumpărături după placul său. Micul producător, negustorul cu mărunțișul își vînd produsele lor contra unor monete pe care le pot economisi. Muncitorul nu mai este condamnat să-și „mănînce" salariul. Apariția economiei monetare îngăduie tuturor să se folosească de binefacerile civilizației. În consecință, producția de mărfuri ieftine de consum curent devine o întreprindere rentabilă și micul agricultor va putea să treacă la unele culturi specializate, de exemplu măslinele, de pe urma cărora poate vinde uleiul.

Dar piesele de argint l-au supus pe micul producător puterii unui nou stăpîn: cămătarul. Camăta, ipotecile și debitorii aduși în sclavie formează un trist cortegiu al monetei pretutindeni unde ea apare. În comunitățile

evreiești, grecești și italice, care abandonaseră recent economia naturală, luptele între debitori și creditori dominară primele conflicte politice. Engels este de părere că aceste lupte au contribuit la formarea statului la greci și la romani.

În Asia continentală, nici invaziile barbare, nici întrebuințarea fierului n-au transformat în chip radical organizarea economică și structura societății. Unii șefi războinici barbari au uzurpat tronurile sacre ale micilor regi din epoca bronzului și au păstrat administrația, înlocuindu-i însă pe marii funcționari cu oameni din suita lor. Marea lor majoritate au vrut să imite imperialismul lui Sargon și perșii izbutiră chiar s-o facă în chip strălucit.

În stadiul primar al producției, țăranul rămîne legat de casa unui mare proprietar de pămînt. Acest sistem este într-adevăr cel mai practic pentru colectarea de impozite. Cuceritorii luară pur și simplu locul vechilor proprietari, pentru a forma o aristocrație care guverna țăranii, și pierdură orice amintire despre formele obștești ale proprietății funciare potrivite cu condiția barbară pe care o părăsiseră de curînd. Prețul scăzut al fierului permitea domeniilor să se întoarcă practic la autarhia din epoca neolitică. Pentru a furniza agricultorilor uneltele de metal indispensabile muncii lor, era de ajuns să se cumpere un fierar la tîrgul de sclavi și, uneori, cînd terenul nu conținea minereuri, să i se procure fier brut. Îmbunătățirea productivității agricole permitea culegerea surplusului, care slujea la cumpărarea unor produse fabricate și a unor obiecte de lux.

Transporturile pe uscat rămîneau totuși excesiv de costisitoare. Drumurile construite de asirieni și de perși simplificau, desigur, problema, pentru că ele permiteau caravanelor de cămile și de dromaderi să traverseze deșertul, dar numai produsele de lux puteau fi transportate în mod rentabil pe asemenea distanțe lungi. Ar fi, de altfel, mai just să spunem că orice produs transportat pe o distanță lungă devenea un produs de lux.

Economia rurală și mijloacele de transport obligau economia urbană să urmeze drumul trasat de epoca bronzului. Marile domenii fiind mai numeroase, surplusurile adu-

nate de către proprietarii de pămînturi hrăneau atît pe nobili, cît și o mai largă pătură de negustori, meșteșugari, scribi, artiști și chiar profesori. Această pătură mijlocie era de asemenea mai liberă, pentru că piața mîinii de lucru era mai întinsă. Ea a putut astfel să-și amelioreze nivelul de viață. Casa unui negustor din Babilon are două etaje și ocupă 25 metri pe 30. Ea cuprinde 18 încăperi, printre care o odaie de baie, grupate în jurul unei curți centrale. În Babilon, în vremea Imperiului persan, salariul real se dublează.

Importul de materiale multiplicase meseriile specializate. Ca să-și construiască noul său palat din Susa, Darius a pus să se aducă cedri din Liban, stejari din Gandhâra (Valea superioară a Indusului) și din Carmania (Iran), aur din Sardes (Asia Mică), fildeș din India, Seistan și Etiopia, argint și aramă din Egipt (în realitate, poate direct din Spania și Marea Britanie, prin Egipt, deoarece în Valea Nilului nu exista nici aramă, nici argint). Darius a folosit meșteri egipteni, greci, lidieni, babilonieni și mezi. Regele persan nu făcea decît să reia, pe o treaptă superioară, tradiția guvernatorilor din Sumer în cel de-al III-lea mileniu. În ce privește meșteșugarii, aceștia veneau ei înșiși să lucreze în piață, în loc să-și vîndă doar produsele.

Imperiul persan atinsese obiectivele urmărite de imperialismul lui Sargon. Fără să se treacă granițele, puteau fi procurate toate materialele de care aveau nevoie meșteșugarii și chiar toate produsele de lux de care aveau nevoie nobilii. Comerțul și industria se dezvoltară deci fără ca situația țărănimii să se fi îmbunătățit. Finanțele imperiale acaparau o enormă parte din surplusurile produse; regele nu le utiliza în cheltuieli productive, ci le păstra sub formă de lingouri în vistieria sa sau le risipea în războaie. O asemenea organizare nu putea face să crească bogăția reală, nici să ridice puterea de cumpărare, și sistemul imperial persan începu să se prăbușească la fel ca și cel al predecesorilor lui. În perioada următoare, el a fost înglobat într-un imperiu european, al cărui sistem economic luase naștere în Grecia.

Posibilitățile noi create de uneltele de metal, de scrierea alfabetică și de apariția monetei au putut fi mai

deplin folosite de comunitățile care aveau la îndemînă ieftinătatea căilor maritime sau care au beneficiat de trecerea directă de la barbarie la epoca fierului, fără să fi fost grevate de un număr prea mare de servituți proprii epocii bronzului. Fenicienii și etruscii au folosit primul dintre aceste avantaje; evreii, romanii și frigienii pe cel de-al doilea. Grecii au tras foloase de pe urma ambelor avantaje.

Solul sărac și muntos al patriei lor i-a împins pe greci către mare. Ei păstrară tradițiile maritime minoice și micenie-niene. Civilizația miceniană dispăruse ca sistem economic. Dorienii și alți năvălitori nu erau decît niște simpli barbari care mai lucrau încă pămîntul în comun. Provinciile rămase independente căzură în decadență. Palatul eroului din epoca bronzului — centru de acumulare a unei bogății realizate ca surplus de produse — fusese dărîmat. Cetatea nu se mai deosebea de sat decît prin prezența unor olari și fierari profesioniști. Ea producea aproape atît cît îi trebuia, căci, practic, comerțul încetase. Înmulțirea dialectelor și varietatea stilurilor de decorație a vaselor, în contrast cu uniformitatea ce domnise în epoca miceniană în întreg bazinul egeean, dovedesc că cetățile trăiau o viață izolată și că nu comunicau între ele.

Locuitorii cultivau și pescuiau atît cît le era necesar ca să trăiască. Pentru a face față creșterii populației, fiecare cetate încerca să jefuiască pămîntul cetății vecine. Dorienii din Sparta, care cuceriseră Laconia și aduseseră pe micenieni în sclavie, își procurară pămînturi pentru 3 000 de tineri pe seama mesenienilor vecini, la capătul unui lung război. Organizarea lor totalitară era în întregime legată de lupte.

Mai bine era să emigrezi. Țăranii, însetați de pămînt, urmară expedițiile piratерești și întemeiară colonii în Asia Mică, în jurul Mării Negre, în Tracia, în Macedonia, în Italia, în răsăritul Siciliei, și chiar în Cirenaica. Dezvoltarea comerțului și industriei a îngăduit curînd fiilor mai mici a agricultorilor să renunțe la piraterie, la emigrație și la înrolarea ca mercenari în armatele orientale. Fenicienii, în trecerea lor, arătaseră toate posibilitățile pe care le oferea comerțul, și noile colonii stabilite peste mări, cu

ținuturile dimprejurul lor, barbare și agricole, le asigurau debușeele comerciale.

Încă din secolul al VIII-lea î.e.n., numărul meseriașilor crește atît de mult, încît poetul Hesiod vorbește despre „olarul rival al olarului" și despre „dulgherul rival al dulgherului". În secolul al VII-lea, se produceau în serie obiecte ieftine, dar de calitate, fiindcă ele erau destinate exportului. Această activitate a luat avînt în Egina, apoi în Corint, răscruce a căilor maritime, și, în sfîrșit, în numeroase cetăți de pe coastă, spre pildă la Atena, peste mare, în Ionia, și ceva mai tîrziu, în orașele din vest și din nord.

Comerțul grecesc era foarte activ. În morminte și în ruinele cetăților, de jur împrejurul Mării Negre, în Egipt, în Siria și în Asia Mică, se găsesc vase grecești puțin costisitoare, exportate din cetățile Egina, Corint, Atena și Rodos. În jurul anului 400 î.e.n., vasele grecești ating marginea zonei forestiere la nord de stepele Rusiei și ajung pînă la celții din sud-vestul Germaniei și din valea Marnei.

Desigur, aceste produse ceramice de export sînt doar un indiciu al producției de mărfuri și al comerțului cu alte articole, ce trebuie să fi fost tot atît de răspîndite. Vasele exportate conțineau adesea produse agricole. Prin secolul al VI-lea, agricultorii din Atica trec de la cultura simplă la cultura specializată a viței de vie și a măslinului. Surplusurile culese din grădini și din viile mici se adaugă la volumul exporturilor.

Drept consecință a acestei situații, cetățile grecești devin tot mai tributare importurilor de articole alimentare, nu numai pentru trufandale sau suplimentele care completau regimul curent, ci și pentru articolul de bază, grîul, care provenea din cetățile coloniale din Macedonia și din Tracia și, mai cu seamă, din cele de pe țărmurile Mării Negre. În jurul anului 450, Atena dă primul exemplu de stat hotărît să înfrunte primejdia de a fi tributar, în privința articolelor alimentare, țărilor de peste mare, consacrîndu-se în întregime producției de mărfuri a căror fabricație se potrivea de minune cu țara și cu locuitorii ei. În secolul al IV-lea, Atena importa de patru ori mai multe cereale decît producea.

Rezultatul a fost excelent. Centru de producție de mărfuri, regiune minieră, țară producătoare de ulei de măsline, Atena a putut să hrănească o populație de patru ori mai numeroasă decît dacă s-ar fi consacrat exclusiv producției de articole alimentare necesare. După ultimele calcule, populația Atenei ajunsese în secolul al V-lea î.e.n. la aproximativ 300 000 de locuitori. Desigur, Atena se afla într-o postură relativ excepțională de pe urma faptului că poseda, la Laurion, cele mai bogate mine de argint din Mediterana orientală. Alte cetăți grecești din epoca fierului erau mult mai vaste decît cele din epoca bronzului și puteau fi comparate cu cetățile orientale din epoca precedentă, dar nu și cu capitalele orientale contemporane, ca, de pildă, Ninive. Incinta cetății Samos, una dintre cele mai prospere din veacul al VI-lea, cuprinde 160 hectare. Milet, în Ionia, ocupa 90 hectare, avînd peste 20 de parcuri și grădini. În Sicilia, prima colonie de la Selinonte nu avea decît o acropole de 8,5 hectare; în secolul al VI-lea, ea se întindea pe 40 de hectare.

Toate cetățile grecești aveau o *agora*, piață care adăpostea reuniunile publice, birourile guvernamentale, un teatru, un gimnaziu și o fîntînă.

La Atena, mărfurile preschimbate pe articole alimentare de import erau produse mai ales de micii proprietari independenți. Arheologii au putut identifica, pentru veacurile VI și V, numele a peste 100 de olari. Muncitorii lucrau adesea într-un singur atelier și își împărțeau între ei diferitele operațiuni: în Grecia clasică vedem deci cum se schițează sistemul unor ateliere, cu o evidentă specializare a muncii. Un vas găsit în München ne arată că un atelier grecesc de olărie avea, pe lîngă proprietar, patru turnători, un pictor și un fochist. La început, maistrul olar picta singur vasele; mai apoi, pictura devine o meserie specializată. Dimpotrivă, se întîmpla ca același artist să lucreze pentru mai multe ateliere diferite. Pictorii erau de cele mai dese ori sclavi sau sclavi eliberați. La sfîrșitul secolului al V-lea, tatăl celebrului orator Demostene folosea, în atelierul lui de paturi, 20 de sclavi, și 32 în cel de arme. O sută douăzeci de meșteri, cel puțin, lucrau în atelierul de scuturi a unui anume Kephalos.

Industria greacă procura cetățenilor confort și lux, și lumii moderne obiecte de mare frumusețe artistică. Ea asigura cetății aprovizionarea cu alimente și o reală bogăție. Totuși, ea nu oferea adevărate debușee pentru excedentul populației rurale. Cetățile îmbogățite de pe urma industriilor meșteșugărești cumpărau sclavi, care se ocupau cu lucrările artizanale și cu sarcinile manuale. Tipic pentru o cetate greacă, cum ar fi Atena din secolul al V-lea, nu mai este un meșteșugar care lucrează ajutat de sclavii săi, ci „capitalistul" Kephalos, care trăiește pe spinarea muncii sclavilor săi.

Numărul sclavilor și rolul lor în producția de mărfuri nu trebuie totuși exagerate. Anumiți autori afirmă că, în secolul al V-lea, la Atena lucrau 365 000 de sclavi, cifră de patru ori mai mare decît numărul cetățenilor atenieni. Cifra de 115 000 de sclavi, dată de Gomme, pare mai aproape de realitate; ea reprezintă o treime din totalul populației. Chiar și așa, mai existau încă numeroși lucrători liberi. Ocîrmuirea ateniană angaja prin contract pe cetățenii liberi sau pe străinii stabiliți la Atena, ca să facă unele munci, spre pildă, să caneleze coloanele unui templu. La exploatarea minelor din Laurion lucrau la început mineri liberi; ei mai existau încă și în secolul al V-lea, dar majoritatea muncitorilor era formată din sclavi. Anumiți sclavi ocupau posturi oficiale (arcași ai poliției orășenești) și ajungeau uneori și la situații importante.

Concurența mîinii de lucru a sclavilor nu afecta prea mult salariile: în secolul al V-lea, salariul minim era de doi oboli pe zi și o sută cincizeci de zile de lucru asigurau minimul vital (hrană și îmbrăcăminte) pentru un an. Un secol mai tîrziu însă, salariile reale au suferit o scădere catastrofală.

Sclavajul rămînea totuși un obstacol în fața expansiunii industriei. Sclavii nu primeau decît strictul minim necesar subzistenței lor și nu puteau deveni consumatori ai mărfurilor produse de ei. Munca în ateliere era considerată degradantă. Din această cauză bogătașii preferau să-și investească averile în întreprinderi agricole sau, mai degrabă, să le împrumute cu camătă, decît să le repună în circulație în industrie. Producătorul care lucra nu pentru consumul intern, ci pentru piața mediteraneană, era tributarul ne-

gustorului care îi transporta produsele și care se slujea de calitatea de a cunoaște piața ca să realizeze beneficii substanțiale. În plus, ca și în Orientul epocii bronzului, negustorii și producătorii erau adesea comanditați de mari financiari, care încasau majoritatea beneficiilor.

Pînă la urmă, „cetățile industriale" din Grecia, zguduite încă de mai multă vreme de luptele dintre clase, se înfruntară între ele în războaie ruinătoare de exterminare, care nu aduceau profituri decît negustorilor de sclavi. Aceste războaie continue, ele însele fiind în parte un rezultat al luptei de clasă — sclavia împiedica întrebuințarea productivă a surplusului de populație liberă — și agravînd conflictul dintre clase prin permanenta reîmprospătare a tîrgului de sclavi, au contribuit la ruîna economiei clasice și a sistemului politic ce decurgea din ea.

Barbarii care se deșteptau la civilizație nu erau sortiți în chip inexorabil sclavajului pe marile domenii. Noua economie monetară și ieftinătatea uneltelor de fier le permitea să devină mici producători independenți, mai ales dacă natura solului încuraja culturile specializate.

În Italia, cuceritorii etrusci întrebuințară o parte din averea și din potențialul lor militar pentru dezvoltarea minelor și atelierelor metalurgice, construind în același timp canale de irigație, pentru executarea cărora uneltele de fier erau cele mai potrivite. În momentul în care romanii i-au respins pe stăpînii lor etrusci, adică pe regii din dinastia Tarquinilor, ei deveniră niște agricultori civilizați, plini de bani, de ipoteci și de debitori aduși în sclavie, dar neavînd nici o preocupare de comerț exterior. După aceea, ei exploatară două industrii: camăta și războiul. Cei mai mari cămătari deveniră nobili proprietari care îi imitară pe fenicienii din Cartagina, folosind pe ogoarele lor mîna de lucru a sclavilor prinși în războaie. Micilor proprietari deposedați nu le mai rămînea decît să moară în lupte glorioase sau, dacă scăpau cu viață, să cultive ogoarele din noile colonii întemeiate în teritoriile cucerite. Primejdia unei astfel de situații ne-a arătat-o istoricul roman Titus Livius, care amintește de foametea de la Roma din anii 490, 477, 456, 453, 440, 411 și 392 î.e.n.

În zona barbară care înconjură lumea civilizată, uneltele de fier au oferit culturii noi terenuri. Dar ele au furnizat, de asemenea, arme unor bande războinice avide de cuceriri. Puțin cîte puțin, agricultura mixtă, bazată pe cultura cu plugul, înlocuiește regimul pastoral însoțit doar de o cultură superficială făcută cu sapa. Comerțul cu lumea mediteraneană se intensifică. Chilimbarul străbătea Italia și ajungea în sud; în schimb, secretul prelucrării fierului se răspîndi în nord, tot prin această cale, care traversa Italia de sus pînă la regiunile în care se aflau din abundență minereul de fier și combustibil.

La nord de Alpi, prima perioadă a epocii fierului, numită perioada Hallstatt, după numele unui cimitir din Austria de sus, a început în jurul anului 750 î.e.n. În Insulele Britanice, unde abundența de minereuri de aramă și cositor menținea metalul la un preț modic, epoca bronzului a durat mai multă vreme. Epoca fierului nu a început în Marea Britanie decît în anul 500 î.e.n., în Scoția în anul 250 î.e.n., și încă și mai tîrziu în Irlanda.

Uneltele de fier au permis agricultorilor să defrișeze pădurile și abundența de hrană a provocat creșterea populației. Cimitirul din Hallstatt cuprinde peste 1000 de morminte. Această creștere a populației va intensifica lupta pentru posedarea de pămînt, ce se va accentua mai tîrziu datorită unei înrăutățiri generale a climatului și ca o consecință a creșterii activității războinice. Agricultorii din Hallstatt fortificară vîrfurile dealurilor: ei săpară gropi adînci și construiră îngrădituri puternice de lemn, de piatră și de pămînt. Șefii militari deveniră bogați. Unii dintre ei cumpărară de la etrusci care de război pentru a-și consolida puterea cum făcuseră altădată șefii micenieni; alții învățară de la sciți să încalece pe cai și deveniră cavaleri îndrăzneți. Comercianții din Marsilia i-au întîlnit în calea lor; acești greci șireți găsiră un mijloc bun ca să dezlege pungile cu bani ale barbarilor: vinul, acel filtru pe care negustătorii de rasă albă îl vor folosi în contactul lor cu negrii și pieile roșii. În epoca fierului, chiupurile pline cu vin grecesc sînt pentru coloniile europene ceea ce va fi votca țarului în lagărul siberian sau ginul în kralul african. Un scriitor grec de mai tîrziu, Diodor,

afirmă că celții vindeau prizonieri pe vin, preschimbînd „un servitor pe o cană cu vin".

Pentru a-și procura sclavi, chilimbar, cositor și lemn, grecii furnizau arme unor bande de războinici tineri și arțăgoși, incitîndu-i să invadeze lumea civilizată. În cea de-a doua perioadă a epocii fierului, denumită perioada La Tène, care începe după anul 450 î.e.n., războinicii celți jefuiră Roma, pustiiră nordul Greciei și-și croiră un regat, Galatia, în Asia Mică.

În același timp, niște nomazi care creșteau cai atît pentru lapte, cît și pentru călărit, își întinseră puterea asupra stepelor eurasiatice. Ei hărțuiră Imperiul Ceu, în China, făcură incursiuni în Asia Mică și amenințară chiar Asiria. În sudul Rusiei sciții stabiliră regate feudale și primiră din partea supușilor lor mari cantități de grîne și alte produse. Ei le utilizară ca să plătească fierarii, armurierii, bijutierii și alți meșteri. Ei cumpărau aur din Transilvania și din Altai, produse de lemn din zona de silvostepă de la nord, vinuri și produse meșteșugărești din coloniile grecești de pe țărmul Mării Negre. Călătoriile acestor nomazi contribuiră la răspîndirea ideilor Orientului în Occident. Ei i-au învățat, fără îndoială, pe asirieni și pe europeni să prețuiască valoarea militară a cavaleriei și, poate, tot ei au adus celților moda pantalonului. Totuși, la fel ca și vecinul lor apusean din Hallstatt, ei nu izbutiră să creeze un stat civilizat.

BCU IAȘI / CENTRU

CAPITOLUL X

GUVERNĂMÎNTUL, RELIGIA ŞI ŞTIINŢA ÎN EPOCA FIERULUI

Transformările economice produse în epoca fierului şi-au găsit şi o expresie politică. În Orient, epoca fierului prelungeşte tradiţiile monarhice din epoca bronzului: state ca Asiria, Babilonul şi Egiptul păstrară principiul regalităţii de drept divin fără să-l modifice prea mult, după cum îşi păstrară şi vechea lor economie. Noile regate, ca Lidia, Israel, Frigia şi Armenia (Urartu) le imitară. Mezii şi perşii adoptară sistemele în vigoare în imperiile cucerite, aducîndu-le îmbunătăţiri de detaliu. Triburile Ceu instituiră o monarhie de tip feudal care se asemăna cu cea a Egiptului din timpul Imperiului de Mijloc.

Dimpotrivă, în Europa meridională, monarhia teocratică de tip oriental nu izbutise niciodată să se impună, nici măcar în Creta. Micii regi micenieni erau ruinaţi încă înaintea sosirii năvălitorilor barbari. Cuceritorii aduseseră cu ei pe regii lor patriarhali şi pe şefii lor războinici, dar, o dată pacea instaurată, ei nu mai posedau decît un teritoriu atît de mic şi de sărac, încît nu-şi mai îngăduiră să aspire la fastul unei curţi orientale şi nu mai reuşiră să-şi păstreze prestigiul în ochii celor mai bogaţi dintre vasalii lor. Într-adevăr, aceştia din urmă puteau să-şi procure arme de fier, fără să apeleze la arsenalele regale, şi să înarmeze corăbii pirateresti cu ajutorul cărora deveneau posesorii unei prăzi pe care o distribuiau propriilor lor clienţi. Astfel, monarhia se degradează şi ajunge să aibă, în statele greceşti, în coloniile feniciene şi în Italia, un simplu rol ritual.

Încă înaintea sfrîşitului perioadei de decadenţă, statele greceşti, precum şi numeroase state feniciene şi etrusce, deveniră încetul cu încetul republici. Puterea executivă trecu în mîinile magistraţilor aleşi pe un an, în timp ce un sfat al celor bătrîni, senatul, şi o adunare compusă din familii şi din clanuri cu influenţă luau hotărîrile de politică generală. Atunci cînd organizarea barbară bazată pe legăturile de rudenie se prăbuşi şi cînd economia monetară

transformă pămîntul într-un bun privat, șeful clanului deveni un mare proprietar. Puterea începe să aparțină unei nobilimi, proprietară ereditară a pămîntului, care formează aristocrația sau conducerea celor mai buni. Acest sistem îl apăra pe creditor față de debitor, pe proprietar față de chiriaș sau de arendaș, într-atît încît Atica fu părăsită și la Roma izbucniră greve generale.

În cetățile comerciale și industriale, din contra, aristocrația funciară fu nevoită, la capătul unor îndelungate lupte, să-și împartă puterea cu o nouă plutocrație. Beneficiile comerciale aveau tot atîta valoare ca și chiriile și erau, cel puțin, tot atît de onorabile ca și beneficiile piraților. În Ionia, și mai apoi în întreaga peninsulă greacă, noua pătură a negustorilor se opune cu succes puterii proprietarilor nobili. Alături de bogăția funciară, bogăția monetară îngăduia oamenilor avuți să ajungă la puterea executivă, să fie aleși în sfat sau să voteze în adunare, și astfel oligarhia se substitui aristocrației.

Pentru a duce la bun sfîrșit luptele, pătura mijlocie căuta adesea aliați în rîndurile săracilor: mici agricultori plini de datorii, chiriași și arendași, și chiar meșteșugari și lucrători. Noile metode de luptă modificaseră rolul celor mai defavorizate clase sociale. Victoria nu mai depindea doar de carele de luptă, posedate de bogații proprietari, ci mai trebuia să fie susținută și de vitejia unei infanterii recrutate din rîndurile agricultorilor. Mai mult decît atît: muncitorul, prea sărac ca să-și poată cumpăra o armură, putea să-și servească cetatea ca vîslaș pe o corabie. Astfel, în Grecia, unde puterea maritimă era hotărîtoare, săracii puteau pretinde dreptul de a-i alege pe magistrați și pe membrii adunării și, în ziua în care legitimitatea cererii lor fu recunoscută, statul se transformă în ceea ce grecii numeau o democrație.

Conflictul dintre diferitele clase sociale lua un caracter de violență și luptele îngăduiau oamenilor ieșiți cele mai dese ori din pătura negustorilor și industriașilor să devină dictatori, grație sprijinului unuia dintre partidele existente. Ei erau numiți *tirani*, cuvînt de origine pre-indo-europeană, al cărui sens se apropie de acela al despotului de tip oriental. Acești tirani protejau adesea pe cei slabi împotriva celor puternici, și întrebuințară o mare parte

din bogățiile lor personale pentru dezvoltarea producției și înfrumusețarea cetăților. Cu toate acestea, ei nu deveniră niciodată niște regi de drept divin și nu întemeiară decît rareori dinastii. Mulți dintre ei au fost expulzați prin „revoluții" oligarhice sau democratice, așa cum s-a întîmplat la Atena, una dintre cele mai mari cetăți din Grecia antică. Industria avea aceeași importanță ca și comerțul și agricultura. Vechile clanuri pierdură orice urmă de influență politică. Oricare cetățean avea putința de a ajunge magistrat sau de a face parte dintr-un sfat și, tocmai pentru ca cei mai săraci să nu fie ținuți la o parte, cei care dețineau vreo sarcină publică aveau dreptul la o anumită indemnizație. Democrația nu era doar un simplu drept politic, ci o realitate economică.

Această formă de democrație și-a dat roadele. În secolul al V-lea, oamenii de la țară asistau într-adevăr la deliberări și luau parte la votul privind problemele de interes general. Printre șefii de partide care, la început, făceau parte din grupul proprietarilor funciari, aflăm acum meșteri și negustori, tăbăcari, „fabricanți" de opaițe, de instrumente muzicale etc. Statul avea în sarcina sa întreținerea edificiilor publice și organizarea unor spectacole gratuite de teatru. Cheltuielile erau în parte acoperite de cetățenii bogați, care mai aveau și sarcina de a echipa corăbiile. Nu era vorba de o îndatorire obligatorie, dar e cert că presiunea opiniei publice nu era străină de aceasta. Contractele pentru lucrările de interes general erau împărțite în mici părți, la care cetățenii sau străinii puteau concura.

În secolul al V-lea, Atena constituie cu certitudine primul exemplu de democrație. Caracterul ei popular nu trebuie însă exagerat. În primul rînd, femeile nu jucau nici un rol în viața publică. Soțiile cetățenilor atenieni duceau o viață tot atît de retrasă ca și femeile musulmane din zilele noastre. Din punct de vedere juridic, ele aveau o poziție mai dezavantajată decît femeile asiriene sau babiloniene. În al doilea rînd, titlul de cetățean devenise un privilegiu ereditar, refuzat străinilor care, după calculele lui Gomme, reprezentau a zecea parte din populație și grupau marea majoritate a negustorilor și meseriașilor. În sfîrșit, industria presupunea existența sclavajului; chiar

și cel mai mic agricultor avea în slujba lui unul sau doi sclavi. Grosul muncitorilor din mine și ateliere, și însești forțele polițienești erau formate, la Atena, din sclavi. Deși cetățenii atenieni lucrau pe ogoarele sau în atelierele lor, participau la contractele pentru construirea edificiilor publice, lucrau ca zilieri angajați de alți cetățeni, uneori chiar și în mine, ei aveau totuși suficient de mult timp liber pentru a putea deveni oameni cultivați și a se ocupa de politică. În schimb, nici femeile lor și nici străinii nu puteau participa la viața publică. Iar sclavii n-aveau nici un drept.

Salariul magistraților, juraților și membrilor adunării era plătit din tezaurul public al Atenei, alimentat de două surse excepționale: cele mai bogate mine de argint din ținutul egeean se aflau la Laurion, în Atica. Exploatatorii lor vărsau statului mari redevențe. În afară de aceasta, Atena era o cetate imperială, care trăia din tributurile vărsate de supușii săi. Pe vremea cînd imperiul atenian nu era decît o ligă de cetăți libere care se opuneau Persiei, tributul slujea la înarmarea corăbiilor care asigurau apărarea comună. În anul 450 î.e.n., aliații, care își dădură seama că atenienii deturnau o parte din fonduri pentru a se îmbogăți și a înfrumuseța orașul, se revoltară. Într-un anumit sens, atenienii nu formau decît o pătură conducătoare, deosebit de întinsă și diversificată. Democrația economică se bizuia mai puțin pe o repartiție echitabilă a bogățiilor, cît pe utilizarea unor metode care ușurau mizeria celor săraci. Cînd Atena își va pierde supremația și bogățiile pe care le dobîndea de pe urma ei, conflictele dintre bogați și săraci vor izbucni din nou cu violență. Atena își va pierde atunci autonomia și va redeveni o oligarhie moderată, ajutată fiind, la sfîrșitul secolului al IV-lea î.e.n., de puteri politice străine.

Dimpotrivă, Roma înseamnă istoria nașterii și dezvoltării oligarhiei. Cînd regii etrusci au fost alungați, organismele guvernamentale — magistraturile (consulatul) și sfatul (senatul) — trecură în mîinile unei aristocrații, patricienii, care își datorau puterea nu numai unor bunuri funciare, ci și situației privilegiate pe care o cîștigaseră strămoșii lor cuceritori. Ca și aristocrații din Atena, noii stăpîni din Roma se slujeau de puterea lor împotriva plebei,

care cuprindea pe meşteşugari, pe micii agricultori şi pe descendenţii clanurilor învinse. Mai apoi, datorită „secesiunii" — un fel de grevă generală — plebea obţinu unele garanţii pentru debitori, dreptul de căsătorie între plebei şi patricieni, dreptul de vot şi eligibilitatea în anumite posturi de magistraţi.

De fapt, doar marii proprietari de pămînt şi, ceva mai puţin, cămătarii bogaţi beneficiară de aceste drepturi. Micii agricultori, care erau nevoiţi să meargă mereu la război, se ruinară şi trebuiră să-şi abandoneze ogoarele în favoarea vecinilor lor bogaţi. Senatul, compus din foştii magistraţi, monopoliza puterea executivă şi interpreta singur legile. Deşi toţi cetăţenii aveau drept de vot, marii proprietari şi asociaţii lor controlau de fapt alegerile, deoarece doar cei bogaţi puteau face faţă cheltuielilor considerabile pe care le implicau sarcinile oficiale. Membrii vechilor familii acaparaseră dreptul de a exercita funcţiuni religioase şi puteau astfel să se opună voinţei populare pe care o considerau inoportună: într-adevăr, nu se putea întreprinde vreo acţiune publică decît dacă auspiciile erau favorabile. Romanii învăţaseră sistemul de ghicire a viitorului de la mesopotamieni, prin intermediul etruscilor. Etruscii citeau voinţa zeilor în ficatul victimelor pe care le sacrificau, după o metodă pe care o învăţaseră din Asia Mică, transmisă probabil prin hittiţi.

În trei veacuri de guvernămînt senatorial, Roma deveni capitala unui vast imperiu, care se întindea pe întreaga Peninsulă Italică, Sicilia, Spania, Africa de nord şi chiar Grecia. Micii agricultori, datorită cărora s-a putut ajunge la o atît de mare putere, se ruinaseră şi îşi pierduseră proprietatea. Ei lucrau acum ca sclavi pe fostele lor ogoare, anexate de bogaţii proprietari. Resursele provenite din teritoriile cucerite aduseră profituri clasei senatoriale şi unei pături noi de cămătari, de colectori de impozite şi de antreprenori, în timp ce prizonierii făceau pe piaţa mîinii de lucru o serioasă concurenţă ţăranilor deposedaţi şi meşterilor autohtoni.

Schimbările sociale din epoca fierului încep să dizolve ideologiile din epoca bronzului, pe care preoţii şi cărturarii le transformaseră în dogme. Chiar şi în Orient, atunci cînd monarhii de drept divin fuseseră detronaţi de barbari,

prăbușirea lor zgudui împărăția zeilor. Deși preoții din Babilon mai celebrau, și încă cu mai mult zel, cultele tradiționale, acest fapt n-a împiedicat ca vechea concepție sumeriană despre *destin* să treacă din nou pe planul întîi.

În contact cu civilizația și sub efectul influenței corosive a economiei monetare, ideologia noilor popoare barbare reflectă dezagregarea vechii lor structuri. Uneltele și armele de fier ieftine au eliberat grupurile sociale de dependența lor față de niște indivizi ce nu erau nici regi de origine divină, nici șefi războinici. Societatea s-a împărțit în unități tot atît de mici, după cum bogăția socială se divizase în unități monetare.

Datorită scrierii alfabetice, oamenii au putut să se instruiască și altfel decît urmînd școlile preoților și ale statelor totalitare și renașterea spirituală a fost opera unor oameni pe care nimic nu-i lega de corporațiile permanente, supuse unor tradiții conservatoare. Lumea civilizată caută noi soluții la problemele puse de distrugerea ordinii vechi, fără a mai recurge la tradițiile și instituțiile vechi. Profeții prinseră curaj și pretinseră că primesc revelații directe din partea divinității, această putere care, la barbari, învăluia și domina pe toți membrii tribului. Filozofii făcură apel la rațiunea înnăscută, cu care presupuneau că sînt dotați toți oamenii, și care nu este, într-un anumit sens, decît experiența colectivă a tribului interpretată după principiile obișnuite. Mai cu seamă în secolul al VI-lea, cei care nu se temeau să primească „revelații" aflară sprijin în rîndurile poporului sau chiar protectori, dînd astfel naștere unor noi religii; noii gînditori avură destul de mulți discipoli ca să poată deschide școli filozofice.

În China, Lao-tzî și Confucius predicară o morală rațională și întemeiară taoismul și confucianismul. În India, în jurul anului 500 î.e.n., Gautama — Buddha — fiul unui mic rajah, „primi lumina divină". El spunea că ar fi fost posibil ca oamenii să scape de roata eternă a nașterii și a morții dacă intrau în *nirvana*. El a luat de la teologii brahmani doctrina roții și cea a transmigrației și a reîncarnării sufletelor. Acum se putea aspira însă la mîntuire nu prin sacrificii expiatorii și ceremonii magice, ci prin virtuți morale și, mai ales, prin ascultare față de părinți, respect față de orice ființă vie și sinceritate. Datorită conversiunii

regelui Asoka, din dinastia Maurya (273—231 î.e.n.), budismul deveni o religie cu rituri și cu un aparat sacerdotal propriu. Zelul său apostolic, ajutat de numeroasele mănăstiri de călugări budiști, contribui la răspîndirea civilizației în Asia centrală și orientală.

Zarathustra (Zoroastru) trăia în partea de răsărit a Iranului, în prima jumătate a primului mileniu. El credea că era chemat de Ahura Mazda (Ormuzd) să purifice religia iraniană de politeism, magie neagră și ritualism. Vechii zei ai triburilor — numiți „devâ" de arienii din epoca vedică — deveniră, în învățăturile sale, spirite rele; el condamnă sacrificiile interesate și afirmă că voința unui zeu unic susține ordinea cosmică. Ideea de ordine cosmică este, poate, rezultatul unor observații astronomice făcute de babilonieni, care au constatat uniformitatea mișcărilor corpurilor cerești. Această idee a întărit noțiunea lor despre societate, care trebuia să fie guvernată de legi cunoscute și bine stabilite, așa cum se întîmpla încă din vremea lui Hammurabi. Zarathustra, apărătorul crescătorului de vite împotriva nomadului, s-a bucurat de o largă audiență din partea maselor de țărani iranieni. De fapt, numai protecția unui mare proprietar, Vistaspa, i-a îngăduit să impună noua religie, care a triumfat ca o religie de stat, cu o nouă preoțime și un nou ritual, dacă nu încă din vremea lui Darius, cel puțin pe vremea ultimilor regi din dinastia Arsacizilor, după anul 50 î.e.n.

Profeții evrei (Amos, Osias, Isaia și urmașii lor) se întemeiau pe revelații. Preamărindu-l pe Iahve, zeul tribal al patriarhilor barbari, ei se ridicară împotriva politeismului, idolatriei și magiei. Ca preț al serviciilor lor, zeul nu mai cerea nici capre, nici sînge de taur. „Ce-ți cere Atotputernicul, dacă nu să faci bine, să fii milostiv și să-l slujești cu smerenie?" Această evoluție a religiilor exprimă reacția țăranilor liberi împotriva absolutismului economic și politic al regilor care, începînd cu Solomon, îi imitau în chip servil pe monarhii egipteni și asirieni.

Profeții acordară astfel o valoare spirituală vechilor divinități și adăugară exigențe morale cultelor existente. Divinitatea devenea o personalitate spirituală care nu mai putea fi reprezentată printr-o statuie simplă de lemn sau de piatră, oricît de bogat ar fi fost ea împodobită. Divinita-

tea nu mai este un zeu printre alți zei în slujba adoratorilor lor, ca Amon-Ra, Marduk sau vechiul Iahve, ci Zeul unic, zeul tuturor zeilor, zeul tuturor oamenilor.

În aceste religii propovăduite de profeți mai persistă un element magic de ordin „comercial". Ele se sprijină încă pe ideea unui schimb de servicii, și anume ele promit credincioșilor o răsplată în lumea aceasta sau în cealaltă. Însă favorurile zeilor nu se mai obțin prin rituri magice, prin bere, ca în Sumer, sau prin droguri, ca în India vedică. Pentru a te mîntui, trebuie să te supui legilor moralei, să fii drept, să spui adevărul, în general să ai comportarea cerută de majoritatea societăților.

Dar, în timp ce promiteau mîntuirea celor care se purtau bine, aceste doctrine amenințau cu afurisenia pe oamenii care făceau fapte rele. În mesajele profeților, aportul pozitiv dat de speranță ascunde elementul negativ al sancțiunii. Pe măsură ce religiile devin instituții și preoții capătă importanță, accentul este pus tot mai mult pe chinurile celor blestemați. Ca și papirusurile egiptene din mileniul al II-lea, inscripțiile și picturile budiste și zoroastre descriu, cu realism, infernul și chinurile lui.

În sfîrșit, pentru că un singur zeu este creatorul tuturor oamenilor, omenirea trebuie să alcătuiască de acum înainte o singură societate. Este necesar deci ca omul cinstit și smerit să se arate drept, sincer și iertător, dacă nu față de toți oamenii, cel puțin față de o comunitate unită printr-o credință, care i-ar putea apropia pe toți oamenii, oricare ar fi rasa și apartenența lor politică. Aceste teme, pe care le aflăm încă și în învățăturile lui Gautama, Zarathustra și Amos, sînt limpede exprimate de budism, mitraism și diferite alte religii care apar după anul 300 î.e.n. Ideea unei societăți unice, în care toți membrii sînt legați prin respectarea acelorași obligații morale, este reflectarea ideologică a concepției unei economii „internaționale", întemeiată pe schimbul de mărfuri între felurite țări, concepție care se dezvoltă pe deplin în cea de-a doua perioadă a epocii fierului.

În Grecia, în decursul epocii bronzului, rapsozii cutreierau țara din palat în palat; ei povesteau eroilor o mitologie pe care o inventaseră singuri: zeii recunoșteau suzeranitatea lui Zeus olimpianul, tot așa cum făceau și părinții

războinici cu regele din Micene. Epoca fierului a mai înregistrat sacrificii publice, construirea unor temple și ofrande aduse zeilor. Apoi, cînd stăpînii au plecat pentru totdeauna din palatele lor miceniene, zeii homerici părăsiră Olimpul terestru și dispărură în ceruri. Natura, abandonată de zei, rămăsese pe de o parte un bun al științei și pe de altă parte al forțelor magice pe care le stăpîneau țăranii de neam vechi și noile triburi barbare.

Vechile rituri magice dădură naștere unor religii bazate pe mister: cultul lui Dionisos (sau Bachus) importat din Tracia, orfismul, misterele eleusiace, filozofiile mitice, printre care cea a lui Pitagora și Platon. Aceste religii se adresau omului ca individ și nu societății ca tot organic. Ele aduceau maselor — țăranilor deposedați de ogoarele lor, minerilor și chiar sclavilor — o ideologie care le promitea mîntuirea și-i consola de suferințele de ordin material pe care le îndurau. Bachus aducea, prin isteria divină, comuniunea cu divinitatea. Orfeu, ca și Buddha, îi libera de ciclul etern al vieții și al morții. Eleusis îi ajuta să atingă nemurirea. Riturile magice, datorită cărora oamenii puteau fi mîntuiți, au fost împrumutate de la totemism și de la riturile simbolice ale fecundității și aminteau de cele care ofereau faraonilor din Vechiul Egipt, dreptul la nemurire.

Toate aceste religii îi amenințau pe neinițiați și pe impuri cu chinurile iadului. Cultele orfice, spre pildă, descriau Cîmpiile Elizee, lăcaș al celor aleși, după moartea lor, în opoziție cu sinistrul Tartar. Teama de chinurile iadului ocupă un loc important în gîndirea greacă din secolul al V-lea, cu toate că literatura face rareori aluzie la el. De la coloniile grecești din Sicilia și Italia, această doctrină a trecut mai la nord, influențîndu-i pe etrusci, ale căror morminte sînt uneori împodobite cu picturi ce zugrăvesc chinurile celor condamnați. „Misterele căutau mai puțin să predice o nouă doctrină, cît să creeze în rîndurile inițiaților o stare emoțională deosebită."

Magia misticilor filozofi, mai subtilă, se adresa unei clientele mai evoluate. După Pitagora din Samos (aproximativ 530 î.e.n.), științele și artele, alături de unele rituri și tabuuri luate direct din ideologia barbară, îngăduiau oamenilor să scape de roata veșnică a vieții. Discipolii săi

formară secte, mai apropiate de societăţile secrete barbare şi de cultele orfice decît de şcolile ştiinţifice. Acelaşi fenomen se produsese şi cu şcolile brahmanice din epoca fierului. Pitagoricienii, care vedeau în viaţa contemplativă cel mai bun mijloc de a atinge puritatea, studiau aritmetica, geometria şi astronomia. Ei făcură astfel unele descoperiri interesante. În acelaşi timp, alte şcoli filozofice noi luară naştere în Ionia, deschizînd calea ştiinţelor naturale. Tales (? 625—540), Anaximandru din Milet (? 600—530), Heraclit din Efes (? 550—475) puseră bazele filozofiei naturale. Ei îşi îndreptară mai întîi atenţia asupra problemelor sociale pe care contactele comerciale cu Orientul şi apariţia noii monete le creaseră în Ionia; căci, nu mai puţin decît pentru teologii din Sumer şi din Egipt, pentru ei natura abstractă, desprinsă de societatea omenească, nu prezenta nici un interes. „Principalul obiect al gîndirii greceşti — după părerea lui Cornford — nu este natura exterioară aşa cum ne-o arată simţurile noastre, ci reprezentarea realităţii ca o substanţă suprasensibilă, totodată vie şi veşnică... Gîndirea greacă vrea să-şi găsească o unealtă, un model conceptual al realităţii", cum erau odinioară listele sumeriene de cuvinte. Ordinea socială îi oferă un model de organizare a lumii: termenul grecesc care denumeşte ordinea naturii, *cosmos*, derivă dintr-o rădăcină care, în limba lui Homer, însemna pregătirea clanurilor pentru război şi instalarea triburilor pe un teritoriu.

În epoca fierului, problemele sociale se puneau într-o nouă lumină şi soluţiile lor erau diferite. Gîndirea colectivă a corporaţiilor de preoţi elaborase, în Orient, morala şi cosmogonia epocii bronzului. În India, o castă de preoţi concepuse filozofia brahmană. Viaţa spirituală a Greciei din epoca fierului rezulta din gîndirea personală a unor indivizi pe care uneltele de fier şi monetele îi eliberaseră de dependenţa completă faţă de un grup.

În filozofia epocii fierului, în India ca şi în Grecia, primul loc îl ocupă problema individului şi a societăţii, a Insului şi a Colectivităţii. Această problemă, pe care o pusese şi existenţa magicianului neolitic şi, mai mult încă, cea a şefilor războinici şi a regilor divini din epoca bronzului, care îşi cîştigaseră personalitatea şi „sufletul", şi-a

întregit sensul în epoca fierului, în care apărură căpitani-piraţi, armatori, negustori, cămătari şi tirani.

Ideologia epocii bronzului reflecta organizarea socială ca un întreg, după cum societatea omenească constituia un întreg supus monarhului divin; domeniul templului era un tot, exploatat în comun în interesul zeului şi al slujitorilor săi. După chipul unei omeniri compuse acum din indivizi care-şi împărţeau teritoriul comun în proprietăţi private, filozofia epocii fierului împarte natura în părţi: în Ionia, Anaximandru explica diferenţele calitative prin „adăugarea sau pierderea substanţei" şi le traducea cantitativ, după modelul drepturilor politice ale cetăţenilor, care variau după veniturile lor. În sfîrşit, între anii 500 şi 420 î.e.n., atomiştii Leucip din Milet şi Democrit din Abdera reduceau natura exterioară la nişte particule discontinue şi invizibile: atomii, la fel cum noua monetă reducea averea în elemente distincte: monetele. Ei au creat astfel teoria atomică, ce s-a dovedit a fi un splendid instrument în chimia şi fizica modernă.

Filozofia greacă se deosebea de alte filozofii pentru că substituia experienţa concretă, înţelepciunii celor vechi şi revelaţiilor divine. În India, imnurile sacre din Veda şi culegerile de prescripţii rituale transmise verbal întîrziară această evoluţie.

Filozofii analizară cu grijă fenomenele naturale şi ridicară observaţiile lor la rangul de adevărate sisteme. Anaximandru, pe baza unui studiu precis asupra peştilor şi altor animale, întemeie o teorie a evoluţiei organice. Xenofon din Colofon (? 565—475 î.e.n.) observă fosilele şi le dădu o explicaţie exactă. Primii filozofi ştiau să calculeze în măsuri precise. Nu permitea oare moneta să se determine cu precizie rangul social al indivizilor în societatea greacă? Pitagora, sau unul dintre discipolii săi, măsură coardele lirei şi stabili o teorie muzicală. El descoperi şi proprietăţile matematice ale progresiilor armonice.

Filozofii greci nu se limitau doar la observaţiile lor; ei cunoşteau descoperirile ştiinţifice din Babilon şi din Egipt. Nu neglijau nici aportul matematicienilor şi al astronomilor de pe malurile Nilului şi Eufratului. Primul dintre filozofii şcolii naturaliste, Tales, era jumătate fenician şi jumătate grec, şi se crede despre el că ar fi studiat geo-

metria în Egipt. Același lucru se spune și despre Pitagora. De cele mai multe ori, Pitagora și discipolii săi studiau matematica în scopuri magice și mistice. Se pare că ei credeau că natura lucrurilor putea să fie exprimată prin numere, la fel cum sumerienii sperau să o afle în cuvinte. Fără îndoială, ei aveau în minte ideea că funcțiunea socială a unui om, și de aici natura lui, depindea de numărul monetelor pe care le poseda. Pe de altă parte, proprietățile constante ale numerelor sugerau o ordine permanentă și imuabilă, ceea ce constituia pentru oameni un refugiu, într-o epocă în care structura socială era în plină evoluție. Ei descoperiră într-adevăr ciudate și interesante proprietăți care păreau că revelă unele caractere magice, cărora le dăruiră nume uimitoare, cum ar fi cel de *numere favorabile*. Mai tîrziu, aceste teorii vor fi reluate în calculele probabilității.

Sistemul lor de numărătoare era prea complicat pentru ca grecii să poată înfăptui mari progrese în matematică. Pentru calculele curente se folosea abacul care, fără îndoială, este de origine feniciană și care se mai uzitează încă și astăzi în Rusia și în Orient. Dar nici abacul, nici cifrele nu permiteau notarea rezultatelor și nu se pretau la studii matematice superioare. Pentru fracții, grecii utilizau, ca și egiptenii, părțile alicote și depășiră acest obstacol prin geometrie. Această ultimă știință dezvălui, la rîndul ei, o ordine permanentă și imuabilă.

Geometrii greci dădură o valoare generalizatoare adevărurilor îndeaproape cunoscute de predecesorii lor orientali. Pitagora învață de la arhitecții egipteni să construiască un unghi drept, împărțind o funie după proporția 3, 4 și 5, sau 5, 12 și 13. Brahmanii hinduși recurseseră la această metodă pentru a construi altare. Descoperirea aduse după sine reciproca ei, cunoscută de babilonieni încă din mileniul al II-lea: într-un triunghi astfel construit, pătratul ipotenuzei este egal cu suma pătratelor celorlalte două laturi. Lui Pitagora i se atribuie meritul de a fi recunoscut că această teoremă se aplica la toate triunghiurile dreptunghice. Și astăzi, ea este denumită, probabil în chip greșit, „teorema lui Pitagora".

De fapt, prin „geometria pură" grecii descoperiră anumite proprietăți; ei desenau mai întîi figurile pe nisip sau

tăiau sfere, cuburi și conuri. Vedeau că ele au unele proprietăți constante, comune oricărei figuri pe care ar fi construit-o, și trăgeau atunci concluzia că aceste proprietăți erau valabile pentru toate figurile de aceeași natură. Deci, prin *inducție* ei își generalizau observațiile, dintre care unele trebuie să fi fost de mult familiare babilonienilor și egiptenilor, descoperind totodată și noi proprietăți geometrice de același fel.

Grecii obținură astfel unele valori aproximative ale rădăcinilor și altor numere iraționale și învățară să rezolve unele ecuații de gradul doi. Ei descoperiră că stelele alcătuiau între ele unele figuri pe care oamenii puteau să le reproducă, și că geometria îi ajuta să situeze planetele pe cer, precum și să călăuzească corăbiile pe mare sau să împartă cadranul solar. Tot pe baza geometriei, la Samos, în secolul al VI-lea î.e.n., inginerii trasară planurile unei conducte hidraulice care trecea printr-un tunel lung de 500 metri.

Nu are, desigur, prea mare însemnătate faptul că aceste descoperiri fuseseră făcute cu prilejul unor activități cu caracter magic sau mistic. Filozofii greci gîndeau că adevărurile universale ale matematicii erau dezvăluite de o realitate imuabilă și eternă, dincolo de mișcarea de prefacere permanentă a istoriei, și că geometria ar furniza un model al Naturii atemporale, tot așa cum o făcuse templul sumerian sau piramida egipteană. Unii ajunseră la concluzia că adevărurile geometrice nu erau simple inferențe din faptele experimentale, ci amintirile proprietăților unor triunghiuri ideale, sesizate pe cale rațională. Printre aceștia se numără și Platon, care a dedus astfel teoria unei lumi externe și suprasensibile, inaccesibilă observației. Pe această confuzie s-a bazat teoria unei lumi eterne și suprasensibile a ideilor, independentă de observație, care a urmărit de atunci încoace mintea filozofilor idealiști. De altfel, unii cercetători contemporani mai speră și astăzi, în ciuda lui Einstein și a lui Darwin, să descopere această realitate eternă și imuabilă, care s-ar ascunde în spatele prefacerii istorice și a cărei imagine își găsește modelul în matematica pură.

Grecii, ca și celelalte popoare de cultivatori, începură prin a studia astronomia ca să stabilească un calendar.

Poemul lui Hesiod *Munci și zile* arată, încă înainte de anul 700 î.e.n., importanța stelelor care indică momentele propice muncilor agricole. Popor de marinari, grecii se conduceau după stele și observau fenomenele cerești, de care nu-și dădeau seama preoții închiși în temple. Marinarii remarcară că, în timpul călătoriilor lor înspre sud, Steaua Polară părea că se apropie de orizont. Măsurarea altitudinii ei (măsură unghiulară) permitea evaluarea distanței parcurse pe apele Mediteranei. Grecii profitară, fără îndoială, de descoperirile astronomice ale babilonienilor și egiptenilor. Încă din mileniul al II-lea, babilonienii realizaseră un mare catalog al stelelor. Copii ale acestui catalog au fost descoperite în biblioteca regală din capitala hittită, astfel încît cunoștințele pe care această lucrare le putea transmite s-au răspîndit spre Marea Egee înainte de anul 1200 î.e.n. După anul 1100, asirienii revizuiră această listă. Textele babiloniene posterioare anului 800 precizează poziția stelelor și apusurilor de soare cu ajutorul unui sistem comparabil cu sistemul nostru de coordonate ecuatoriale. Începînd din anul 747 î.e.n., anii sînt numărați luîndu-se în mod convențional un punct de plecare fix, era lui Nabonassar, le fel cum astăzi precizăm datele „înainte" sau din „era noastră". Pînă atunci evenimentele erau datate prin formula: *cutare an al domniei regelui X.*

Astronomii babilonieni învățară să calculeze poziția viitoare a Soarelui, a Lunei și a altor planete, cu alte cuvinte ei puteau prevedea data eclipselor. După o tradiție povestită la începutul secolului al V-lea î.e.n. de Herodot, Tales a prezis eclipsa din anul 585 î.e.n. El a cunoscut, desigur observațiile făcute în Mesopotamia, căci propriile sale observații n-ar fi fost de ajuns. Dar un asemenea succes nu înseamnă numaidecît că Tales și contemporanii săi înțeleseseră *cauza* eclipselor. Pentru aceasta a fost nevoie ca Anaxagora din Clazomene (? 500—430 î.e.n.) să asocieze observațiile unor fapte concrete cu noua geometrie și cu măsurătorile.

Unii greci se eliberară de superstiții; ei vedeau acum în corpurile cerești niște obiecte măsurabile și nu niște vehicule ale zeilor sau simboluri ale unui destin supranatural. Totuși, în 450 î.e.n., Atena l-a condamnat pe Anaxagora pentru impietate și, în 413, o eclipsă „de semn rău" l-a în-

demnat pe un general să întîrzie cu o lună niște operații militare deosebit de importante.

În același timp, astronomia științifică deschidea calea geografiei fizice. Lumea civilizată își lărgise imens de mult frontierele, relațiile comerciale se intensificară, oamenii din epoca fierului simțeau nevoia să cunoască planeta pe care trăiau. Cuceritori, generali, negustori și marinari trebuiau să cunoască dinainte nu numai ce fel de popoare sau țări aveau să cucerească sau cu care dintre ele aveau să stabilească legături comerciale, dar și să precizeze itinerariile și să calculeze distanțele. Funcționarii asirieni și persani întocmiseră unele hărți, indicînd drumuri și distanțe. Faraonii din Egiptul înviorat organizară unele expediții. O corabie ocoli Capul Bunei Speranțe și marinarii rămaseră uimiți cînd aflară soarele în dreapta lor, deși navigau înspre vest. Herodot refuză să dea crezare unei asemenea informații!

O mare parte dintre datele pe care le culegeau călătorii rămîneau închise în arhivele secrete ale monarhiilor orientale, sau constituiau secrete profesionale ale unor negustori particulari ori ale unor orașe. Însă filozofii greci culeseră unele frînturi în timpul călătoriilor pe care le făceau și le completară cu propriile lor observații. Ei vindeau aceste date, dar le notau și în lucrările lor. Astfel, Anaximandru întocmi prima hartă grecească și tot astfel apăru, în același timp cu primele tratate științifice, și unele lucrări descriptive, care au pus bazele geografiei matematice cu ajutorul astronomiei și geometriei sferice.

Tehnicile făcură progrese rapide în epoca fierului dar, datorită uneltelor ieftine de metal și necesităților economice ale noilor clase sociale, ele sînt prea numeroase pentru a le mai menționa. Aceste progrese tehnice nu au antrenat însă și noi metode de transmitere a lor. În ciuda alfabetului, tehnica nu a beneficiat în general de scriere și nu a devenit cu totul științifică. În tradiția olăritului la Atena, de pildă, se menținea superstiția că un demon făcea să crape vasele în cuptorul de ars și de aceea era necesar ca chipul Gorgonei, așezat deasupra, să apere munca meșterului. Lipsa de cultură a meșteșugarilor — deși aceștia știau să-și iscălească numele pe unele vase — izvora din

vechiul dispreț pentru meseriile manuale. Există, desigur și unele excepții, care însă confirmă regula.

Încă din epoca bronzului, vrăjitorul sau magicianul consemnaseră prin scris mijloacele de vindecare a bolilor. Școlile orientale afirmară în epoca fierului că un om bolnav era o ființă posedată de demoni. Asirienii n-au făcut decît să adauge unele droguri și filtre celor existente. În Grecia, zeul Esculap realiza vindecări miraculoase. În afara templelor s-a dezvoltat însă și o școală de medici, care încercară noi terapeutici. Începînd cu Hipocrate din Kos (460—350 î.e.n.), întreaga demonologie a fost abandonată în folosul studierii obiective a simptomelor. În anul 500 î.e.n., reputația medicinii grecești îl îndemnă pe Darius să cheme un medic grec pentru a o vindeca pe regină.

Unele tratate de agricultură grecești și feniciene își făcură apariția în epoca fierului. Încă din anul 700 î.e.n., Hesiod turnă în versuri un „almanah al agricultorului", care conținea prețioase sfaturi practice în domeniul botanicii, geologiei și zoologiei. Dezvoltarea agriculturii specializate făcu și mai mult simțită nevoia experiențelor: strămutarea în coloniile îndepărtate îl punea pe țăran în fața unor climate și pămînturi noi, care acționau asupra semințelor, altoaielor și animalelor tinere aduse din țara de baștină. Un butuc de viță de vie nu dă aceiași struguri pe coastele Vezuviului ori în valea Ronului. Ideea selecționării pămînturilor și raselor începe să se impună. Dezvoltarea comunicațiilor aduce după sine culturi și tehnici noi. Perșii au introdus lucerna în regiunea mediteraneană o dată cu invadarea Greciei în anul 490; la rîndul lor, ei au învățat să cultive orezul după cucerirea Indiei. Crearea unei literaturi tehnice despre agricultură se pare că răspunde nevoilor marilor proprietari: existau manuale pentru agricultorii cartaginezi.

Datele experimentale îngăduiră elaborarea primelor rudimente ale botanicii, geologiei și zoologiei descriptive moderne. Lucrările naturaliștilor greci n-au nimic comun cu listele de cuvinte sumeriene. Grecii fac nenumărate experiențe, pe care le descriu în mod precis și pe care le clasează în chip științific: categoriile se bazează pe asemănările reale și semnificative dintre minerale, vegetale și animale, și nu pe simpla asemănare a cuvintelor, ca pînă

acum. Rezultatele obținute în acest domeniu pot fi judecate cel mai bine din lectura operelor lui Aristotel, care a trăit pînă în anul 321 î.e.n.

Aristotel reprezintă cel mai bine diferitele tendințe filozofice și științifice ale perioadei clasice. El discută despre orice: logică, etică, politică, psihologie, matematică, astronomie, geografie, botanică, zoologie, anatomie, fizică, chimie și meteorologie. Culegerea operelor sale se compune din note scrise de el însuși sau adunate de discipolii săi, și din tratate, dintre care unele prezintă însă uneori o îndoielnică autenticitate. Pionier al logicii formale, al psihologiei pozitive, al anatomiei comparate și al biologiei sistematice, contribuția lui Aristotel la dezvoltarea științei are o valoare inestimabilă.

Aristotel a comis inevitabile erori; astfel, el credea în teoria geocentrică, nega sexualitatea plantelor, acceptînd generația spontanee, așeza centrul inteligenței în inimă. Autoritatea sa era însă atît de mare, încît urmașii lui rămaseră credincioși teoriilor lui, în ciuda datelor concrete ale observației. În evul mediu, sistemul lui Aristotel făcea virtual parte din canoanele sacre ale bisericii și datorită lui a fost condamnată, de exemplu, teoria heliocentrică a lui Copernic. Aristotel a fost totodată un partizan convins al oligarhiei și un apărător al sclaviei. Purtător de cuvînt al păturii sociale din care-și recruta protectorii și discipolii, el a fost victima contradicțiilor economice ale orașului-stat grec.

În comparație cu stagnarea științei din vremea epocii bronzului, progresele realizate în Grecia între anii 600 și 450 î.e.n. sînt extraordinare. Ele nu s-au datorat însă unor preoți sau funcționari sprijiniți de state sau temple bogate, ci unor indivizi izolați, trăind fie din produsul muncii lor, fie grație generozității unor patroni sau discipoli.

Totuși, cel puțin după anul 500 î.e.n., acest splendid efort al științei grecești n-a dus, în comparație cu înflorirea teoriilor științifice moderne de după anul 1600 e.n., la o dezvoltare a tehnicii, care nu numai că a îmbogățit viața omenească și a permis controlul teoriilor, dar a și pregătit instrumente pentru noi descoperiri. Dimpotrivă, cu excepția agriculturii și tehnicii militare, filozofia naturii s-a separat tot mai mult de viața practică, pe măsură ce

orașele grecești deveneau mai bogate, averile concentrate și sclavii mai numeroși.

Bogații proprietari de sclavi, care îi protejau pe cărturari și pe filozofi, n-aveau nici cea mai mică nevoie de mașini pentru a ușura munca lucrătorilor și disprețuiau lucrul manual, pe care îl considerau degradant și potrivit numai pentru sclavi. Științele abstracte, luate în sine sau ca mijloc de a atinge starea de puritate, au devenit o consolare a proprietarilor bogați care dispuneau de timp liber și care se vedeau deposedați de puterea lor politică de către muncitorul de rînd din adunarea ateniană sau de către tiranul din vreo cetate învecinată.

Negustorul, bun cetățean al statului sau al orașului în care trăia, șovăia să-și comunice observațiile geografice și astronomice culese, unui cărturar cosmopolit, care ar fi putut transmite asemenea secrete cetăților rivale. De altminteri, sclavia făcea imposibilă orice adevărată știință umană. Pentru a o justifica, Aristotel enunță teoria sclaviei ca „stare naturală": orice om străin de neamul grec nu poate spera într-o soartă mai bună decît aceea de a-i sluji pe greci și de a fi pentru ei un instrument inteligent. Elenii îi îndepărtau astfel pe semiți și pe egipteni, creatori ai civilizației, pe celți, pe teutoni și pe evrei, care vor contribui la renașterea civilizației.

Farrington a pretins că libertatea de gîndire și de educație a fost limitată în beneficiul păturilor avute, datorită influenței acestora în treburile statului. Este adevărat că criticile filozofilor naturii atacară bazele religioase ale ordinii stabilite. Lucrul acesta n-a avut prea mare importanță atîta vreme cît dezvoltarea sistemului economic și creșterea bogățiilor mascau inegalitatea repartiției lor; dar cînd, după anul 450, activitatea își încetini ritmul, camăta, ruinarea micilor agricultori, șomajul dădură la iveală contrastul dintre bogați și săraci. Izbucniră atunci unele tulburări în mai multe cetăți și, în secolul al IV-lea, poporul ceru reducerea datoriilor și reîmpărțirea ogoarelor.

Filozofii reacționari recunoscură valoarea superstițiilor în apărarea ordinii stabilite. Platon recomandă ca cetățenii să practice „minciuna pioasă". Polibiu afirmă că „superstiția stă la temelia măreției Romei". „Ea trebuie — spune el mai departe — să fie prezentă în toate aspectele vieții pu-

blice și private sub formele cele mai capabile să izbească imaginația. Într-un stat, poporul este nestabil, agitat fără încetare de dorințe nelegitime, de mînii fără pricină și de pasiuni violente. Pentru a-l ține în frîu, este nevoie să se recurgă la ființe nevăzute și la alte fleacuri de acest gen. Iată de ce, și aceasta este unica rațiune, aristocrații au vîrît în mintea maselor populare ideea de Dumnezeu și de viață viitoare." În sprijinul tezei sale, Farrington citează condamnarea lui Anaxagora pentru necredință, cea a lui Socrate pentru corupere de tineri, tot atîtea dovezi că statul nu tolera nici o critică împotriva credințelor și superstițiilor.

În orice caz, dezvoltarea științei clasice grecești a fost limitată de condițiile sociale și economice specifice orașului-stat clasic. Aceleași limite au afectat și dezvoltarea artei clasice. Epoca bronzului rămăsese credincioasă convențiilor din cel de-al III-lea mileniu. Dar tehnicile și stilurile se modificară. Pînă și în epoca fierului, în Orient, tradițiile trecutului mai influențau încă gustul clienților, ieșiți din rîndurile acelorași pături sociale, indiferent de rasele deosebite din care proveneau și în ciuda noilor perfecționări — ca, de pildă, cărămizile și țiglele smălțuite — ce fuseseră introduse.

Prin anul 700 î.e.n., grecii abandonară rigiditatea stilului geometric din epoca barbară și începură să copieze operele orientale, cu același succes pe care îl obținuseră și fenicienii în mileniul al II-lea î.e.n., păstrînd în schimb simțul echilibrului și al sobrietății. Dezvoltarea sistemului economic făcu să crească numărul cumpărătorilor și, drept urmare, încurajă meseriașii în tendința lor de a se elibera de convenții.

Sculptorul și pictorul scăpară de tutela preoților și despoților orientali. Ei nu mai erau nevoiți să se consacre aproape exclusiv reproducerii idolilor tradiționali. Statuile regilor divini, deși păstrau o putere magică, nu mai însemnau modele perfecte ale trupului omenesc. Artiștii primeau comenzi din partea statului și executau acum statui de atleți, de luptători, de rude dispărute. Ei puteau să abandoneze modelele convenționale și să reproducă ceea ce vedeau. Competițiile sportive le dădeau prilejul să observe trupul gol, ceea ce în Orient se întîmpla mult mai rar.

Artiștii greci au fost, după maeștrii preistorici necunoscuți din India, primii care au reprezentat trupul omenesc așa cum este el. Ei dădură chip omenesc pînă chiar și zeilor. În secolul al V-lea, grecii au stabilit canoane de frumusețe care sînt admise încă și astăzi.

Arhitecții au fost supuși, de asemenea, influenței egiptenilor și popoarelor din Asia. Ei exprimară în marmură ceea ce strămoșii lor făcuseră în lemn, și creară un stil arhitectural care, sub soarele mediteranean, este de o frumusețe inefabilă, deși în epoca noastră n-au mai rămas decît niște ruine.

Unele poeme epice povesteau, la curțile din Asia și din Egipt, despre vitejiile zeilor și ale regilor; templele din epoca bronzului slujeau drept cadru reprezentării dramelor sacre. Strămoșii barbari ai indo-europenilor compuneau cîntece în versuri metrice. Și iată că, într-o bună zi, un poet din epoca fierului, Homer, a creat epopeea, care nu mai este o simplă povestire a unor fapte prodigioase ale zeilor și eroilor, ci se interesează și de personalitatea personajelor: epopeile homerice erau distracția aristocraților și a plutocraților din Ionia. Mica nobilime și tiranii preferau oda corală, acompaniată de muzică și de dans. Oda corală și recitarea epică au dat naștere dramelor care se jucau în fața tuturor cetățenilor. Convențiile literare astfel realizate au servit de model nu numai europenilor de mai tîrziu, dar și perșilor, arabilor și poate chiar indienilor.

Cea mai originală perioadă de creație în arta greacă se sfîrșește înaintea anului 400, care marchează începutul decadenței. Expansiunea economică își încetinește ritmul, nivelul de viață scade, salariile reale descresc, în timp ce se constituie averi individuale mai mari ca oricînd și procentul de sclavi, în raport cu totalul populației, crește.

Sculptura greacă clasică nu ne mai este cunoscută astăzi decît prin operele unor artiști minori, făcute pentru clienți mai puțin bogați; operele marilor maeștri au dispărut. Același lucru se întîmplă și cu tablourile marilor pictori, din care nu ne-au mai rămas decît desenele găsite pe vasele grecești, fabricate în serie în ateliere și executate de maeștri care, uneori, erau sclavi. După anul 500, creș-

terea numărului de sclavi a marcat un declin în statutul social al muncitorului și al meseriașului. Aristotel spune despre meseria de muzicant că este o profesiune demnă de dispreț.

Aceste contradicții interne vor duce lumea greacă la pieire; efectele lor s-au făcut simțite începînd din anul 400 î.e.n. „Viața socială și economică din veacul al IV-lea — scrie Rostovtzeff — prezintă două caractere predominante: alunecarea progresivă a maselor înspre proletarizare, la care se adaugă agravarea șomajului, pe de o parte, și, pe de alta, insuficiența hranei."

Războaiele nesfîrșite îi smulg mereu pe micii agricultori de pe ogoarele lor. Devastările săvîrșite de inamici și datoriile contribuie la totala lor deposedare. Industria nu le oferă nici un debușeu: atelierele în care lucrează sclavii sînt suficiente pentru alimentarea pieței interne, care se restrînge. Micul meșteșugar liber nu poate face față concurenței lor. Camăta și sclavia concentrează averile în mîini din ce în ce mai puțin numeroase. Piața externă se restrînge: ca și în epoca bronzului, industria de lux se mută cu atelierele sale cu tot. De pildă, atît în coloniile grecești din Italia, cît și în cele din bazinul Mării Negre, ceramica locală imită, cu ajutorul meșteșugarilor strămutați din Grecia în aceste noi regiuni colonizate, vasele importate altădată din Atena. Emigrarea industriei ceramice constituie un excelent indiciu al fenomenelor care au avut loc și în alte domenii. Reducerea cantității de produse de export a sporit dificultățile de aprovizionare cu materii prime, de pildă cu grîne, din bazinul Mării Negre.

Astfel că, în cursul secolului al IV-lea î.e.n. nu mai era nici o rezervă de pămînt pentru populația agricolă excedentară și pentru agricultorii deposedați, care nu mai aveau altă resursă decît să se angajeze ca mercenari în armatele regelui persan, sau să facă piraterie ori tîlhărie. Un pretendent la tronul Persiei a putut aduna fără prea mare greutate o armată de zece mii de mercenari greci; pirații, din ce în ce mai numeroși, prindeau curaj și agravau, prin numărul tot mai mare de sclavi vînduți, răul social. Nu e astfel de mirare că în toate marile cetăți existau conflicte sociale endemice. În sfîrșit, șovinismul a învrăjbit unul împotriva altuia micile orașe-state din Grecia.

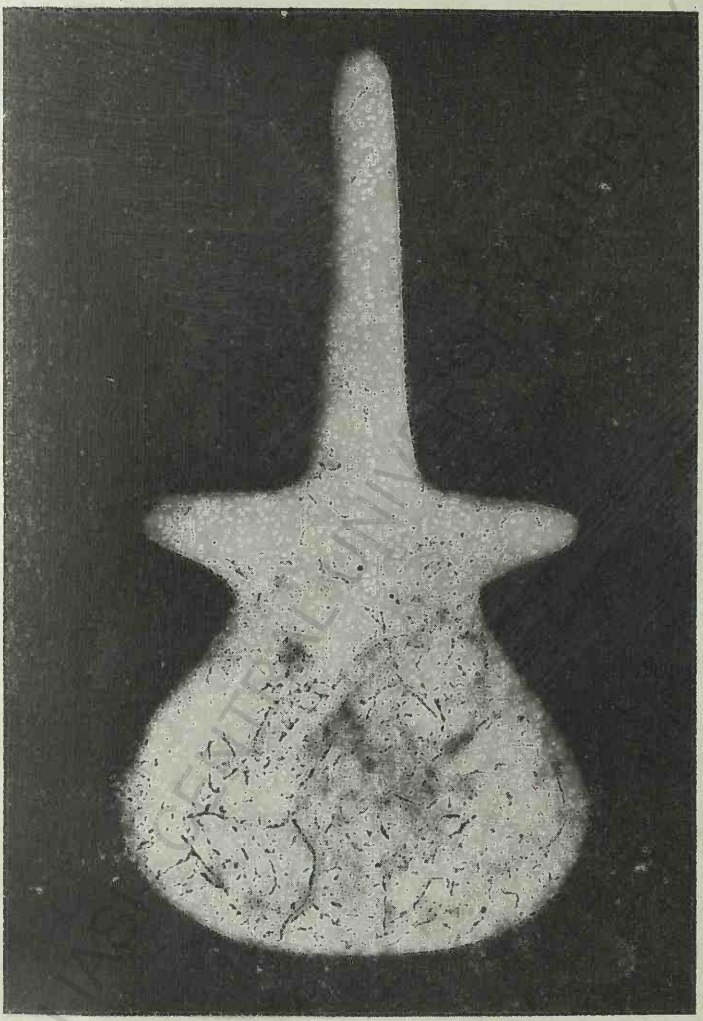

34. Figurină feminină foarte stilizată („*en violon*"). Marmură, 13,5 cm înălțime, 6,9 cm lățime. Prima jumătate a mileniului al III-lea. Beycesultan. Muzeul arheologic din Ankara.

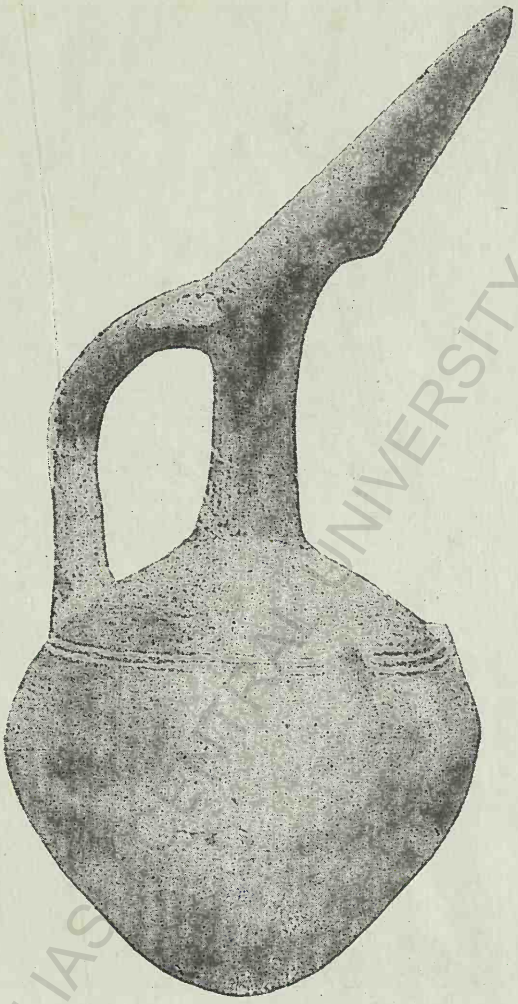

35. Ulcior cu cioc lung. Lut ars cu angobă roșie lustruită. 46,5 cm înălțime, 23,7 cm lățime. Secolul XIX sau XVIII. Kültepe. Muzeul arheologic din Ankara.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

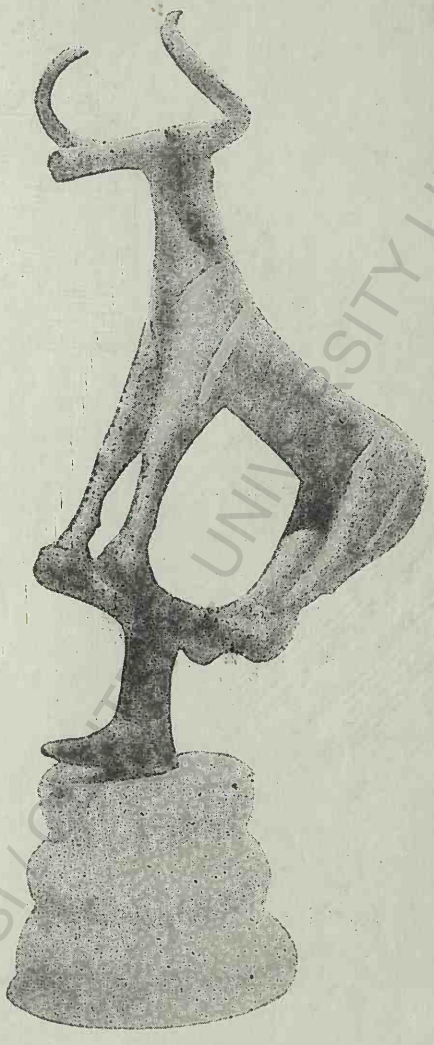

36. Taur, insignă a puterii suverane, desigur purtată în vîrful unui stindard. Bronz incrustat cu electrum. 33 cm lățime, 28,5 cm înălține (fără soclu). A doua jumătate a mileniului al III-lea. Alaka-Höyük. Muzeul arheologic, Ankara.

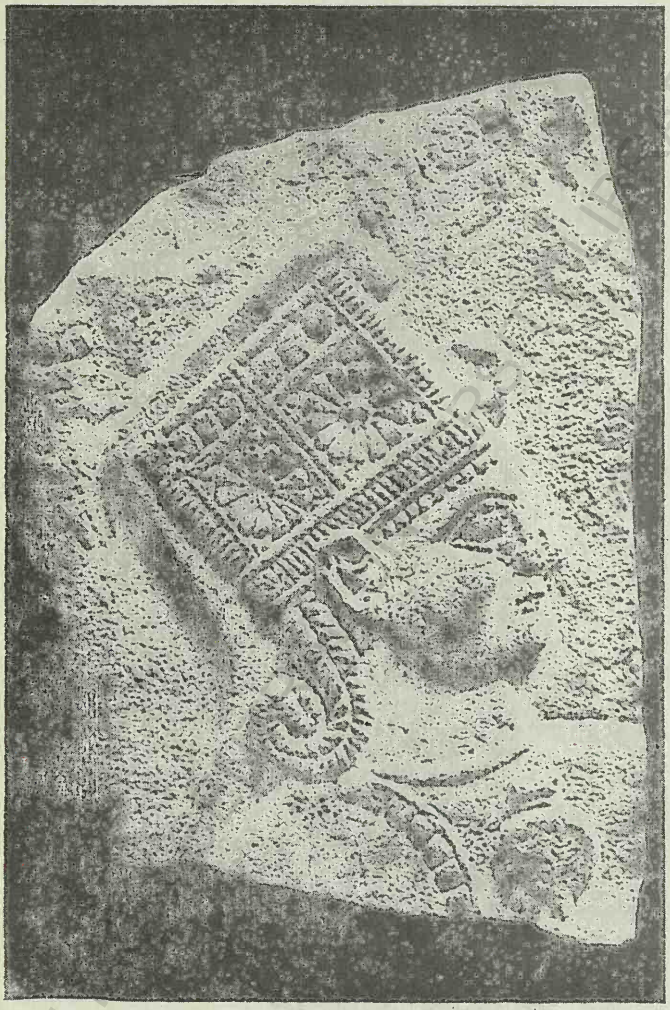

37. Fragment de basorelief reprezentînd o zeiță. În partea de sus, resturile unei inscripții hieroglifice. Piatră, 83 cm înălțime, 75 cm lățime, 35 cm grosime. Secolul VIII î.e.n. Karkemiș. Muzeul arheologic, Ankara.

Cu toate acestea, toți grecii aveau conștiința existenței unui spirit comun. Dialectele lor felurite, derivate dintr-o limbă comună, erau înțelese de toți. În cultele fiecărei cetăți se regăsea tema comună a aceluiași panteon olimpic al zeilor greci. Cetățile participau la manifestări panelenice, cum ar fi jocurile olimpice. Majoritatea cetăților grecești încheiaseră alianțe împotriva agresorilor străini perși sau cartaginezi. Pe de altă parte, fiecare cetate lupta ca să-și mențină o economie autarhică, dar și ca să pună stăpînire pe bogății și pe noi teritorii, în scopul asigurării unei hegemonii politice sau comerciale.

Devotamentul pasionat față de cetate era o rațiune de a acționa care nu putea exista în rîndurile populațiilor din Orient și care nu era cunoscută de triburile barbare. Acest devotament a suscitat curajul cetățenilor, o nobilă generozitate și o formă de artă originală și admirabilă. În practică însă, organizarea cetății epuiză resursele umane și bogățiile materiale, dădu naștere traficului de sclavi, restrînse drepturile meseriașilor liberi și, în sfîrșit, încălcă drepturile și autonomia orașelor. Patriotismul local al cetățenilor, pe care îl apăraseră Platon și Aristotel, nu putea fi o ideologie compatibilă cu un sistem economic bazat pe comerțul „internațional", cel puțin pe scară mediteraneană.

BCU IAȘI / CENTRAL

CAPITOLUL XI

APOGEUL CIVILIZAȚIEI ANTICE

În decursul celor trei veacuri care au precedat era creștină, granițele lumii civilizate se lărgiră și delimitară un vast teritoriu, care pornea de la coastele Atlanticului și ajungea la Pacific. Sistemul economic în vigoare în răsăritul mediteranean cîștigă teren în Europa atlantică și Asia occidentală și își află expresia politică în unitatea Imperiului roman. Această evoluție s-a înfăptuit în două mari etape.

În timpul primei etape, grecii, sub conducerea lui Alexandru, anexară imperiul persan, în care introduseră sistemul economic al *polis*-ului grec, impunîndu-l regiunilor care se întindeau pînă la Indus și Iaxarte. În același timp, Siracusa forma, în timpul lui Hieron, un imperiu mai mic, de tip grec, la vest, pe cînd romanii unificau Italia după modelul elenic și slăbeau influența fenicienilor din Cartagina.

În cea de-a doua etapă, romanii îi învinge pe greci în Italia și în Sicilia, anexează imperiul cartaginez, absorb încetul cu încetul lumea greacă, și constrîng întreaga Europă barbară să se integreze în sistemul economic mediteranean. În aceeași epocă, India realizase o unificare temporară, sub conducerea dinastiei Maurya, iar imperiul chinez își întindea granițele pînă în bazinul Tarim.

Cuceririle lui Alexandru, care, prin comerț și colonii, supuseră Asia influenței economice grecești, îndepărtară pentru o vreme criza din secolul al IV-lea î.e.n., amintită mai sus. Ele dezvoltară relațiile economice în Egipt și în Asia occidentală, impunînd un singur dialect grec în aceste regiuni, încît ideile noi puteau circula liber. S-a unificat moneta; s-au trasat noi drumuri, s-au amenajat porturi și faruri, și s-au construit corăbii mari. Toate acestea au ușurat circulația și comerțul. Și totuși, unitatea politică și monetară, instituită de Alexandru, nu i-a supraviețuit; după moartea lui, survenită în anul 323 î.e.n., imperiul de peste mare deveni prada unor lupte îndelungate între

generalii rivali, care sfîrșiră prin a-l dezintegra în trei, mai apoi în cinci mari monarhii.

Egiptul și, pentru o vreme, coastele Palestinei, Siria meridională și Ciprul căzură în mîinile Ptolemeilor. Asia deveni regatul Seleucizilor, care abandonară provinciile lor orientale, lăsîndu-le regilor din dinastia Maurya, din India, parților iranieni și unor regi greci independenți. După anul 200, Seleucizii cuceriră Palestina și Siria. Micile regate grecești, care apărură în Bactriana (estul Iranului), aduseră cîteva regiuni din India pe făgașul civilizației elenice, imitată cu succes de anumiți monarhi autohtoni din Asia Mică, mai cu seamă Attalizii din Pergam. Cetățile din Grecia își recîștigară autonomia la care țineau atît de mult și care le dădea privilegiul de a-și combate rivalii. Această dezagregare politică nu șterse totuși unitatea culturală pe care știuse s-o creeze Alexandru.

Anexarea Imperiului persan nu avusese drept consecință doar o schimbare de monarhi, ci deschisese porțile unei lumi noi către civilizația greacă: Alexandru crease pe aceste meleaguri, o dată cu coloniile militare în profitul veteranilor, și unele cetăți de tipul clasic grec. Succesorii lui i-au urmat exemplul. Orașele elenistice din Orient erau înzestrate cu instituții municipale și publice după modelul vechilor orașe-state: conducere autonomă, localuri oficiale, teatre, școli, fîntîni etc. Casele se aliniau de-a lungul străzilor care se întretăiau în unghi drept și care erau împodobite cu statui și opere de artă. Dimensiunile lor erau reduse și imitau vădit dimensiunile modelului lor: Priene ocupa douăzeci și unu de hectare; Pergam, deși capitală de regat, nu se întindea decît pe nouăzeci de hectare. Incinta fortificată din Heracleea, care, în 295 î.e.n. înconjura o suprafață de o sută de hectare, zece ani mai tîrziu nu apăra decît șaizeci. Totuși, la începutul secolului I înaintea erei noastre, Alexandria, capitala Egiptului, se întindea pe patru sute de hectare, și Seleucia, așezată pe Tigru, număra șase sute de mii de suflete. Casele erau confortabile. Priene, mică cetate cu activități esențial agricole, se compunea din grupuri de locuințe măsurînd aproape cincizeci de metri pe treizeci și cinci, care cuprindeau între patru și opt case cu două etaje. Cîteva case bogate măsurau pînă la douăzeci de metri pe optsprezece, sau chiar treizeci pe

cincisprezece metri, și aveau, la parter, opt pînă la zece încăperi grupate în jurul unui peristil.

Funcționari, bancheri, negustori, meșteri, agricultori trăiau în aceste orașe după moda greacă, adorînd zeii greci. Vechile cetăți orientale păstrară însă comerțul, industriile, religiile, legile și moravurile lor proprii. Însuși Alexandru a vrut să reconstruiască marele templu al lui Marduk, în Babilon, și succesorii lui finanțară sanctuare similare în Uruk și alte orașe. Vechile culte sumeriene subzistau în templele babiloniene, care își rezervau rolul de observatoare și institute de cercetări. Ptolemeii dovediră aceeași toleranță față de cultele egiptene.

Regii elenistici reluară, în panteonul zeilor, locul pe care odinioară îl ocupase faraonul din Egipt sau regele din Babilon. La moartea lor, uneori încă din timpul vieții, ei erau zeificați; numele sub care sînt pomeniți, Binefăcătorul (Evergetul), Salvatorul (Soter), amintesc de numele predecesorilor lor din epoca bronzului: zeul binefăcător, cel care se îngrijea să fie apă în Babilon, care sprijinea lucrările publice și apăra pe cei slabi de opresiunea celor puternici. „Monarhia — după părerea lui Glotz — pare a fi necesară coexistenței păturilor adverse, menținerii relațiilor între diferitele rase, delimitării drepturilor și locului fiecăruia."

Regii elenistici urmară tradiția îndepărtaților lor precursori și dezvoltară resursele regatului lor; ei profitară de pe urma experienței acumulate în Grecia în decursul epocii fierului. Ptolemeii își însușiră vechea doctrină după care faraonul domnea peste întreaga Vale a Nilului și peste bogățiile ei; Egiptul deveni casa regelui *(oikos)*, teritoriul egiptean, domeniul său *(chora)*, primul ministru, servitorul său *(dioiketes)*. Viața economică fu supusă unor reguli totalitare pentru a permite autarhia țării.

Pămîntul, în afară de domeniile care aparțineau templelor și cele care fuseseră dăruite favoriților și ostașilor, era cultivat, în profitul regelui și sub strînsa sa supraveghere, de către „țăranii regelui". Agricultorii aceștia erau „independenți", dar prin contracte foarte amănunțit întocmite li se impuneau recolte precise și felurite obligațiuni, cum ar fi aceea de a întrebuința sămînța dată de stat, de a livra magistraților regali o anumită proporție din

recoltă (cel puțin jumătate), sau de a întreține canalele și digurile etc. Mai mulți factori contribuiseră la îmbunătățirea productivității în agricultură: spre pildă, se introduseseră unele varietăți superioare de plante și de animale (sămînță de grîu din Siria și Grecia, smochin din Asia Mică, viță de vie din insulele grecești, oi din Asia Mică și din Arabia, porci din Sicilia); uneltele agricole de fier înlocuiseră vechiul echipament de lemn care nu se schimbase de loc din epoca lui Menes, iar pentru irigații se întrebuințau mașinării cum ar fi șurubul lui Arhimede.

Minele și carierele erau exploatate în profitul statului, folosindu-se mîna de lucru a criminalilor și sclavilor. Statul dădea în arendă unor întreprinderi private monopolul anumitor industrii secundare, pe altele le exploata în regie directă, personalul lor fiind recrutat dintre „țăranii regelui", care aveau contracte de salariați ce nu puteau fi desfăcute înaintea termenului fixat. Și în acest domeniu, tehnicile și metodele de organizare grecești se altoiau pe trunchiul tradițiilor indigene și un plan fixa producția pentru fiecare sector.

O ierarhie de înalți funcționari, de inspectori și de controlori dirijau acest ansamblu măreț. Grecii furnizau aproape totalitatea cadrelor superioare, în timp ce funcționarii subalterni erau recrutați din rîndurile fostei pături a scribilor. Din măsură de precauție, Ptolemeii concesionau culegerea impozitele unor responsabili care plăteau dinainte o sumă forfetară, pe care o recuperau mai pe urmă de la contribuabili — nu direct însă, ci prin funcționari permanenți.

Nicăieri în altă parte nu aflăm un plan economic de o asemenea importanță, nici atîta inițiativă lăsată proprietarilor funciari, industriașilor și negustorilor, deși statul și, într-o măsură mai mică, cetățile autonome, își rezervau o parte însemnată din beneficii. Colonii greci întemeiară, pînă în Turkestanul rusesc și pînă în India, ferme a căror producție era în întregime destinată vînzării. În Sicilia și în împrejurimile Cartaginei, sclavi și țărani dependenți cultivau domenii întinse după cele mai bune „principii capitaliste", metodă brutală, dar avantajoasă. Proprietarii romani făceau același lucru în Italia și ajungeau în parte să echilibreze agricultura și sclavia, rezultat greu

de obținut în micile exploatări agricole, dar care era indispensabil dacă voiai să păstrezi valoarea solului. Aceste metode îngăduiră dezvoltarea mai riguroasă a eforturilor de adaptare, întreprinse în chip empiric în epoca precedentă: bumbacul, caisele, citricele, rațele, bivolii au fost introduși în Grecia; susanul, ca și rasele selecționate de cai, de măgari și de porci pătrunseră în India și în Asia, în timp ce lucerna, pomii fructiferi orientali, pepenii, sfecla și păsările de curte ajungeau în Italia.

Fiecare regiune naturală, în care transporturile maritime și fluviale erau posibile, a putut să se specializeze în culturi adaptate solului propriu; regiunea exporta surplusul în schimbul unor produse de care ducea lipsă. În veacul al III-lea, toate cetățile grecești erau nevoite să importe grîu; chiar și Roma apela la Egipt ca să completeze producția italică; Egiptul cumpăra ulei de măsline, pește sărat, carne de porc în saramură, miere, brînzeturi, smochine uscate, nuci și pepeni. Amforele originare din Rodos, care au fost descoperite, dovedesc că Grecia exporta ulei și vin pînă în Susa, în Mesopotamia, în nordul Siriei, pe coastele de nord ale Mării Negre, de-a lungul cursului inferior al Dunării, în Cartagina, Sicilia și Italia.

Industriile secundare se specializară din ce în ce mai mult, urmînd procesul obișnuit: la Delos, de pildă, dulgherul care montează o ușă nu instalează și tocul ei, iar tăietorul de piatră nu-și ascute propriile unelte. Unitatea de producție caracteristică este micul atelier, care întrebuințează mîna de lucru a zece pînă la douăzeci de muncitori. Aceste ateliere depindeau uneori de domenii mai întinse, de temple sau de palate, ca în epoca bronzului. Regii din Pergam posedau între altele însemnate ateliere de pergament și de textile, unde lucrau nenumărați sclavi. De altfel, nu trebuie să credem că această concentrare în ateliere ar fi fost realizată pentru ca lucrătorii să se poată sluji de mașini sau pentru a se obține o mai bună cooperare între meșterii specializați; ea avea în vedere numai o supraveghere mai ușoară a muncii.

Singură dezvoltarea morăritului face excepție de la această regulă; multă vreme după ce abandonase autarhia neolitică, fiecare familie era nevoită să-și facă făina trebuincioasă din propriile grîne. Unele documente literare

posterioare anului 330 dovedesc însă existența unor mori care depindeau, cel mai ades, de cuptoarele de pîine. Grînele nu mai sînt măcinate cu mîna, cu ajutorul unei pietre care este frecată pe o altă piatră, ci în mori cu roți care sînt acționate de măgari, apoi din anul 100 î.e.n., de forța hidraulică. Începînd din epoca bronzului, acesta a fost primul progres în întrebuințarea unei forțe motrice, alta decît forța umană, și prima aplicare a mișcării rotative de la inventarea roții olarului. Noua industrie, care avea avantajul de a ușura munca domestică, este un exemplu printre atîtea altele de dezvoltare a sectoarelor specializate din industria de consum.

Comerțul a fost ușurat prin unificarea politică a unor regiuni întinse, prin reforme monetare, prin construirea de corăbii, de faruri, de porturi și de drumuri.

Alexandru instituise o monetă unică, întemeiată pe modelul atic, ce slujea de asemenea drept bază dinarului roman. Succesorii lui urmară aceeași politică, cu excepția Ptolemeilor, care luară ca etalon al monetei egiptene unitatea feniciană. În aceeași epocă, dinarul roman se răspîndi în apus în dauna monetei cartagineze, făcînd chiar o periculoasă concurență monetei grecești. Astfel că economia monetară se substitui economiei de schimb în ultimele ținuturi unde aceasta mai supraviețuia încă; ea și-a făcut apariția pînă și la celți, în nordul Alpilor.

Corăbiile erau mai mari și mai rapide: un text ne vorbește chiar despre o navă de patru mii două sute de tone, pe care a construit-o Hieron din Siracusa. Cu toate că această tentativă a eșuat, ea ne arată îndeajuns cît de capabili erau constructorii elenistici. Echipamentul și cîrmele corăbiilor au fost îmbunătățite. Căpitanii părăsiră coastele și se aventurară în larg. Construirea de faruri inaugură o nouă eră pentru navigație. Primul *pharos*, cel din Alexandria, îl datorăm lui Alexandru. Era un turn de peste o sută cincizeci de metri, înzestrat cu o lanternă în care ardea un foc de lemn rășinos. Importante au fost și îmbunătățirile aduse echipamentului portuar. Primele progrese au fost realizate în Alexandria, însă rolul jucat de romani a fost capital: ei inventară — o dată cu cimentul și chesonul hidraulic — mijlocul de a înfige corect piloții în apă.

În ciuda acestor eforturi, era nevoie de patru zile pentru a merge de la Rodos la Alexandria, de șase sau șapte de la Alexandria în Sicilia, și de trei sau patru săptămîni ca să se ajungă din portul Romei (Pozzuoli sau Ostia), în Egipt. De fapt, traversarea Mediteranei dura mai mult decît traversarea Atlanticului astăzi, cu atît mai mult cu cît, pe lîngă lungimea călătoriei, oamenii se mai temeau de naufragii sau de atacurile piraților. În afara Mediteranei, călătoriile erau încă și mai lungi: patruzeci de zile între Indus și Seleucia, pe Tigru. Înainte de a învăța să se folosească de musoni, navigatorii făceau pătru pînă la șase luni ca să parcurgă cei patru mii patru sute de kilometri care separă Berenice (coasta egipteană a Mării Roșii) de peninsula indiană.

Transporturile pe uscat deveniră și ele mai rapide. Regii elenistici, conducătorii arabi și companiile comerciale supravegheară și jalonară cu hanuri și stații de poștă drumurile caravanelor. Seleucizii extinseră și îmbunătățiră căile de comunicație persane. Urmînd exemplul acestora, după realizarea unității Italiei, romanii legară diferitele lor posesiuni prin drumuri militare; pionieri ai comunicațiilor din zona temperată, ei se izbiseră de probleme necunoscute în regiunile aride din răsăritul Mediteranei: ploaia și noroiul. În Asia anterioară cad ploi abundente, stricînd anual drumurile pentru scurt timp. În Italia de nord ploaia și noroiul împiedică transporturile aproape în fiece moment și pentru lungi perioade de timp. Inginerii romani, însă, știuseră să rezolve în chip strălucit această problemă. Tehnica drumurilor construite de ei n-a fost depășită decît abia în secolul al XIX-lea. După geograful Ptolemeu, drumurile care porneau de la Roma ar fi îngăduit „unei căruțe să ia o barcă drept încărcătură".

Comunicațiile terestre însă continuau să fie lungi și costisitoare. Un mesager avea nevoie de cincisprezece zile ca să meargă din Seleucia pe coasta Siriei și de aproape o lună ca să ajungă din Roma în Marea Britanie. Transporturile pe drumuri atingeau prețuri prohibitive pentru produsele avînd o greutate mare. Cato, celebrul om de stat roman, cumpără din Pompei un teasc de măsline de 380 sesterți, dar pentru a-l transporta la ferma lui aflată la o distanță de 110 kilometri, plăti alți 280 de sesterți.

Aceste dificultăți de transport ne fac să înțelegem de ce meșteșugarii au avut tendința de a emigra înspre punctele de vînzare a produselor, în loc să-și trimită acolo numai produsele. Din nou, olăritul ne furnizează în acest sens un exemplu excelent. După anul 330 î.e.n., Imperiul lui Alexandru oferea olarilor din Atena și din insule o nouă piață de export. Aceștia își recîștigară și unele din vechile lor debușeuri, oferind noi mărfuri. Alexandria și porturile din Asia Mică, din sudul Rusiei și din Italia importau vase decorate cu motive în relief. Dar, puțin după anul 300, olarii locali, adeseori emigranți, imitară aceste vase, adăugînd regiunile din Egipt, Asia anterioară și nordul Mării Negre la vechea piață comercială greacă. După anul 200, unii meșteri, obișnuiți cu noile tehnici, se stabiliră în apropiere de Calles (Italia) și aprovizionară piața romană. Printr-un proces asemănător, sticlarii veniți din Siria se instalară în Italia după anul 100 î.e.n.

Totuși, traficul comercial cîștiga din ce în ce mai multă importanță, atît în lumea mediteraneană, cît și în Africa și în Asia. El cuprindea mai ales produsele de lux, dar și cantități considerabile de articole alimentare, olărie, materii prime, cum ar fi cositorul, care erau transportate de la mari distanțe — din Crimeea la Atena, din Egipt la Roma. În sfîrșit, produsele exotice, considerate multă vreme ca un lux, deveniră obiecte de primă necesitate: tămîia, din Arabia, era indispensabilă ceremoniilor religioase. Prețul lor nu mai era atît de excesiv ca mai înainte.

Caravanele și convoaiele de corăbii aduceau lumii mediteraneene, din Africa centrală, din Arabia și din India, mirodenii, droguri, fildeș și podoabe; din Siberia și din Rusia centrală, aur, blănuri și produse forestiere; din Baltica, chilimbar; din Insulele Britanice și din Spania, metale. Începînd din anul 114 î.e.n., aproximativ douăsprezece caravane, încărcate cu mătăsuri, părăseau China în fiecare an, străbăteau deșerturile Asiei centrale, atingeau Turkestanul rus, de unde stofele la modă erau îndreptate spre Seleucia, Antiohia, Alexandria și Roma. Un locuitor din Rodos, Alexandria sau Siracuza era obișnuit să vadă elefanți, maimuțe, papagali, bumbac, mătase, carapace de broască țestoasă, blănuri, tămîie, piper, lemn de abanos, corali, chilimbar și lazulit — toate, foarte răspîndite.

Se făcea comerț și cu oameni. Sclavia, practicată de greci și de romani, aducea pe marea piață internațională de la Delos prizonieri greci, evrei, armeni, germani, negri și arabi, veniți din Marea Britanie, din Etiopia, Rusia, Maroc, Spania sau Iran, pe care și-i disputau diferiții cumpărători din Seleucia, Antiohia, Alexandria, Cartagina, Roma, Atena și Pergam. Printre aceste „vite omenești" se numărau oameni foarte învățați, doctori, oameni de știință, artiști, magistrați și meșteșugari, alături de prostituate și de mînă de lucru necalificată.

Negustorii aveau nevoie de birouri și de agenții în cetățile străine. Asemenea reprezentanțe existau în fiecare port, în fiecare capitală. Pretutindeni se aflau evrei. Un text ne vorbește despre un comerciant indian care locuia în Egipt, unde deținea o funcție de preot. O corporație de negustori sirieni poseda la Delos un han cu odăi, prăvălii, o sală de reuniuni și un sanctuar. Ni s-a păstrat un contract prin care un locuitor din Marsilia și un negustor din Sparta se învoiau să facă împreună comerț în Etiopia. Muncitorii liberi se deplasau la rîndul lor: un metalurgist italian părăsi Lucania și plecă la Rodos, iar un țesător din Antiohia își sfîrși zilele la Neapole.

Emigranții, sclavi sau oameni liberi, aduceau cu ei obiceiurile, tehnicile și cultele din țara lor de baștină; ei ridicau sanctuare pentru a-și putea adora divinitățile proprii pe pămînt străin. Acest efort spontan a fost întărit de prozelitismul lui Asoka, împăratul Indiei, care trimitea misionari la curțile din Egipt, din Siria și din Macedonia. În sfîrșit, armatele permanente întreținute de Siracusa, Cartagina, Roma și regatele elenistice, erau nu numai consumatoare de bunuri meșteșugărești sau agricole, dar și un excelent mijloc de a-i iniția pe mercenarii barbari în viața civilizată și de a-i obișnui pe copiii de țărani cu țările străine. Civilizațiile orientale și mediteraneene, care fuzionaseră încă și mai de mult, făcură cunoștință, grație comerțului și diplomației, cu alte civilizații din răsărit și din ținuturile barbare așezate la miazănoapte și la miazăzi.

În Extremul Orient, prințul din statul Tsin, Tche-Huang-Ti (246—210 î.e.n.), puse capăt anarhiei feudale în care căzuse imperiul Ceu. El instaură un guvernămînt

centralizat sub ordinele „Fiului Cerului" și creă un corp de funcționari recrutați în urma unui examen de capacitate și nu după ranguri ereditare. Subiectele propuse examinării se refereau la teologie și literatură. Civilizația chineză pătrunse pînă în pădurile tropicale din sud și deșerturile aride din nord. Pentru a rezista atacurilor cumplite ale nomazilor veniți din nord, chinezii ridicară Marele Zid al Chinei, lung de două mii patru sute de kilometri, înalt între patru metri și jumătate și nouă metri; este cea mai formidabilă realizare a omului pe pămînt, alături de care Marile Piramide sau Zidul lui Hadrian pălesc.

În anul 115 î.e.n., armata chineză, sub dinastia Han, ocupă pentru cîtva timp bazinul Tarim, punînd astfel în contact civilizațiile din Extremul Orient și din Orientul Apropiat. Mărgelele de sticlă, foarte la modă în bazinul mediteranean în secolele IV—III î.e.n., fuseseră copiate de către chinezi, care utilizau sticla combinată cu barium. Mătăsurile chinezești ajunseseră pînă în India înainte de Alexandru cel Mare și, începînd cu anul 115 î.e.n., caravanele trimise de guvernul imperial circulară sub ocrotirea unei escorte înarmate de-a lungul itinerariilor supravegheate de posturi de gardă. Chinezii îi învățară pe grecii din Bactriana să întrebuințeze un nou metal, nichelul, din care, în aliaj cu arama, se fabricau monete. În schimb, chinezii primiră vița de vie, lucerna și o rasă superioară de cai.

Europa barbară văzu cum se înfiripă civilizația pe care romanii o vor impune în curînd. Influența pe care sciții din sudul Rusiei o primiseră, prin colonii, de la civilizația greacă era acum întărită prin influența Bactrianei elenistice asupra sciților din răsărit. Comercianții etrusci și grecii din Marsilia vizitau populațiile celte din Europa occidentală și centrală. Ei schimbau vin și obiecte manufacturate, pe sclavi, metale și produse forestiere.

Economia rurală a celților, întemeiată pe creșterea animalelor și cultura grîului și orzului, pe ogoare puțin întinse și arate cu un plug ușor, furniza un mic excedent stocat de către șefi și bogătași. Nobilii duceau o viață similară cu a strămoșilor lor din epoca bronzului și mergeau la luptă pe care, ca și eroii lui Homer. Supușii lor, care locuiau în mici ferme sau în cătune izolate, întrebuințau uneltele de

fier și puteau să facă față nevoilor proprii; fiii mai tineri, care nu aflau întrebuințare forțelor lor, porneau în căutare de noi pămînturi, pe care le acaparau în detrimentul populațiilor învecinate.

Războaiele de exterminare erau deci continue și celții din perioada La Tène ridicară pe vîrful dealurilor niște fortificații mai puternice și mai ingenioase decît cele ale strămoșilor lor din Hallstatt. Majoritatea acestor forturi nu erau decît adăposturi unde se refugiau membrii tribului și vitele lor în caz de război. Altele, locuite în permanență, formau mici sate în care agricultorii trăiau în colibe rotunde și sordide, cu o singură încăpere; printre aceștia nu se aflau nici prea mulți meșteșugari, nici prea mulți negustori. În secolul I e.n., de pildă, echipamentul de fier nu era adus din astfel de sate îngrădite, metalul era topit și forjat pe o scară mică, în ferme și cătune, chiar dacă acestea se aflau aproape de fortul din deal, permanent locuit.

Doar șefii erau atît de bogați încît puteau plăti meșteri, fierari, rotari și olari, care mergeau fără doar și poate din curte în curte, așa cum se întîmpla în Grecia homerică; ei erau niște muncitori specializați, care transformară motivele naturaliste grecești în desene geometrice și dădură astfel naștere unui stil decorativ foarte căutat.

Inconvenientele acestui sistem economic și creșterea constantă a populației au făcut ca celții să caute noi pămînturi. Unii șefi militari ambițioși s-au așezat în fruntea fiilor de agricultori și-i duseră la luptă pentru a cuceri pămînturi și prăzi. În secolul al IV-lea î.e.n., ei trecură potecile Alpilor și ocupară Valea Padului. În anul 390 î.e.n., jefuiră Roma. În secolul al III-lea, alte hoarde de năvălitori coborîră pe Valea Dunării pînă în Balcani, devastară Macedonia și nordul Greciei, și întemeiară un regat: Galatia, în Asia Mică. Înspre apus, celții puseră stăpînire pe unele regiuni miniere din nord-vestul Spaniei, din Britania și din Cornwall. Ei își procurară astfel materii prime, pe care le schimbau cu grecii pe vin. O parte din tribul parisilor, porniți din regiunile calcaroase ale Marnei, ajunse în Yorkshire Wolds, în timp ce alții întemeiară, pe malurile Senei, satul care avea să devină marele Paris.

Mai la nord, germanii, care învățaseră și ei de la celți prelucrarea fierului, rămaseră în stare de barbarie, dar in-

ventară, se pare, o metodă de cultură adaptată pămînturilor argiloase din Europa septentrională: aratul în profunzime cu ajutorul unui plug greu, tras de opt boi, înzestrat cu o cormană și o custură, care răsturna brazde adînci, spre deosebire de plugul mediteranean și celtic, care nu făcea altceva decît să scormonească pămîntul. Această tehnică, prin care se redădeau culturii noi ogoare, provocă un foarte mare salt demografic. La rîndul ei, această creștere a populației îi obligă pe barbari să caute alte pămînturi. Unii emigranți, cimbrii și teutonii, invadară Galia celtică împreună cu soțiile și întreaga lor familie, dar fură striviți de romani în Italia în anul 101 î.e.n. Coloni germani, veniți pe Valea Rinului, introduseră noile tehnici în rîndul celților din Belgia și din nordul Franței. Ei creară astfel o nouă populație, belgienii, celți prin limbă, dar germani prin tipul — dacă-i credem pe arheologi — de rituri funerare. Unii dintre ei ocupară sud-estul Angliei, în jurul anului 75 î.e.n., introducînd plugul. Prin anul 50 î.e.n., Marea Britanie ajunsese să exporte grîu în Franța.

Agricultura și creșterea vitelor dominau încă, în cea de-a doua fază (La Tène) a epocii fierului, economia Europei barbare. La acestea se mai adăugau doar cîteva rare meșteșuguri specializate și comerțul cu metale, sare și anumite produse de lux, spre pildă, dar întreg ansamblul rămînea într-un stadiu foarte apropiat de cel din epoca bronzului. Economia rurală se adaptă, de altfel, foarte bine la condițiile geografice din zona temperată de pădure. Creșterea vitelor și, mai cu seamă, cea a animalelor mari ocupa un asemenea loc încît autorii unor texte neglijează adesea să mai vorbească și despre agricultură; și totuși, numărul de vite continua să fie limitat, deoarece perioada neproductivă de iarnă îi obliga pe țărani să consume mult prea multe animale tinere. Această economie barbară, lipsită de industrie și de diversitate în cultura solului, nu putea să înlesnească traiul unei populații cu adevărat sedentare și nici să permită în continuare o dezvoltare demografică. Războaiele neîncetate menținură cifra populației la un nivel scăzut, pînă cînd legiunile romane instaurară, o dată cu pacea, și o economie de tip urban.

Astfel, relațiile „internaționale" au făcut cunoscute cetăților elenistice tradițiile și descoperirile celorlalte civili-

zații. Folosirea în comun a experiențelor omenești, filozofia naturii elaborată de Grecia clasică, asociată cu cunoștințele căpătate de Babilon și de egipteni, au dus la elaborarea unei științe cu adevărat internaționale, care avea să capete aplicații practice. Învățații din epoca elenistică, dintre care un mare număr nu erau greci decît după nume și cultură, scăpaseră de sub tutela păturilor bogate din orașe și a preoților din temple. Ei erau susținuți de conducătorii unor state puternice care, dornice să exploateze resursele unor noi domenii, îi încurajau pe cercetători prin subvenții.

Însuși Alexandru fusese elevul lui Aristotel. Funcționari de la cadastru și geografi îi însoțeau armata, întocmeau harta ținuturilor străbătute și notau bogățiile lor. El își trimise flota să exploreze Marea Arabică. Succesorii săi din Egipt și din Asia îi continuară opera, în timp ce fenicienii din Cartagina porneau să descopere Atlanticul. Ptolemeu I, mai ales, dezvoltă științele: el întemeie la Alexandria celebrul muzeu, adevărată universitate, cu un accent special dat cercetării. Spre deosebire de micii industriași și comercianți, regii elenistici și miniștrii lor își dădură seama de întreg profitul pe care îl puteau obține de pe urma aplicațiilor practice ale științei.

Dacă negustorii își păstrau cu sfințenie secretele, în schimb căpitanii flotelor regale nu aveau aceleași scrupule. Miniștrii și marii agricultori făceau, pe domeniile lor, experiențe de botanică, zoologie, genetică și geologie. Starea permanentă de război, care devenise o afacere a soldaților de meserie, a dus la evoluția strategiei: de exemplu, așezarea orașelor presupunea existența unor noi arme ofensive și defensive. Locuitorii din marile metropole cosmopolite deveniră mai toleranți, păstrîndu-și totodată superstițiile proprii. Străinii aduseră o dată cu ei cultele pe care le celebrau în orașele în care se stabileau. Șarlatani, astrologi, alchimiști și vînzători de oracole răspîndiră unele dintre magiile și filozofiile noi, care rivalizau cu credințele tradiționale și cu științele adevărate. Politeismul admise fără prea mari rezerve zeii și riturile lor. Chiar și Asoka, împăratul care, cu zelul unui neofit, sprijinea pătrunderea budismului în India, declara și recomanda toleranța față de celelalte credințe. Doar iudaismul rămăsese exclusivist: Iahve nu admitea alături de el nici o altă

divinitate. Conducătorii macabeilor au dat primii dovadă de intoleranță și de totalitarism spiritual.

Răspîndirea unor culte, adesea ridicole, panteonul pestriț al divinităților cu nume de tot felul, dezvoltarea științelor oculte și a riturilor magice nu implicau în mod necesar o creștere în valoare absolută a superstiției, ci dovedesc doar marea libertate a vieții intelectuale, care punea în cumpănă autoritatea preoților și permitea celor înțelepți să discute științele fără intervenția intereselor sacerdotale sau a fanatismului maselor.

Vechile școli, care depindeau de temple, continuau totuși să funcționeze în Babilon. În anul 20 î.e.n., observațiile astronomice și textele matematice erau încă transcrise în caractere cuneiforme. Grecii frecventau aceste leagăne ale erudiției și termenul de „caldeean" se asemăna oarecum cu termenul nostru de „doctor în filozofie". Cuceririle lui Alexandru au deschis pentru două secole calea unei rodnice colaborări între învățații babilonieni și greci, grație căreia realizările cele mai însemnate ale Orientului au fost păstrate și transmise lumii moderne. Această colaborare a fost atît de strînsă, încît nu putem ști întotdeauna care dintre cele două contribuții a fost mai însemnată. Este o problemă deschisă încă și astăzi, dacă descoperirea fenomenului cunoscut sub numele „precesiunea echinocțiilor" se datorește babilonianului Kidannu sau grecului Hiparh. Matematicienii din Babilon adoptară, în secolul al III-lea, un simbol corespunzător cu zero. Sub Alexandru, notațiile hexagesimale au fost pentru prima dată utilizate în tablele de măsură unghiulară, care erau, fără îndoială, de origine babiloniană; însă, în secolul al II-lea e.n., ele au fost preferate părților alicote de care se slujeau cei din Egipt și din Grecia clasică pentru rezolvarea altor operațiuni, a extragerii aproximative a rădăcinilor pătrate și a lui π. Ideea unui semn pentru zero, în forma unui *o* (*ouden* = nimic), a fost de asemenea adoptată, dar numai în legătură cu fracțiile hexagesimale. Progresele realizate în epoca bronzului, preluate de matematicienii elenistici, păstrate și transmise lumii arabe, reveniră în Europa și ajunseră, în 1585 e.n., la notația zecimală. Adaptînd fracțiile hexagesimale la notația lor alfabetică, grecii au sacrificat partea lor cea mai prețioasă — valoarea pozițională. Astfel,

𒁹𒌋𒌋𒁹𒁹𒌋𒌋𒁹𒁹𒌋𒌋𒁹𒁹𒁹 a devenit ρϒ, νε′ κϒ″ (103° 55′ 23″). În epoca romană, matematicienii greci foloseau metode specific babiloniene pentru rezolvarea unor ecuații de gradul doi (de exemplu, înmulțind ambele părți cu *a*, în loc să le împartă, așa cum facem noi în general). Ei trebuie să fi folosit exemple babiloniene. Cel puțin un exemplu dintr-un manual medieval de aritmetică, așa-zisul *Liber abaci* al lui Leonardo din Pisa, întemeiat pe materiale arabice sau, poate, elenistice, copiază aproape cuvînt cu cuvînt o problemă pe care o cunoaștem din două tăblițe cuneiforme, una datînd din epoca veche babiloniană, alta din epoca elenistică.

În ce privește metodele geometrice ale Greciei clasice, ele înlesniră cele mai remarcabile realizări în domeniul matematicii pure. Euclid (secolul al III-lea î.e.n.) sistematizează formulele geometriei teoretice și dezvoltă noțiunea de spații curbilinii, pe care o aplică în optica teoretică. Aristarh din Samos utilizează raporturile trigonometrice. În generația următoare, Apollonius din Alexandria studiază secțiunile conice, ramură a matematicii superioare. Însuși numele acestor figuri de geometrie pură indică obiecte făcute de mîna omului. Curbele studiate de această disciplină cuprind parabola descrisă de proiectilele artileriei grecești și hiperbola de umbră pe cadranul solar. La Siracusa, Arhimede (287—212) pune bazele matematice ale mecanicii, pornind de la principii empirice, verificate de multă vreme. Astfel de realizări ne duc într-un domeniu îndepărtat de înțelegerea nespecialiștilor, dar aceste studii s-au tradus prin descoperirea valorilor aproximative acceptabile pentru π și alte cifre „iraționale". Într-o vreme în care se folosea roata hidraulică, hărțile geografice și măsurătorile solare, o evaluare exactă a lui π era mult mai importantă decît în epoca bronzului, cînd calculul privea determinarea circomferinței unui puț sau a roții unei căruțe. În construcția unei roți hidraulice cu diametrul de 3,50 metri, ca aceea realizată la Atena, valoarea babiloniană a lui π ($= 3$) putea să producă încurcături.

Colaborarea între astronomii greci și babilonieni, și mai apoi între observatorii din diferite țări, a fost încă și mai rodnică. După calculele mai degrabă speculative ale învățaților ionieni, astronomii elenistici întreprinseră mă-

38. Cupă cu cioc din Atica (Rafina), acoperită cu un „lac primitiv“ (*Urfirnis*). Epoca heladică veche II, 2200—2000 î.e.n. Muzeul Național, Atena.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

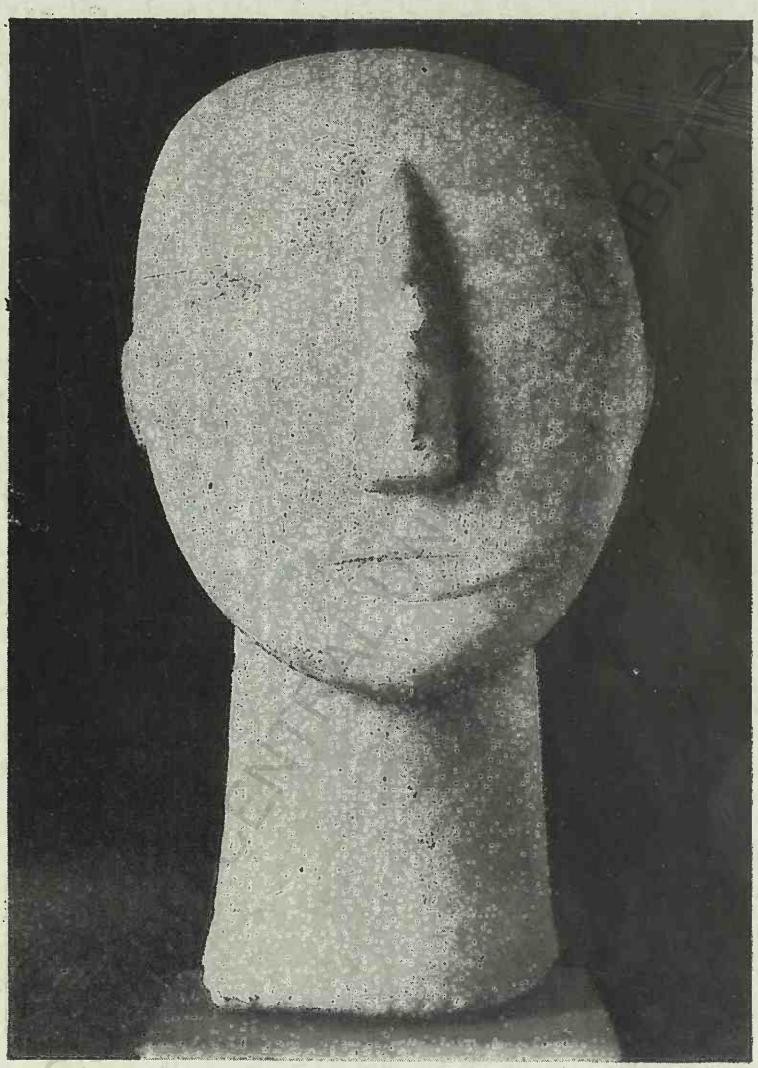

39. Cap de statuie. Artă cicladică (aprox. 2400—2200 î.e.n.). Muzeul Național, Atena.

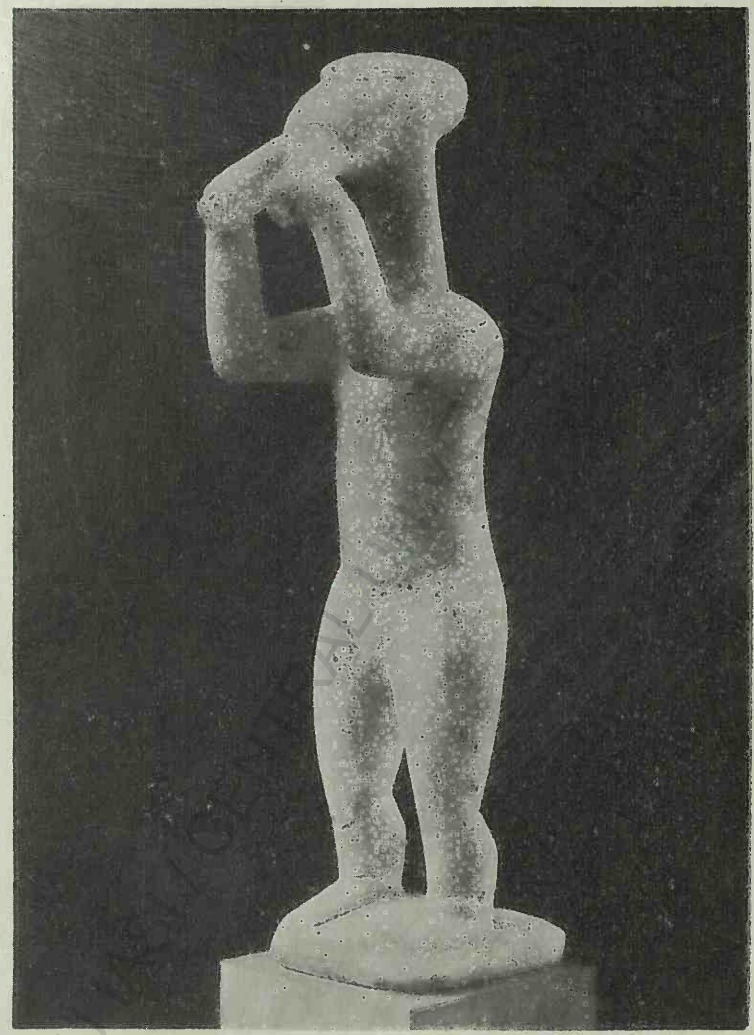

40. Cîntăreț din flaut dublu. Artă cicladică (aprox. 2400—2200 î..e.n.). Muzeul Național, Atena.

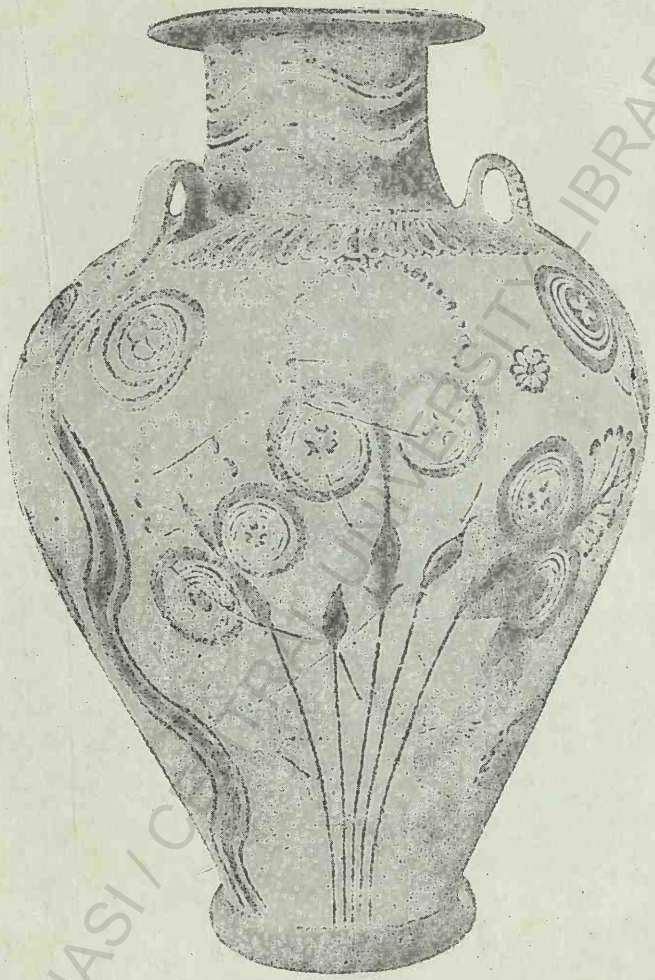

41. Amforă decorată cu tulpini de papirus. Artă minoică (aprox. 1450). Cnossos. Muzeul din Herakleion.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

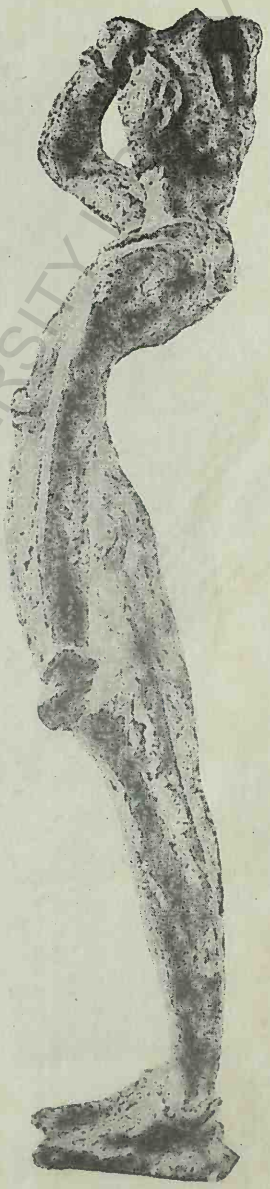

42. Adorator, figurină din Tylissos. Artă minoică (aprox. 1500). Muzeul din Herakleion.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

43. Zeiță cu porumbel. Artă minoică. Gazi, 1400—1200. Muzeul din Herakleion.

BCU IAȘI ... LIBRARY

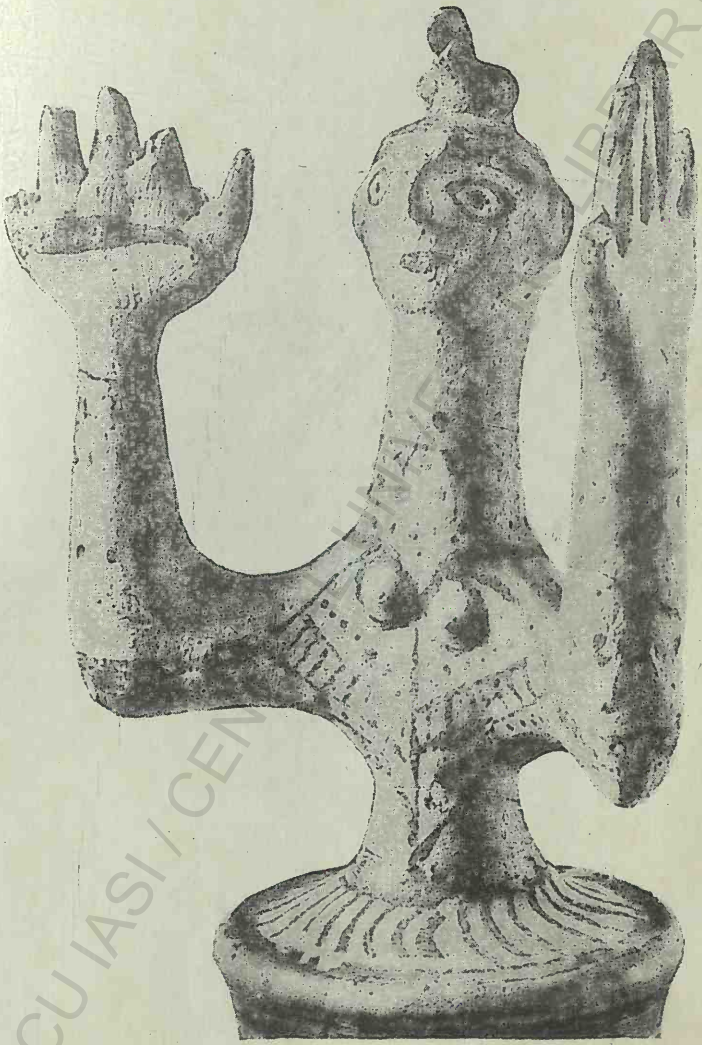

44. Zeiță. Artă minoică. Cnossos, 1400—1200. Muzeul din Herakleion.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

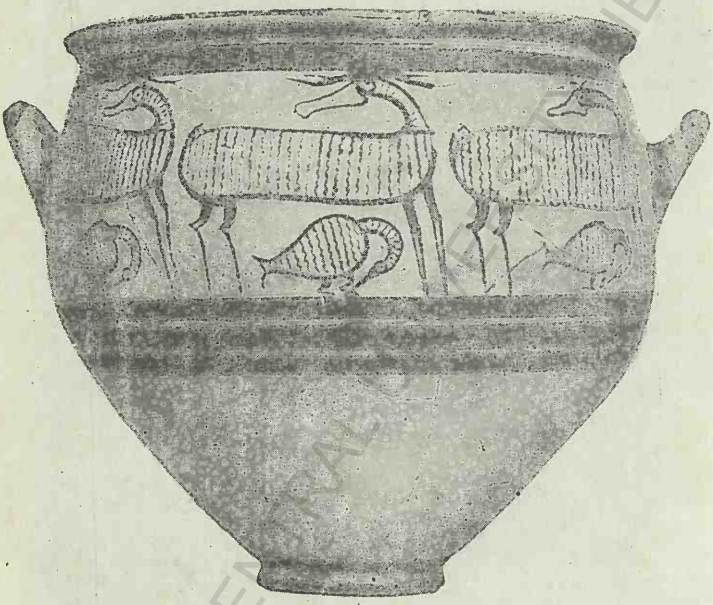

45. Crater. Artă cipro-micenianã. Secolul al XIII-lea î.e.n. Enkomi (Cipru). British Museum.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

46. Statuetă din Samos. Artă feniciană, secolele VIII—VII î.e.n. Muzeul din Samos.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

47. Detaliu de pe un vas pictat. Artă cretană, secolul al VII-lea î.e.n. Muzeul din Herakleion.

48. Detaliu dintr-o statuetă de la Haghia Irini. Artă cipriotă, secolul al VII-lea î.e.n. Medelhavsmuseet, Stockholm.

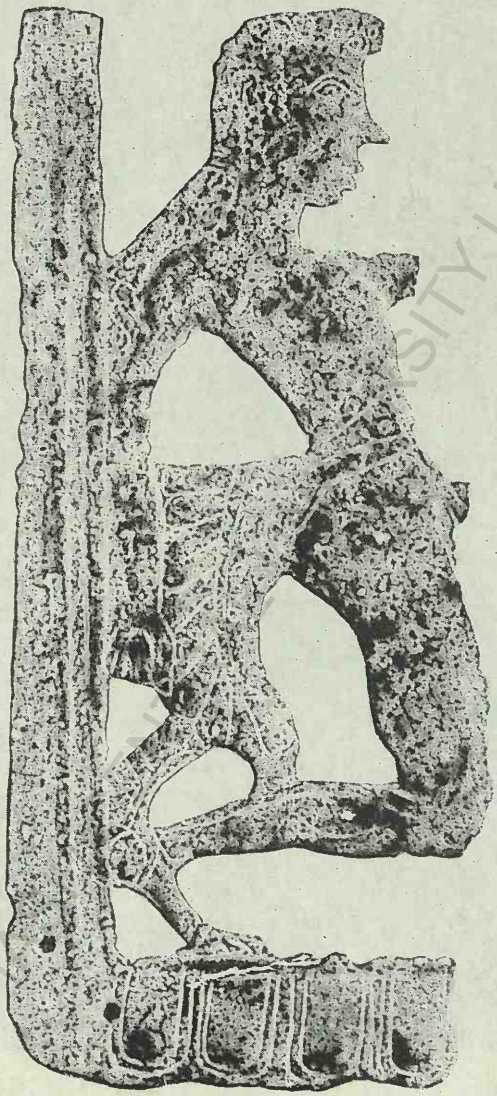

49. Prăbușirea lui Icar. Foaie de bronz decupată și cizelată. Artă geometrică din Creta (aprox. 700 î.e.n.). Muzeul din Herakleion.

surarea științifică a Pămîntului. Ei utilizară observațiile făcute asupra altitudinii Soarelui în solstițiul de vară la Syene, pe Tropicul Cancerului, și la Alexandria. Eratostene, directorul Muzeului din Alexandria între anii 240 și 200, evaluă circomferința globului la 39.690 kilometri, cu o eroare de numai 4 la sută. Poseidonius, după observații efectuate la Alexandria și la Rodos asupra trecerii meridianului prin steaua Canopus, ajunse la o circomferință aproximativă de 29 000 kilometri. Din nefericire, această cifră a fost reținută de înțelepții din Alexandria, care au transmis-o urmașilor lor arabi.

Unii astronomi, încă și mai îndrăzneți, încercară, cu metode perfect raționale, să măsoare Luna și Soarele, pe care unii le mai considerau drept divinități. Aristarh a elaborat două metode ingenioase și perfect corecte pentru aceste măsurători, care, însă, nu erau practicabile cu instrumentele de care dispunea. Datorită unor inevitabile erori de observație, el socoti că diametrul Soarelui este de șase sau șapte ori mai mare decît cel al Pămîntului și distanța care îl separă de Pămînt, de douăzeci de ori mai mare decît cea dintre Pămînt și Lună. După un secol și mai bine, Hiparh din Alexandria utiliză metode diferite și ajunse la concluzia că distanța Lunei era de 67 pînă la 78 de raze terestre și diametrul ei era o treime din acel al Pămîntului. El așeză Soarele la aproximativ 13 000 de raze terestre. Deși erau eronate (nereprezentînd decît aproape jumătate din valorile reale), aceste cifre erau o provocare față de bunul simț și de teologie. Ajutîndu-se de instrumente pe care le inventase singur, spiritul omenesc spărgea limitele spațiului terestru pentru a se lansa în cucerirea spațiilor infinite, nu numai pe aripile imaginației, ci ajutat și de rigoarea matematică a geometriei. Rezultatele nu au fost simple superstiții iluzorii, ci hărți care aduseră mari servicii generalilor și negustorilor.

O teorie încă și mai subversivă își făcu apariția. Ipoteza unor sfere concentrice evoluînd în jurul Pămîntului, pe care babilonienii și grecii din epoca clasică o emiseseră pentru a explica mișcarea aștrilor, concorda din ce în ce mai puțin cu observațiile mereu mai numeroase. Pentru a ieși din impas, Aristarh propuse atunci o idee revoluționară, aparent absurdă, și anume că Pămîntul și planetele se

învîrteau în jurul Soarelui. Puţin după anul 200 î.e.n., Seleucos, un grec din Babilon, formulă aceeaşi teorie heliocentrică. Această ipoteză înfrunta bunul simţ şi se izbea de anumite dificultăţi reale de verificare. Hiparh o înlătură pe baza unei raţiuni ştiinţifice perfect legitime: imposibilitatea de a observa paralela unei stele determinate la doi poli opuşi ai orbitei terestre, fenomen care poate fi văzut doar cu un telescop extrem de puternic. El reveni deci la concepţia geocentrică, pe care o completă cu o teorie a epiciclurilor, care a stat la temelia lucrărilor astronomilor eleniști şi ale urmaşilor lor arabi. Această concepţie a fost îmbrăţişată de dogma sacră a bisericii medievale. Dar Aristarh n-a fost uitat cu totul niciodată, iar Copernic, cu foarte puţine observaţii noi, a revenit la el şi a fost condamnat pentru erezie.

Nici spiritul de cercetare, nici timpul liber de care dispuneau oamenii din această epocă n-ar fi putut duce la asemenea descoperiri astronomice: cooperarea tuturor, peste rivalităţile politice dintre populaţii, era indispensabilă. Într-adevăr, era nevoie să se procedeze la observarea stelelor şi la măsurarea declinaţiei lor în mai multe locuri şi apoi să se facă schimb cu datele obţinute. Învăţaţii nu erau îndemnaţi nici de speranţa vană de a citi viitorul în aştri, nici de o simplă curiozitate, ci de imperioasa necesitate de a-şi găsi drumul într-o lume al cărei orizont se lărgea din ce în ce mai mult. Efortul oamenilor nu numai că a eliberat omenirea de limitele de spaţiu şi de teroarea provocată de miturile solare, ci i-a dat şi o idee precisă despre forma globului, limpezind drumul armatelor, al corăbiilor şi al caravanelor.

Într-adevăr, astronomia ajuta geografiei. Din ziua în care Eratostene fixase valoarea gradului prin măsura unghiulară a înălţimii Stelei Polare şi a trecerilor la meridian, s-au putut evalua cu mai multă precizie distanţele nord-sud decît atunci cînd ele erau deduse din timpul necesar pentru a merge cu piciorul sau cu o corabie cu pînze, spre pildă, de la un punct la altul.

Stabilind raporturi între diferitele observaţii, s-a putut întocmi o hartă pe o sferă împărţită, ca şi cerul, în paralele numerotate de la 0 la 90 şi care indicau distanţa unghiulară faţă de ecuator. Etimologia latitudinii, termen si-

nonim cu lățimea, dovedește că acest procedeu izvora direct din observațiile făcute de marinari în decursul traversărilor Mediteranei de la nord la sud.

A găsi distanța parcursă înspre vest, longitudinea, era, desigur, un lucru mai dificil, deoarece ea se explică prin diferența orelor între diferitele puncte. Cu un cronometru modern ne este ușor să comparăm, la prînz, ora după Greenwich cu ora locală, atunci cînd Soarele trece de meridian, și să determinăm astfel poziția în care ne aflăm, ora avînd o valoare de 15°. Însă cei vechi nu aveau la dispoziția lor decît cadrane solare și ceasuri de apă, și numai unele fenomene independente de rotația zilnică a Pămîntului (eclipse sau ocultații) îngăduiau compararea orelor locale. În anul 331 î.e.n., s-a observat și s-a comparat ora unei eclipse la Arbela, în Siria, și la Cartagina. Hiparh a fixat, după observații similare, longitudinea mai multor puncte. În secolul al II-lea e.n., această metodă dădu asemenea rezultate, încît Ptolemeu a putut întocmi o hartă care indica latitudinile și longitudinile calculate după aștri. Astăzi, noi utilizăm același principiu, care a devenit mai precis.

Primii învățați au comis totuși erori enorme care, repetate, au ajuns să capete o valoare de „adevăruri": meridianul lui Eratostene, de exemplu, trecea prin Alexandria, Rodos, Troia, Bizanț și gurile Niprului. Linie care era departe de a fi dreaptă! Totuși, el a fost punctul de pornire al tuturor hărților antice.

Progresele biologiei au fost mai puțin spectaculoase. Descoperirile în domeniul zoologiei și botanicii, făcute de greci, slujiră experiențelor Ptolemeilor și romanilor în privința agriculturii. Crateuas, medic al regelui Mitridate VI al Pontului (120—63 î.e.n.), descoperi o nouă metodă: el își ilustră ierbarul cu desene și descrieri realiste ale plantelor pe care le clasa. În fiziologie și în anatomie, Herophilus și Erasistrate din Alexandria făcură — între 300 și 275 — importante descoperiri, disecînd trupuri omenești. În epoca creștină, ei au și fost acuzați mai ales de părinții bisericii Tertulian și Augustin, că ar fi practicat vivisecția pe unii condamnați. Avem dovezi că în Egipt exista un serviciu medical public. Mai exista un altul, este adevărat ceva mai rudimentar, în regatul Seleucizilor și în Pergam; el

era, fără îndoială, rezervat cetățenilor greci și soldaților, în timp ce indigenii erau lăsați în voia soartei. Nicăieri nu se află vreo urmă de luptă împotriva epidemiilor, puricilor și țînțarilor, și oamenii din acea epocă continuau să vadă în excrementul uman cel mai bun îngrășămînt.

Știința elenistică nu era ruptă de viața practică a producătorului, așa cum fuseseră învățătura în epoca bronzului și filozofia naturii după anul 450. Cele două secole, începînd din 330 î.e.n., au adus o adevărată recoltă de invenții mecanice, care nu-și pot afla asemănarea în altă perioadă, pînă în 1600 e.n.

Arhimede din Siracusa, care pusese bazele matematicii și mecanicii pure, făcu unele aplicații tehnice ale acestora și arătă diferite utilizări posibile ale principiului densității, pe care îl descoperise din întîmplare, verificînd dacă un eșantion de metal încredințat de protectorul lui unui bijutier nu fusese cumva falsificat. Înaintașii lui perfectaseră, pentru un tiran din Siracusa, un echipament de război mai eficace decît frondele, arcurile și berbecii, care formau baza echipamentului asirienilor atunci cînd era nevoie să se susțină războaie de asediu. Noua artilerie utiliza forța propulsoare furnizată de un sistem de torsiune și de pîrghii și putea să lanseze proiectile de 30 kilograme la o distanță de 200 metri.

Arhimede studie proprietățile șurubului și le folosi la construirea unei mașini care slujea să ridice apa la înălțime. Ea era făcută din lemn și îngăduia ca apa să fie ridicată pînă la trei metri și șaizeci datorită unei roți cu dinți, în general acționată de un om. Întrebuințarea unor găleți atașate de un lanț nesfîrșit, antrenat de un tambur rotativ, a permis mai tîrziu obținerea unor rezultate mai bune. Despre acest lucru se face aluzie în anumite papirusuri egiptene din secolul al II-lea î.e.n. Ctesibius, care trăia probabil la Alexandria în secolul al III-lea, inventă o pompă înzestrată cu valve, cilindri și pistoane, întemeiată pe același principiu pneumatic ca și pompele manuale de odinioară. Este uimitor să constatăm că nimic nu dovedește utilizarea ei, în vremurile apropiate de noi, pentru aducerea de apă; poate că aceasta se datorează ineficacității țevilor de plumb, prețului celor de bronz și absenței fontei. Aceeași soartă au avut-o și alte invenții pneumatice și

hidraulice descrise de către Heron din Alexandria, autor pe care nu ne este cu putință să-l datăm, mai precis, în epoca elenistică.

Morile cu apă pretindeau mașini complicate cu angrenaje, ca să transforme mișcarea rectilinie în mișcare rotativă și ca să mărească forța diminuînd viteza; ele erau făcute din lemn, ca și morile de vînt, pînă tîrziu, în veacul al XVIII-lea. Roțile dințate de metal au fost întrebuințate la un ceasornic cu apă pe care ni-l descrie Heron din Alexandria; ele stau la originea tuturor descoperirilor făcute mai tîrziu în ceasornicărie.

Este mai mult ca sigur că sticla suflată, tehnică superioară mulajului, a fost inventată în Siria, în cursul secolului al II-lea î.e.n. Este probabil că încă înaintea începutului erei noastre locuitorii din Alexandria cunoșteau distilarea. Unele tratate de alchimie, anterioare anului 300 î.e.n., pomenesc despre existența unor retorte, dar nu se cunoaște data precisă cînd apariția alcoolului inaugură un nou capitol din istoria necumpătării! Constructorii greci din secolul al III-lea î.e.n. generalizară folosirea mortarului pe bază de var, în timp ce romanii, amestecînd varul cu cenușa vulcanică, descopereau un ciment aproape indestructibil, care făcea priză chiar și în apă. Asemenea cenușă a fost găsită mai întîi la Pozzuoli, de unde și numele de *pozzolana,* care a rămas pînă la noi.

Aplicarea practică a hidrostaticii îngădui aducerea de apă în orașe, mai ales la Pergam și la Roma, unde un apeduct construit în anul 312 î.e.n. străbătea șaisprezece tuneluri, realizare remarcabilă a savanților din acea epocă. Deși principiul sifonului era cunoscut în Alexandria, așa cum o dovedește lucrarea lui Heron, inginerii romani nu l-au utilizat niciodată pe scară largă. Ei preferau să construiască acele admirabile apeducte care dau o strălucită dovadă despre măiestria arhitecților romani în construirea de arcuri și alte elemente arhitectonice, moștenite din Orientul epocii bronzului.

Însă descoperirile mecanice avură, în această perioadă, prea puține aplicații în afara domeniului militar. Forța hidraulică nu slujea decît la o singură industrie: morăritul. Morile erau atît de rare la începutul erei noastre, încît geografii le semnalau cu titlul de curiozitate. În pri-

mul secol dinaintea erei noastre, Antipater din Salonic le celebrează într-o poezie:

„Tinere morărițe, lăsați deoparte rîșnița, căci Demeter a dat în seama nimfelor munca voastră; de acum încolo ele vor zbura către roată și o vor învîrti".

Proprietarii și oamenii de afaceri preferau să-și investească beneficiile în mașini omenești decît în mașini de lemn: sclavul nu costa scump. Invențiile pneumatice și hidraulice ale lui Ctesibius și ale urmașilor săi nu slujiră nici la asanarea minelor, nici la irigarea grădinilor. Heron nu menționează decît niște orgi hidraulice, niște automate și alte bagatele, care îi distrau pe invitații unei gazde bogate, precum și unele obiecte de cult foarte utile preoților ca să-i mistifice pe creduli.

Utilizarea mediocră a descoperirilor științifice se poate explica prin structura societății elenistice și prin contradicțiile economiei sale. Acest lucru s-a reflectat și asupra teoriei însăși. Cea mai rodnică perioadă de activitate intelectuală coincide cu expansiunea triumfală a sistemului economic din secolele IV și III.

După anul 200, deși s-a mers pe aceeași cale de cercetare, n-au mai existat idei cu adevărat inovatoare. Se făceau referiri la rezultate cucerite mai înainte, în loc să se efectueze experiențe noi (Strabon și alți geografi, de pildă, se limitau, practic, la o simplă repetare a descoperirilor din epoca alexandrină). Începînd cu anul 200, curmarea expansiunii comerțului exterior și sărăcirea crescîndă a pieței interne făcură dovada contradicțiilor sistemului economic.

Într-adevăr, chiar dacă acest sistem economic a provocat un aflux considerabil de bogății, el a făcut totuși ca marea lor majoritate să se acumuleze în vistieriile regilor. O parte intră în mîinile grecilor și diferitelor pături conducătoare, astfel încît rămînea prea puțin pentru „indigenii" care munceau în mine și în ateliere.

Economia dirijată, stabilită în Egipt de Ptolemei, era orientată, ca și sistemul faraonilor, doar înspre beneficiul regelui. Concepută însă mai științific, ea aducea Egiptului o creștere a avuțiilor; indigenii profitară de acest lucru și izbutiră să-și îmbunătățească utilajul și să aibă un regim alimentar mai variat; ei se bucurau chiar — dar numai

pe hîrtie — și de un statut social mai liberal. Însă conflictele între ocupanții greci și indigeni se adăugară la vechea contradicție dintre nobili și țărani. Cine știe dacă nu cumva indigenii îi preferau pe vechii lor stăpîni, compatrioți care vorbeau aceeași limbă ca și ei, adorau aceiași zei și duceau același gen de viață, în locul „edificiului birocratic în care străinii jucau rolul principal și se considerau o rasă superioară care vorbea o altă limbă, fără să facă nici o sforțare ca să învețe limba țării". Această ipoteză, emisă de Rostovtzeff, este confirmată în scrisoarea unui egiptean cultivat, care explica cu amărăciune că „este disprețuit pentru că e considerat barbar", și, de asemenea, de atitudinea țăranilor, gata totdeauna să-și susțină preoții indigeni împotriva cotropitorilor.

Trebuie să recunoaștem totuși că acest sistem aducea mari beneficii: venitul lui Ptolemeu II se ridica la paisprezece mii opt sute de talanți și primul ministru al tatălui său izbutise să „agonisească" șase mii de talanți. Dar, oricît de bune ar fi fost intențiile conducătorilor, mașina fiscală deveni repede împovărătoare: piatra de la Rosette, pe care este gravat un decret în limba greacă și egipteană — inscripție care a permis descifrarea hieroglifelor — vorbește despre „impozitele copleșitoare, datoriile care se acumulează cu rapiditate și provoacă confiscarea bunurilor, despre temnițele publice și private, pline de criminali și de debitori insolvabili, de numeroși fugari care, împrăștiați în toată țara, trăiesc din prădăciuni și din silnicii pe care le exercită în toate domeniile". Decretul despre care vorbim avea menirea să pună capăt acestor abuzuri, dar funcționarii au știut cum să-l frîneze, la fel cum făcuseră și cu celelalte tentative umanitare ale Ptolemeilor. Plîngeri consemnate în papirusuri aparținînd epocii elenistice arată corupția și spiritul hrăpăreț care domnea în administrația din acea epocă, așa cum se întîmplase și în epoca Noului Imperiu teban.

Indigenii nu cunoșteau decît un singur mijloc de protest: greva. Ei părăseau în masă locul de muncă, se refugiau în temple, unde rămîneau pînă cînd obțineau unele satisfacții. Oamenii recurgeau la grevă atît de frecvent, încît în numeroase contracte se insera o clauză care o interzicea. Rezultatul firesc al acestei situații a fost scă-

derea intensității muncii, depopularea progresivă a satelor, părăsirea ogoarelor, neglijarea digurilor și a canalelor. Un document menționează că numărul locuitorilor unui sat a scăzut de la 140 la 40. Acesta a fost rezultatul unei economii dirijate doar în beneficiul clasei avute și, din punct de vedere biologic, acest fapt a reprezentat reversul progresului.

În cetățile grecești, pătura bogată a beneficiat în primul rînd de posibilitățile noi oferite de cuceririle lui Alexandru. Rostovtzeff îi definește astfel componența: proprietari ale căror pămînturi erau cultivate de arendași, zilieri sau sclavi; fermieri-arendași care foloseau mîna de lucru a claselor de jos; proprietari de ateliere care întrebuințau mîna de lucru a sclavilor și a oamenilor liberi; proprietari sau chiriași de prăvălii, de corăbii și de antrepozite; cămătari și negustori de sclavi. Lor le aparțin frumoasele case pe care le putem admira la Priene, de pildă.

În Grecia, ca și în Italia, proporția țăranilor proprietari scădea în folosul gospodăriilor marilor proprietari. Începînd din anul 300 î.e.n., contractele pentru construcția unor temple la Delos, spre pildă, nu mai sînt încredințate unor meșteri independenți, ca în secolul al V-lea, ci unor antreprenori care furnizau mîna de lucru, în sensul modern al termenului.

Beneficiile păturii avute erau la început importante. Zenon din Alexandria lăsă moștenire două mii de talanți, în timp ce omul cel mai bogat din Atena, dinaintea epocii lui Alexandru, nu poseda decît o sută șaizeci. În comparație cu situația din Atena secolului al V-lea, salarile reale erau însă în scădere; meșterul specializat din Delos cîștiga cel mult patru oboli pe zi și salahorul doi, deși prețul grîului se dublase, al vinului crescuse de două ori și jumătate, iar chiriile se măriseră de patru ori. Cetățenii bogați își ajutau totuși cu generozitate cetățile, împrumutau bani statului, făceau donații, contribuiau la lucrările de înfrumusețare și participau la sarcinile cheltuielilor publice. Concentrarea puterii de cumpărare reducea însă piața internă a produselor curente.

Pentru o bucată de vreme, prin deschiderea unor noi piețe de export, prin faptul că soldații lui Alexandru au primit o bună parte din averile acumulate de regii orien-

tali, s-a putut masca acest dezechilibru; puterea de cumpărare era repartizată unei pături mijlocii foarte diversificate. În curînd însă, migrația industriilor reduse numărul noilor piețe de export; distrugerile provocate de războaie, datoriile și concurența dintre atelierele cu mînă de lucru recrutată dintre sclavi împinseră pe micul producător și pe micul comerciant în rîndurile proletariatului. Un război civil izbucni atunci în Sparta și în diferite cetăți grecești, pentru a se obține reducerea datoriilor și redistribuirea pămînturilor. Însă pătura bogată, uneori susținută de Roma, se opuse întotdeauna reformelor și izbuti să le împiedice.

Roma a cunoscut și ea o luptă de clasă asemănătoare. Dar prada capturată în războaiele imperialiste și expansiunea piețelor către apusul barbar slăbiră intensitatea crizei. Două tentative ale fraților Gracchi, în 133 și 122, de a da pămînt țăranilor se izbiră de opoziția oligarhiei din senat. Oligarhia își datora victoria concesiilor pe care le făcuse păturii mijlocii — formată din antreprenori, arendași și cămătari — și distribuirii gratuite de grîu proletariatului din orașe.

Expedițiile lui Alexandru, războaiele dintre succesorii lui și dintre cetățile rămase autonome, pirateria mereu în creștere, incursiunile celților și imperialismul roman provocară un asemenea aflux de sclavi, încît aceștia erau de ajuns ca să facă față necesităților industriei și agriculturii. Cei care trăiau în mine și în cariere mureau repede, răpuși de muncă. Ceilalți puteau cîștiga ceva bani; unii chiar sperau că-și vor putea cumpăra libertatea pentru vremea cînd vor deveni prea bătrîni ca să poată lucra! Nivelul de viața al sclavilor, chiar și în marile gospodării, era, în general, superior nivelului țăranilor barbari. Cato dădea sclavilor săi cearceafuri, învelitori, saltele și perne. Locuințele lor erau mai confortabile decît colibele rotunde ale celților. Printre cei care exercitau profesiuni liberale — oameni de lege, doctori, institutori, conducători de ateliere și administratori — se aflau numeroși sclavi. Sclavi ai regelui și ai miniștrilor, ei ajungeau uneori la situații importante și adunau averi mari, care le permiteau să aibă ei înșiși sclavi.

Deci, sclavii nu formau o clasă, în sensul că nu aveau de loc conștiința unei solidarități de interese față de exploatatori. Au existat totuși adevărate revolte de sclavi și, pentru prima dată în istorie, ele luară proporții serioase după anul 134 î.e.n. Acesta a fost cazul la Pergam, în Atica, la Delos, în Macedonia, în Sicilia și în Italia. Mici țărani agricultori, adesea proletari „liberi" se adăugau rîndurilor rebelilor, însă asemenea tentative se soldară totdeauna prin represiuni brutale din partea armatelor romane sau ale altor state.

Sclavia împiedică dezvoltarea unei ideologii adaptate economiei „internaționale" din această epocă. Trebuie să semnalăm totuși că anumite filozofii din epoca elenistică trecură granițele strîmte ale cetății, depășiră opoziția seculară dintre greci și barbari și puseră pe prim-plan tema unității rasei omenești, pe care o schițase și Alexandru, după victoria lui asupra dușmanilor ereditari ai patriei sale.

Zenon, un fenician din Cipru, ținea la Atena lecții publice în *Stoa*, de unde și numele de stoici dat discipolilor săi. El visa o cetate unică, unde toți oamenii să fie cetățeni și solidari și unde bunăvoința, pe care el o numea dragoste, i-ar lega pe toți. Zenon declara că sclavia era o stare împotriva naturii, dar o considera drept un flagel inevitabil, pe același plan ca boala sau diferitele suferințe materiale, pe care înțeleptul trebuie să le depășească prin puterea lui spirituală: omul înțelept, chiar sclav fiind, este un rege; în ciuda faptului că e despuiat, el posedă întregul univers. Această doctrină era, desigur, prea subtilă pentru a uni păturile oprimate, dar ea liniști conștiința păturii bogate. Stoicii sfîrșiră prin a relua pe seama lor doctrina aristotelică a sclaviei naturale, concesie pe care o făceau, fără îndoială, protectorilor lor bogați.

Însăși religia, cu excepția cultelor oficiale, se preocupa de căutarea unui zeu unic, reflectare a unității realizate în economie. Astrologia, cel mai răspîndit dintre cultele epocii, era, sub aspectul ei teologic, o versiune universală a vechii doctrine sumeriene despre soartă, putere superioară tuturor divinităților triburilor, cetăților și popoarelor, dar amorală și pur magică. Alte religii cuprindeau principii

morale, după care omul nu trebuia să țină seama de diferențele dintre rase și situații sociale.

Să citățm un singur exemplu: pe un altar, descoperit la Philadelphia, în Asia Mică, se puteau citi următoarele precepte: „Bărbați, femei, sclavi sau liberi, care păşiți către acest altar, jurați pe toți zeii că nu veți face de bunăvoie nici un rău, că nu veți da semenului vostru otravă, că nu veți folosi, nici nu veți lăuda altora meritele filtrelor de dragoste, avortivelor, anticoncepționalelor, că nu veți înfăptui nici furturi nici omoruri, că nu vă veți însuși nimic și că veți face totul întru binele acestei case." Asemenea culte nu-și propuneau să îndrepte abuzurile acestei societăți pămîntene. Ele garantau o societate imaginară, în care astfel de nedreptăți nu existau de loc, și ale cărei uși puteau fi deschise prin acțiuni morale, atît pentru omul liber, cît și pentru sclav.

Dacă filozofia și religia puteau să se acomodeze cu sclavia, această instituție însă continua să se opună progresului științei: sclavul costa mai puțin decît o mașină și contribuia la sărăcirea tuturor producătorilor, menținînd o putere de cumpărare extrem de redusă. Începînd cu anul 200, eșecul acestui sistem economic, în ciuda unor îmbunătățiri, era evident. Nu vom aduce drept probe decît argumentele demografice: populația scădea văzînd cu ochii; cetățenii, bogați și săraci, limitau numărul nașterilor prin avorturi și pruncucideri, iar sclavilor le era imposibil să crească o familie numeroasă.

Unii factori pur politici agravară această criză, mascînd — în textele scrise din acea vreme — rațiunile lor economice. Lumea elenistică, în care limba și cultura deveniseră aproape uniforme, se împărți în trei mari regate și într-o puzderie de state mici și confederații. Toate aceste mici unități se încăierau în lupte feroce și de neînțeles. „Barbarii" — parți, armeni, arabi, romani și cartaginezi — nu scăpau nici un prilej să se amestece în bătălii. Incapabile să se smulgă din aceste războaie autodistrugătoare, statele îngăduiau piraților și tîlharilor, atunci cînd nu-i încurajau direct, să se stabilească pe granițele contestate. Înmulțirea acestor paraziți era simbolul dezordinilor sociale care îi împiedicau pe meseriașii și pe țăranii pașnici să trăiască la un nivel corespunzător. Sub pretextul patriotismului,

noii veniți făceau din violență și din măceluri cea mai înaltă expresie a curajului viril. Piața de sclavi era însă împrospătată de minune și răul creștea tot mereu.

Roma puse capăt cu brutalitate conflictelor iscate între aceste state lipsite de un sistem economic viabil. Ea se așează în fruntea unei alianțe italice (390—264), anexă domeniile Cartaginei — Sicilia (241) și Spania (201) — apoi orașul însuși și posesiunile lui africane (146); în sfîrșit, ocupă Macedonia, cetățile grecești, regatele elenistice din Asia Mică, Siria și, în cele din urmă, Egiptul.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CAPITOLUL XII

DECĂDEREA ȘI PRĂBUȘIREA LUMII ANTICE

Cucerirea romană a instaurat pacea în lumea mediteraneană greu încercată de război, fără să-i aducă, cel puțin la început, prosperitatea. Populațiile și cetățile din Italia, leagăn al romanității, se organizaseră de timpuriu în alianțe; încă din anul 88 î.e.n., toți italicii erau cetățeni romani. Teritoriile anexate peste mare reprezentau, din contra, tot atîtea domenii care trebuiau să plătească tributuri, ca și coloniile despoților orientali. Însă regii din Babilon, din Asiria și din Persia știau că veniturile lor depindeau, în cele din urmă, de prosperitatea supușilor lor și supravegheau administrația guvernatorilor. Magistrații aleși, însărcinați de Republica romană să gireze pe un an treburile provinciilor, nu erau supuși nici unui control.

Senatul, din rîndurile căruia făceau parte numeroși guvernatori, nu ținea ca supușii să-l salute ca pe un salvator sau un binefăcător. Senatul votă, într-adevăr, legi împotriva impozitelor exagerate. Însă, după anul 121, guvernatorul acuzat de fraudă era judecat de un juriu de oameni de afaceri și de antreprenori, care își datorau averea și rangul exploatării provinciilor peste care fuseseră arendași, cămătari sau concesionari de impozite. În plus, pentru a fi ales, era necesar să se cumpere sufragiile poporului roman. Fiecare guvernator trebuia deci să extragă trei averi din provincia sa: una pentru a plăti cheltuielile campaniei electorale, alta pentru a obține achitarea sa, și o a treia pentru a face față propriilor sale nevoi. El mergea, prin urmare, mînă în mînă cu arendașii și cămătarii, pentru a exploata mai mult ca oricînd lumea elenistică, ceea ce a dus la sărăcirea ei.

În ultimul veac al Republicii, senatorii și oamenii de afaceri acumulaseră averi imense: Pompei poseda unsprezece mii de talanți, Crassus șapte mii cinci sute și stoicul Brutus, unul dintre asasinii lui Cezar, o mie șapte sute. Anumiți oameni de finanțe și înalți funcționari din lumea

elenistică adunaseră averi încă și mai mari. Aceasta nu înseamnă că nobilii romani jefuiau mai puțin, dar, așa cum remarcă Heichelheim, nu mai era atît de mult de furat, deoarece jafurile și proasta administrație sărăciseră țara, și profitul care mai putea fi realizat era mai puțin important. Nu trebuie să uităm că averile se constituiau nu prin beneficiile oneste de pe urma unei industrii și unui comerț bine organizate, ci prin jafurile din vremile de război, prin produsele adunate din birurile mari, prin cămătă și speculații.

Chiar și la Roma, de pe urma cuceririlor nu profita decît o parte relativ redusă din populație. Datoriile și recrutările îndepărtaseră de pe ogoare un mare număr de țărani. Marile latifundii, unde lucrau sclavii, luară locul micilor exploatări. Aceste latifundii nu erau totdeauna foarte mari: în secolul al II-lea î.e.n. idealul lui Cato era o fermă de douăzeci și patru pînă la șaizeci de hectare, cu treisprezece pînă la șaisprezece sclavi. Țăranii deposedați nu-și puteau afla salvarea muncind în ateliere, deoarece păturile meșteșugărești erau tot atît de sărăcite și nevoite să lupte împotriva concurenței mîinii de lucru ieftine a sclavilor aduși o dată cu fiecare război. Roma, ca și cetățile elenistice, purta în sine germenii războiului civil.

În fața unei asemenea situații, Iulius Cezar, după ce adăugase statului teritoriile celtice pînă la Rin și Marea Mînecii, luă în mîini puterea supremă după modelul tiranilor greci. Doi ani mai tîrziu, el a fost asasinat în numele libertății; după doisprezece ani de război civil, strănepotul lui, Augustus, deveni în fapt un adevărat împărat, deși purta numai titlul de *princeps* (primul dintre cetățeni). Iulius Cezar a fost zeificat, iar Augustus a acceptat să i se dea încă din timpul vieții onorurile unui zeu, proclamîndu-se succesor spiritual al Ptolemeilor, Seleucizilor și strămoșilor lor babilonieni, sumerieni și egipteni. De acum înainte, el era monarhul absolut al unui stat unificat, care se întindea de la Eufrat, Marea Neagră, Dunăre și Rin, pînă la Atlantic, și de la Marea Nordului, în Sahara și deșertul Arabiei. Imperiul devenise destul de întins ca să trăiască într-o autarhie completă și unitatea lui culturală corespundea cu unitatea lui politică.

Cezar și Augustus puseră capăt celor mai grave abuzuri ale guvernatorilor din provincii. Ei înzestrară imperiul cu o administrație relativ eficace și onestă și, mai ales, instaurară pacea. Timp de peste două sute cincizeci de ani, într-adevăr, aceste regiuni se bucurară de o pace necunoscută pînă acum de niște teritorii atît de întinse. Ea n-a fost tulburată decît în anul 68 e.n. cînd, așa cum spune istoricul roman Tacit, „a fost divulgat secretul că se puteau numi împărați și în afara Romei". Trei armate provinciale sosiră atunci în Italia și se războiră ca să obțină pentru șeful lor, demnitatea de împărat. Pînă și în exterior, pacea n-a fost decît prea puțin tulburată de războaiele îndepărtate prin care imperiul și-a însușit Marea Britanie (50—80), Dacia, Armenia și unele părți din Mesopotamia.

Drept urmare se ajunse iarăși la un nivel de prosperitate care se traducea, în regiunile occidentale, printr-o creștere a populației din noile provincii: în Galia (Franța și Belgia), în Germania (Valea Rinului) și în Britania (Anglia), precum și în Spania și în Africa de nord se construiră cetăți de tip greco-roman, de dimensiuni simțitor egale celor grecești. Astfel, la sfîrșitul primului secol din era noastră, Timgad, în Africa de nord, nu se întindea decît pe 12 hectare, Caerwent, în sudul Țării Galilor, ocupa 18 hectare și Herculanum, în apropiere de Neapole, nu depășea 10 hectare. Pompei și alte orașe asemănătoare aveau 61—65 hectare. Chiar și suprafața orașului Neapole nu depășea 100 hectare. În acea vreme, Londra avea însă 120 hectare, Capua — 176, Autun, în Franța — 196, în timp ce noua Cartagină atingea 480, Alexandria — 910 și Roma, în secolul al III-lea — 1 224 hectare.

Aceste cifre nu implică însă, în mod necesar, o creștere a populației. Astăzi, orașul St. Malo din Franța (26 hectare) nu are mai mult de 7 026 de locuitori. Orașele antice nu erau mai dens populate. Semnificativ este faptul că se construise un mare număr de cetăți în regiunile barbare. Lăsînd la o parte cele mai mici dintre ele, toate aceste cetăți sînt mai întinse decît cetățuile ridicate pe coama dealurilor și satele unde trăiau celții din Marea Britanie, în perioada La Tène; densitatea locuințelor este acum mult mai mare. La Colchester, capitala unui regat

celtic, un oraș provincial bine conceput luă locul unei grămezi dezordonate de colibe sărăcăcioase.

După chipul cetăților elenistice, orașele romane beneficiau de un serviciu public al apelor, de terme, teatre, colonade, tîrguri și piețe publice, împodobite cu statui și fîntîni. Casele particulare erau elegante și confortabile. La Pompei, oraș balnear de provincie (30 000 de locuitori), arheologii au găsit numeroase case pavate cu mozaicuri, avînd pereții acoperiți cu fresce, curți împodobite cu colonade, ferestre de sticlă, apă curentă, odăi de baie și latrine.

O locuință orășenească mijlocie, cu grădina ei în terase, ocupa adeseori 105 metri pătrați și sala de recepții măsura 14,5 metri lungime. Case mai somptuoase, cu peristil, se întind uneori pe aproximativ 720 metri pătrați. Micii negustori, meșterii și muncitorii locuiau în case cu una sau două încăperi, sau, în marile orașe, în imobile care ajungeau pînă la optsprezece metri înălțime.

O casă bună a unui membru din clasa mijlocie putea să ocupe un pătrat cu latura de aproximativ treizeci și cinci de metri, încăperea principală de recepție avînd o lungime de aproximativ cincisprezece metri și jumătate. Case mai somptuoase, avînd o curte centrală cu coloane, măsoară șaizeci și cinci pe treisprezece metri. Acestea, deși foarte numeroase, sînt, fără îndoială, locuințe ale păturii avute (vezi pag. 232) și ocupau un spațiu disproporționat cu numărul celor care formau această clasă. Pătura socială mai mare a micilor negustori, meșteșugari și plugari a trăit, probabil, în case sărăcăcioase, cu 1—2 odăi, sau, în orașele mai mari, în case de raport etajate, care puteau atinge 20 metri înălțime. La Pompei, o casă de brutar, cu două etaje, cu cuptoare și patru mori la parter, acționate de măgari, ocupă o suprafață cu o lungime de aproximativ treizeci de metri și o lățime de 19,50 metri. La Caistor, în apropiere de Norwich, în îndepărtata Britanie, case alăturate cuptoarelor de olărie și, ca atare, presupuse a fi ocupate de meșteri olari sînt împodobite cu pavimente din mozaic. Mai mult, orașele romane, ca și cetățile elenistice, au o administrație municipală independentă. Cîteva afișe electorale descoperite la Pompei ne arată cît de vii erau înainte de erupția Vezu-

viului rivalitățile între cei care doreau să obțină posturile de magistrați. Felul de viață al cetățenilor bogați se asemăna cu cel din Grecia și lumea elenistică; ei își împodobeau orașele cu parcuri și edificii, finanțau luptele de gladiatori și alte plăceri menite să-i distreze pe concetățenii lor.

Rostovtzeff spune despre noile cetăți că erau niște „stupi de trîntori", însă în acești stupi înfloreau comerțul și industria. Produsele manufacturate erau vîndute citadinilor, țăranilor din împrejurimi și chiar barbarilor care trăiau dincolo de granițele imperiului. Tigăile de bronz din Capua pot fi găsite în Scoția, Danemarca, Suedia, Ungaria și Rusia. Meșteșugarii și industriașii, emigrați din Italia și Orient, instalară ateliere în noile provincii. Olarii stabiliți în Franța, în Germania și chiar în Anglia, la Colchester, produceau admirabile vase roșii, împodobite cu reliefuri, după tradiția elenistică. Sirienii construiră fabrici de sticlă în Valea Rinului și nordul Franței; „un artist sticlar de naționalitate africană, cetățean al Cartaginei" își are mormîntul la Lyon.

Comerțul era liber între diferitele părți ale imperiului. O splendidă rețea rutieră lega cetățile între ele. Căile maritime, curățite de pirați, se ameliorau și se jalonau cu noi porturi. Olărie de fabricație italică se găsește în Asia Mică, în Palestina, în Cipru, Egipt, Africa de nord, Spania și sudul Rusiei, iar produsele venite din Galia ajungeau în Africa de nord, în Spania, în Italia și în Sicilia.

Imperiul, deși autarhic, nu constituia un ansamblu economic închis. Barbarii din nord furnizau sclavi, chilimbar, blănuri și alte materii prime, pe care le schimbau pe vin, olărie, obiecte de metal, recipiente de sticlă și monete, descoperite de arheologi în Germania, Suedia, Norvegia, Danemarca și în insulele din nordul Scoției. Drumurile comerciale care porneau din porturile Mării Negre urcau pînă în pădurile de dincolo de stepele din sudul Rusiei.

Caravanele de cămile traversau regulat deșertul, încărcate cu mirodenii, aromate, unguente și bijuterii. Ele veneau din Arabia și din Mesopotamia, ca să ajungă la Petra, Gaza, Baalbek, Palmira și Dura-Europos, orașe

care datorau acestui comerț cea mai mare parte din bogățiile lor. Sub egida Romei, comerțul maritim între Egipt și India se intensifică, ceea ce îi îndepărtă în parte pe arabi, care aveau monopolul transporturilor cu caravanele.

Cînd părăseau porturile Arsinoe și Berenice, marinarii indieni coborau pînă la Marea Roșie, mergeau de-a lungul țărmurilor Arabiei meridionale, traversau Golful Persic și urmăreau coasta pînă la Delta Indusului. După anul 50 e.n., ei se folosiră de descoperirea căpitanului grec Hipalos, care observase că unii musoni permiteau traversarea Oceanului Indian în linie dreaptă, economisind un timp considerabil. Musonul de august, care suflă din sud-vest, te ducea la destinație, cel din ianuarie asigura călătoria de întoarcere. Aceste vînturi erau călăuze tot atît de sigure ca și busola, încă necunoscută.

Datorită musonului, legătura dintre Egipt și India se putea face în mai puțin de șase luni și era nevoie de numai trei pentru întoarcere. Așa încît era posibil ca un călător să plece din Italia în luna mai, în același timp cu corăbiile încărcate cu grîu, să coboare Valea Nilului cu luntrea, să ia loc într-o caravană ca să ajungă la Marea Roșie, să se îmbarce pentru India și să se reîntoarcă la Roma cu puțin după împlinirea unui an de la plecarea lui.

Convoaiele maritime aduceau pe piața romană nu numai mărfuri indiene, dar și produse chinezești. Importurile se făceau mai ales cu „produse de lux": dansatoare, papagali, eben, fildeș, pietre prețioase, mirodenii și parfumuri din India, mătăsuri și droguri din China. Unele articole, cum ar fi piperul, deveniră produse de primă necesitate.

Date fiind greutățile transportului și structura societăților orientale, aceste importuri nu puteau fi schimbate pe produse agricole sau obiecte manufacturate. Roma exportă atunci către răsărit țesături de lux, articole de sticlă sau de metal, pergament, papirus și corali, dar balanța comercială între Roma și India rămînea deficitară și a fost nevoie să se restabilească echilibrul prin trimiterea de monete, îndeosebi de aur. *Aurei* romani au fost aflați în India, Ceylon și China: două treimi din rezer-

vele de aur și jumătate din rezervele de argint treceau deci granițele imperiului în direcția Orientului, în secolul al IV-lea e.n. (În vremea lui Augustus, raportul de valoare dintre moneta de aramă și cea de argint era de 1 la 60, dintre moneta de argint și cea de aur de 1 la 12. După anul 300, acest raport se transformă în respectiv 1 la 125 și 1 la 14 sau 18.)

Tehnicile agricole greco-romane erau aplicate cu succes pe terenurile virgine din provinciile din apus și din Africa de nord. În toată Galia, Valea Rinului și sudul Angliei, romani și provinciali întemeiară ferme bine organizate, în care aplicau metodele economiei mediteraneene și cultivau vița de vie. Casele agricultorilor, vilele oferă un agreabil contrast cu locuințele sordide și prost întreținute ale celților din perioada La Tène, cum sînt cele găsite pe dealurile Downs din Anglia. Odăile sînt pavate cu mozaic și, pentru a face față rigorilor iernii, proprietarii italici instalară un ingenios sistem de încălzire centrală.

Imperiul roman constituia cadrul ideal pentru folosirea în comun a experiențelor omenești. Intense relații comerciale legau colțurile lui cele mai îndepărtate și treceau chiar și peste frontiere. Negustori, meșteșugari, sclavi, funcționari și ostași erau cu toții mari amatori de călătorii. Enorma armată permanentă, necesară apărării frontierelor, aducea cu ea instrucția. Soldații, recrutați din toate părțile imperiului, plecau să-și facă serviciul militar departe de regiunile unde văzuseră lumina zilei. Ambasadori și misionari veniți din răsărit ajungeau la Roma, și se spune că Marc Aureliu trimise o ambasadă în China.

Oamenii însă n-au știut să exploateze prodigioasa cantitate de date acumulate. Nu s-a aflat nici o ipoteză capabilă să claseze științific faptele observate și să ducă la noi descoperiri importante. În ciuda prezenței, la Roma, a unei numeroase pături de oameni care dispuneau de timp liber, oameni cultivați și eruditi, imperiul n-a contribuit aproape cu nimic la dezvoltarea științei. Unii amatori bogați, cum ar fi Pliniu și Seneca, întocmiră cu ajutorul unor colaboratori greci voluminoase enciclopedii ale tuturor cunoștințelor naturale. Deși sînt menționate

numeroase observaţii juste şi originale, ele dovedesc însă o uimitoare lipsă de sistematizare, iar judecata critică a lui Aristotel este total absentă. Pliniu, care declara că nu crede în magie, dovedeşte o deplorabilă credulitate. Doar în Alexandria s-au perpetuat, fără prea mare succes şi cu aceleaşi limite amintite mai sus, tradiţiile ştiinţifice din epoca elenistică.

Progresele tehnice ne dezamăgesc tot atît de mult, mai ales dacă ţinem seama de posibilităţile existente. Arhitecţii şi inginerii romani aplicau şi amplificau procedeele pe care le moşteniseră de la lumea elenistică şi Italia republicană, dar nu le-au adus nici o inovaţie revoluţionară. Împăraţii încurajau şi subvenţionau studiile medicale, spitalele militare erau admirabil organizate şi totuşi rezultatele rămîn slabe. Pînă şi la capitolul tehnicilor agricole, scriitorii din vremea imperiului adăugară prea puţine lucruri la ceea ce spusese Cato. Se pune atunci întrebarea dacă romanii şi discipolii lor provinciali erau conştienţi de problemele pe care le aveau de rezolvat ca să aplice în Galia, regiune temperată, sau în Anglia, care era sub influenţa atlantică, metodele pe care ei le descoperiseră pe ţărmurile Mediteranei şi care erau adaptate la clime şi soluri determinate, şi dacă, în aceste condiţii, latifundiile lor erau exploatate în chip ştiinţific.

Religiile, în schimb, au ştiut să se folosească de facilităţile comunicaţiilor pe care le oferea imperiul. Sclavii, meşteşugarii, ostaşii şi negustorii purtau cu ei cultele orientale pînă la limitele extreme ale lumii romane. Altare dedicate zeiţei egiptene Isis şi zeului iranian Mitra au fost descoperite în cele mai îndepărtate puncte de frontieră din Scoţia şi Germania. Printre cultele şi sectele care se răspîndiră în acea vreme, numai iudaismul şi creştinismul vor căpăta un loc important şi durabil în lume. Iudaismul era prea exclusivist ca să recruteze adepţi în afară de cei a căror naştere îi destina în mod firesc acestei religii. Dimpotrivă, creştinismul oferea ideologia „internaţională" de care avea nevoie de multă vreme sistemul economic al epocii.

Creştinii formau la origine o mică sectă iudaică, ai cărei membri vedeau în Isus pe Mesia cel vestit de Scripturi, şi aşteptau de la el să întemeieze pe pămînt împără-

ția lui Dumnezeu. Doctrina dragostei, predicată de Isus, exemplul vieții lui, făgăduința mîntuirii și învierea dădură însă acestei credințe un răsunet infinit mai larg. După călătoriile făcute de Pavel, această religie a căpătat numeroși adepți, mai cu seamă în rîndurile sclavilor și ale plebeilor. Dat fiind că Dumnezeul creștinilor, ca și Iahve, nu îngăduia nici o altă divinitate, credincioșii lui au fost persecutați de conducerea de stat, care tolera orice religie, cu condiția să se proclame public lealitatea față de împăratul divinizat. Dragostea pe care o purtau Mîntuitorului dădu tărie creștinilor să îndure martiriul și să moară pentru idealul lor cu un curaj fără precedent. Mai apoi, ei și-au putut practica liber religia și obținură chiar și sprijinul statului în ziua în care acesta din urmă a avut nevoie de un suport ideologic care să-i susțină puterea vlăguită.

Între timp, creștinismul dobîndise preoți, o carte sfîntă și mai multe teologii. Primii discipoli și urmașii lor imediați nu simțiseră nevoia să se organizeze, să aibă un ritual complicat, nici o expresie filozofică pentru credința lor: îl așteptau pe Mesia din zi în zi, și acest lucru era de ajuns. Însă cînd și-au dat seama că întoarcerea lui pe pămînt întîrzie, se impuse ideea necesității unei organizări. Era nevoie de șefi care să-i adune pe „frați", să le dirijeze credința și să-i convertească pe păgîni. Însăși extinderea pe care o luase biserica și, mai ales, persecuțiile făcură necesară organizarea ei. Biserica stabili atunci o ierarhie după modelul sistemului administrativ imperial. Amintirile despre viața lui Isus și vorbele lui, completate de texte atribuite apostolilor, constituiră în cele din urmă canoanele Noului Testament, care era precedat de toate scrierile ebraice. Misionarii avură astfel o carte sacră, pe care o opuneau celor ale evreilor, ale discipolilor lui Zoroastru și ale orficilor.

Pentru a explica și a-și apăra credința în fața funcționarilor guvernului și a păturilor mijlocii, conducătorii bisericii au fost obligați să prezinte, sub formă de raționament analitic, conținutul emoțional al experienței religioase; ei apelară la terminologia filozofilor greci și, cu deosebire, la logica aristotelică. Ei se referiră chiar la unele doctrine, clasice și orientale, cunoscute de inter-

locutorii lor. Sarcina era delicată și, îndată ce persecuțiile slăbiră, ea provocă în mod inevitabil controverse, care împărțiră biserica în secte ce se acuzau reciproc de erezie. În același timp, felurite idei împrumutate de la iudaism, neoplatonism și alte izvoare eterogene au fost inoculate în gîndirea simplă a lui Isus. De fapt, mitologia ebraică — exprimată prin cartea Genezei — știința greacă expusă de Aristotel și chiar astronomia geocentrică a lui Hiparh au fost înglobate în doctrina acestei secte care a cunoscut un atît de mare succes.

Ceremonialul se îmbogăți cu rituri împrumutate din mistere și întronarea regilor-preoți. Noi credincioși erau cîștigați prin transformarea eroilor și a zeițelor-mame, la care se închinau strămoșii lor neolitici, în sfinți, martiri sau fecioare. Pedepsele negative, implicite în învățăturile lui Isus ca în oricare doctrină a mîntuirii, căpătară un loc de frunte în noul cult. Dacă creștinismul, ca religie a dragostei, încuraja virtutea mai mult decît o făcuse oricare altă doctrină de același gen, el se asemăna totuși credințelor egiptene, zoroastriene, orfice și budiste, prin cutremurătoarele descrieri ale iadului menite să-i ferească pe credincioși de a cădea în păcat.

Primii creștini, ale căror speranțe și temeri erau legate de împărăția cerurilor și viața veșnică, acceptară ordinea socială existentă, atîta vreme cît nu se opunea îndeplinirii datoriei lor religioase; în împărăția cerurilor nu mai exista nici o deosebire între sclav și omul liber; dar în împărăția oamenilor sclavia era o instituție stabilită și sclavul trebuia să se supună stăpînului său.

Concepția creștină despre fraternitatea umană și porunca: „Iubește-l pe aproapele tău ca pe tine însuți" ofereau oamenilor un motiv de acțiune mai universal decît lealitatea față de trib sau față de cetate, și mai puternic decît filozofia stoică sau legea romană. Noua religie, ca și vechile culte, dădea un sens vieții maselor care nu puteau profita de resursele imperiului și de roadele științei. Păturile mijlocii și superioare se alipiră acestei religii atunci cînd istovirea sistemului economic le arătă cît de vane erau toate speranțele pămîntești.

Înmulțirea numărului orașelor, înfrumusețările aduse acestora și neîntrerupta activitate a comerțului dădeau im-

presia unei prosperități nelimitate. Imperiul nu rezolvase totuși contradicțiile sistemului economic elenistic. Roma nu aflase noi surse de producție, nici nu le dezvoltase simțitor pe cele de care dispunea. Structura industriei nu se modifică de loc. „Nu se făcuse încă pasul de la «manufactură» la fabrică și mașină, ca mijloace fundamentale ale producției."

Desigur, unitatea producției crescu. Industria de ceramică din Arezzo, în Toscana, de pildă, era organizată pe o scară mai largă decît era același meșteșug în Atena, cu un veac mai înainte. Din cele douăzeci și cinci de ateliere de olărie care existau între anii 25 î.e.n. și 25 e.n., două întrebuințau peste treizeci de artiști care își iscăleau operele, zece aveau între zece și paisprezece artiști și numai șase nu depășeau șapte pînă la zece. Cea mai mare dintre aceste întreprinderi avea, probabil, și vreo sută de sclavi pentru lucrările care nu pretindeau o îndelungată formație profesională. În ce privește industria textilă, se citează un atelier din Pompei care cuprindea douăzeci și cinci de țesători.

Această concentrație industrială nu înseamnă o mai mare diviziune a muncii decît cunoștea Atena sau Corintul în perioada clasică, nici o mecanizare mai înaintată. Morile de apă sînt tot atît de puțin numeroase în secolul I din era noastră, cît erau în secolul I înaintea erei noastre. Tradiția aristocratică, lăsată moștenire de Republică, descuraja investițiile în industrie: legea interzicea senatorilor să participe la activitatea economică. Mai mult decît în Grecia clasică, comerțul și mai ales agricultura rămîneau singurele ocupații respectabile. Industria era lăsată pe seama liberților și a oamenilor de origină modestă, iar noii îmbogățiți se grăbeau să-și investească beneficiile în proprietăți funciare, cum este cazul sclavului eliberat Trimalchion din celebra satiră a lui Petroniu. Sau, uneori, oamenii de afaceri finanțau unele întreprinderi industriale, lăsînd însă totdeauna gestiunea acestora în sarcina sclavilor eliberați.

La Pompei, care avea de hrănit 30 000 locuitori, au fost găsite patruzeci de brutării care posedau fiecare cîte o moară de grîu, și vreo douăzeci de prăvălii de tăbăcari. Lézous, un orășel din Franța, avea opt ateliere de cera-

mică, în anul 70 din era noastră, și luă locul deținut de Arezzo pe piața occidentală.

Îmbogățirea înregistrată în prima perioadă a Imperiului era rezultatul expansiunii civilizației și al încetării războaielor endemice. Dar această „dezvoltare a civilizației urbane era rezultatul unui sistem care exploata bogățiile teritoriilor cucerite pentru a le concentra în mîinile unei minorități de «capitaliști» și de oameni de afaceri". Piața nu se întindea decît în suprafață, nu în adîncime. Puterea de cumpărare a maselor rămînea scăzută. Doar păturile mijlocii și superioare, precum și armata — la fel cum se întîmplase și în epoca elenistică — puteau cumpăra produsele de calitate.

Situația țăranilor care trăiau în provincii, departe de a se îmbunătăți, deveni mai grea. În Egipt, de exemplu, Tiberiu suprimă dreptul la grevă, interzicînd templelor de a da azil fugarilor. În regiunile celtice, cum ar fi Marea Britanie, indigenii continuau să fie tot atît de săraci și metodele de cultură a solului pe care le întrebuințau nu făcură nici un progres.

În industrie, concurența mîinii de lucru servile menținea salariile meșteșugarilor și ale muncitorilor la un nivel extrem de scăzut. În secolele I—II e.n., la Roma, în rîndurile meseriașilor existau 27 la sută oameni liberi, 66 la sută sclavi eliberați și 7 la sută sclavi. În restul Italiei, proporțiile sînt, respectiv, de 46, 52 și 2 la sută. Dat fiind că aceste cifre au fost calculate după inscripțiile funerare și că numeroși sclavi n-au avut cinstea de a li se face un mormînt, ele nu dau o imagine exactă asupra repartiției populației muncitoare între diferitele straturi sociale. Totuși, într-o cărămidărie, cărămizile sînt marcate cu numele a douăzeci și doi de sclavi eliberați, cincizeci și doi de sclavi, douăzeci și doi muncitori cu rang social nedefinit; și se știe că dintre cei o sută treizeci și doi de muncitori care lucrau în atelierele de olărie din Arezzo, în anul 25 e.n., o sută douăzeci și trei erau sclavi. Nimic nu ne dovedește însă că sclavii ar fi fost întrebuințați în industria ceramică din Franța și din valea Rinului: în inscripțiile găsite la Dijon, dulgherii și fierarii sînt denumiți „clienți" și nu sclavi.

Sclavii aveau desigur dreptul să cîștige bani și să agonisească o mică sumă, „peculium". Mulți sclavi exercitau profesiuni liberale — secretari, pedagogi etc. — iar unii dintre sclavii imperiali au ajuns chiar miniștri de stat. Unii specialiști afirmă că salariile ar fi crescut pînă prin preajma anului 200 e.n. Dar, cu toate acestea, partea pe care o primea un muncitor din produsul muncii lui continua să fie foarte redusă.

Nivelul de viață al maselor era la fel de scăzut. Oamenii din antichitate, chiar dacă nu trăiau în opulență, aveau în schimb puține trebuințe: ei se hrăneau cu pîine, măsline și smochine, consumînd relativ puțină carne și vin. Vieţuiau în încăperi mizere, încălzite de sobe portative și luminate cu opaițe și, de cele mai multe ori, se mulțumeau cu această stare de lucruri.

Piața interioară era deci tot atît de limitată pe cît fusese în lumea elenistică; piața exterioară nu se mai putea extinde, pentru că atinsese, în anul 150 e.n., granițele lumii civilizate: economia a fost nevoită să se replieze. Or, cum nici o tulburare politică nu a mascat aceste dificultăți, avem putința să observăm, în plină lumină, consecințele contradicțiilor pe care le purta în sine sistemul economic în vigoare cu începere din anul 450 î.e.n.

La început, doar cîteva umbre apărură în tabloul strălucitor oferit de prosperitatea din secolul I al erei noastre. În loc de a-și exporta produsele, industriile au tendința de a se expatria. Cererea noilor provincii nu a fost satisfăcută prin expansiunea produselor din Italia și Grecia, ci prin migrația meșteșugarilor în Franța, Germania și Marea Britanie. Pînă în anul 25 e.n., cele mai frumoase vase folosite în Occident proveneau din Arezzo; mai tîrziu, olarii emigrară și atelierele se instalară în sudul Galiei, apoi în nordul ei și în Germania, și, în sfîrșit, în Anglia. Același lucru s-a petrecut și cu industria sticlei.

Rezultatul a fost o reducere a comerțului interprovincial, în special în domeniul produselor ieftine de consum curent. Fiecare provincie tindea să devină o unitate economică ce producea, în măsura posibilului, ceea ce avea ea nevoie și ceea ce îi îngăduia exploatarea resurselor naturale. Această evoluție provenea mai degrabă din insuficiența mijloacelor de transport decît dintr-o tendință șo-

vină. În ciuda admirabilelor drumuri romane, costul transportului produselor grele rămînea ridicat. Astfel, Roma, care importa totul din provincii, nu plătea niciodată aceste cumpărături decît cu banii proveniți din propriile impozite ale acestor provincii.

Mai gravă încă era tendința fermelor latifundiare de a se transforma în gospodării autarhice, imitînd ceea ce se petrecuse odinioară în Orient. Pe vremea lui Cato, agricultorul recurgea la serviciile fierarului pentru reparațiile oarecum importante, numai cele mici făcîndu-se acasă; își cumpăra de la oraș hainele, cărămizile și obiectele de metal de care avea nevoie. Sub domnia lui Augustus, doar marile domenii aveau meșteșugarii lor proprii. Însă, așa cum arată Pliniu, după anul 50 e.n., fiecare fermă poseda țesătorii, fierarii, dulgherii ei, și așa mai departe.

Mai tîrziu, fermele „capitaliste", cu toate că foloseau munca sclavilor și produceau pentru piață, încep a fi înlocuite de, sau combinate cu domenii exploatate de arendași sau de fermieri, care nu practicau decît culturile necesare subzistenței. Proprietățile agricole se transformară în domeniile specifice Europei medievale. Foștii sclavi agricultori și păstori fură înlocuiți nu prin țărani liberi, ca aceia care formau coloana vertebrală a Greciei clasice și a Italiei timpurii, ci prin arendași dependenți de proprietarul de pămînt în ce privește semințele și echipamentul, plătind adesea o rentă în produse și servicii — un vechi sistem oriental întîlnit de nenumărate ori. Acest sistem îngădui unor noi pături întreprinzătoare să facă avere prin agricultură, deoarece proprietarii nu mai erau obligați să trăiască pe pămînturile lor. Fără doar și poate, acest lucru însemna o întoarcere la economia orientală din epoca bronzului și chiar la sistemul neolitic, în care fiecare familie trebuia să-și asigure subzistența.

Agricultorul specializat, fie că era mare sau mic, se bizuia pe industria urbană ca să facă față nevoilor familiei și ale sclavilor lui. Noul tip de proprietar întreține în gospodăria sa ateliere de fierărie, de olărie, cuptoare de cărămizi, unde muncesc sclavii și micii agricultori supuși corvezilor. Doar produsele de lux, cum ar fi obiectele de sticlă și cele exotice, continuă să fie cumpărate de la oraș.

Această evoluție aduse după sine declinul industriei urbane și sărăcirea orașelor altădată prospere. Însăși suprafața lor se reduce: Autun, care se întindea pe două sute de hectare, nu mai avea decît zece în anul 275 e.n. După anul 300, în Galia nu mai existau orașe cu o suprafață mai mare decît optzeci de hectare: Bordeaux se întindea pe douăzeci și două de hectare și jumătate, Nantes, Rouen și Troyes pe douăsprezece hectare și jumătate. Același fenomen se produce și în Marea Britanie, unde decăderea vieții urbane nu este mai puțin evidentă în ultimul sfert al veacului III. La Verulamium (St. Albans), zidurile orașului sînt în parte ruinate, iar teatrul nu mai este folosit. La Wroxeter, centrul orașului fiind incendiat, nu s-a mai reconstruit. Aceste fapte simbolizează ruina populației modeste din orașe, corolar al exploatării producătorului agricol.

După părerea lui Rostovtzeff, „progresele realizate în domeniul industrial, în decursul perioadei elenistice, s-au datorat creșterii constante a cererii de produse. Începînd din anul 125, piața s-a redus la orașele și la provinciile Imperiului. Viitorul industriei depindea de puterea acestora de cumpărare. Or, dacă păturile înstărite din orașe erau bogate, în schimb proletariatul sărăcea mereu și bunăstarea populației rurale practic nu se îmbunătățea de loc. De fapt, în ziua în care limitele aceste *oïkumene* fuseseră atinse, ar fi fost necesar să se exploateze mai intens piața internă și să fie incluse și clasele inferioare. Dar acest lucru ar fi pretins modificarea structurii sociale a Imperiului." (Cambridge, *Ancient History*, XIII, p. 252.)

Neizbutind să stimuleze cererea proletară și țărănească, să o facă efectivă printr-o redistribuire a puterii de cumpărare, clasa mijlocie, formată din proprietari de ateliere, negustori mari și mici, care culeseseră beneficii de pe urma Păcii romane, se trezește acum ei înșiși sortiți proletarizării. Nu este de mirare că ei au început să-și restrîngă familiile, ca și înaintașii lor din Grecia elenistică. Doar marii proprietari de pămînt au scăpat, și aceasta printr-o reîntoarcere la autarhia neolitică.

În jurul anului 250 dispăru orice urmă de prosperitate. Falimentul economiei romane era mai mult decît evident.

Procentul de nașteri scăzu la sfîrșitul imperiului în toate păturile populației. Atît pe plan economic cît și pe cel științific, civilizația clasică murise cu o sută cincizeci de ani mai înainte ca invaziile barbare din Germania să fi dezmembrat imperiul și să fi cufundat Europa într-o lungă perioadă de decadență.

*

* *

În decursul acestor o sută cincizeci de ani, ultimii împărați făcură cele din urmă și vane eforturi ca să salveze civilizația: ei reveniră la un regim centralizator, de tip oriental, denumit pe nedrept socialism de stat; de fapt, acesta era mult mai apropiat de „național-socialism", în măsura în care și el a folosit aproape aceleași mijloace în scopul de a menține un sistem social învechit.

Sărăcirea imperiului și scăderea populației au avut consecințe firești asupra statului însuși. Era absolut necesar să se înființeze o armată permanentă care să apere imperiul de germanii tot mai numeroși de la nord, de nomazii lacomi din stepele de la est și sud. Echiparea și întreținerea acestei armate costa din ce în ce mai mult, pe măsură ce împărații erau nevoiți să recurgă la mercenarii barbari ca să compenseze numărul tot mai restrîns al recruților proprii.

Administrația și strîngerea impozitelor pretindeau o complexă și costisitoare organizare. Împărații, deși făceau și investiții productive, cum ar fi drumurile, risipiră sume fabuloase într-un lux inutil. Dezechilibrul bugetar, mascat în perioada de expansiune, se manifestă ulterior din ce în ce mai mult.

Cel care a recurs primul la inflație a fost Nero. Tezaurul statului se goli tot mai mult și prin plata importurilor de produse de lux din Orient. Războaiele civile din secolul al III-lea agravară deficitul; în loc să apere frontierele, soldații se luptau pentru a susține pe diferiții pretendenți la tron. A fost nevoie să se mărească impozitele. Populația din orașe fu principala victimă, tocmai în momentul în care evoluția marilor domenii către autarhie îi diminua veniturile. Magistraturile, atît de căutate odini-

oară, deveniră sarcini obligatorii și ruinătoare, pentru că magistrații erau acum răspunzători de adunarea impozitelor din cetățile respective și pentru că guvernul central impuse funcții în magistratură tuturor celor pe care îi socotea în stare să facă față acestei sarcini.

Industria și comerțul au fost supuse unor măsuri totalitare. Breslele de meșteșugari, care, la început, erau niște asociații libere, create în scopuri religioase și sociale, deveniră organisme guvernamentale avînd misiunea să furnizeze statului un anumit număr de ore de lucru și corăbii. Pentru a asigura bunul mers al serviciilor publice, cei care lucrau în monetării, arsenale și atelierele textile ale statului, la poștă, la serviciul apelor și în alte domenii de necesitate publică erau legați de slujba lor, adesea chiar însemnați cu fierul roșu, și obligați să se căsătorească doar cu fete din familiile celor egali cu ei. Legea hotăra meseria fiecăruia. O disciplină militară dirija toate profesiunile, care deveniră adevărate caste. Ea se aplica tuturor corporațiilor de armatori, de căruțași și tuturor meseriilor legate de interesul public.

Astfel s-a izbutit să se asigure capitalei și cîtorva orașe privilegiate din provincie o aprovizionare regulată și un confort relativ.

Roma număra 956 de stabilimente de băi publice și dădea, timp de 175 de zile pe an, spectacole gratuite. Cetățenii primeau gratuit făină. Morile cu apă erau un lucru obișnuit în capitală, începînd din anul 300. Prețurile și salariile erau fixate prin decrete, pe întreg cuprinsul imperiului, ca și în epoca bronzului, căci exista o lipsă a mîinii de lucru.

Mai apoi, agricultorii au căpătat un statut juridic prin care erau reduși la situația de servi legați de pămînt. Aceeași soartă o avuseseră și țăranii regali din Egipt, cînd Tiberiu le retrăsese dreptul la grevă, nelăsîndu-le astfel altă cale de protest decît aceea de a se resemna să fie cerșetori sau tîlhari. Întrebările cele mai frecvente puse oracolelor, în secolul al III-lea, sînt revelatoare: „Voi deveni oare într-o zi cerșetor? Voi fi nevoit să fug? Voi fi oare oprit din fugă?“ Începînd cu anul 300, același sistem a fost aplicat în Europa, unde, la început, asemenea măsuri avură drept scop să-l constrîngă pe agricultor să-și

plătească impozitele. În 332, Constantin, primul împărat creștin, ordonă sancțiuni împotriva arendașului (*colonus*) care își părăsea ogorul. În 371, împăratul Valerian scria: „Nu recunosc *colonilor* dreptul de a părăsi pămîntul de care îi leagă condiția și originea lor. Dacă o vor face, să fie aduși îndărăt, să fie puși în lanțuri și pedepsiți." Micul agricultor devenise un iobag.

Favoritismul și corupția îngăduiră totuși proprietarilor bogați de pămînturi să fie scutiți de rigorile administrației. Ei erau obligați să furnizeze armatei un anumit număr dintre țăranii lor, dar izbuteau de cele mai multe ori să-i sustragă pe cei care le lucrau pămîntul de aviditatea colectorilor de impozite și a altor funcționari. Agricultorii liberi și muncitorii ruinați căutară refugiu și protecție pe lîngă marii proprietari. Acești seniori de tip feudal începură să-și revendice independența politică, pe care o justifica autarhia lor economică. Ei pregăteau astfel dezmembrarea pe care o vor încheia războinicii barbari în secolul al V-lea.

În sfîrșit, primul dintre cetățeni, șeful guvernului, devine stăpîn și zeu (*dominus ac deus*) și dă astfel expresie ideologică regimului totalitar. Doar creștinismul monoteist, universal și liber, oferi pentru o vreme un adăpost spiritual celor care refuzau să recunoască conducerea despotică. Convertirea lui Constantin a fost salutată ca o victorie a credinței celei noi; în ea se mai poate vedea și triumful totalitarismului.

Din această stare de lucruri, Biserica cîștigă nu numai dreptul de a fi tolerată, ci și acela de a poseda averi și de a persecuta la rîndul ei, cu prețul acceptării ordinii existente. Împăratul nu mai este stăpîn și zeu, ci devine împărat ortodox și apostolic. Domnia lui pe pămînt este expresia suveranității cuvîntului divin. În palatul sacru din Constantinopol, casa divină respecta și transmitea poruncile cerești. Impozitele anuale luară numele de „drept al lui Dumnezeu".

Se părea că, din epoca fierului, omenirea se întorsese la epoca bronzului. Atmosfera din Bizanț se aseamănă mai mult cu cea din Babilon sau din Ur, decît cu cea din Atena sau din Alexandria. Însă întoarcerea la un guvernămînt centralizat și despotic de tip oriental nu izbuti să salveze

unitatea imperiului. Hoardele germanice năpădiră provinciile din apus și devastară Roma însăși. [Începînd cu domnia lui Constantin, Bizanțul (Istanbul) devenise capitală.] Un val de barbari înecă roadele civilizației, din care nu mai rămăsese decît leagănul antic: Imperiul bizantin, relicvă sărăcită a splendorilor apuse.

*
* *

Totuși, Bizanțul nu este Ur. Locuitorii lui, mai numeroși, sînt cetățenii unei lumi infinit mai vaste decît cea la care puteau visa sumerienii, deși, după domnia lui Augustus, granițele ei se reduseseră. Forța hidraulică învîrtește roțile morilor, pe care altădată le acționau sclavii. E mai mult decît o diferență verbală între împăratul ortodox și apostolic și *divinul Naram-sin, atotputernicul zeu din Agade*. Cel dintîi recunoaște acum că este servitorul unui Dumnezeu, tatăl tuturor oamenilor și nu numai al akkadienilor. Domeniul lui este universal și n-are nevoie de victorii militare ca să-și întindă frontierele.

În realitate, capitalul cultural cules de-a lungul veacurilor n-a murit o dată cu prăbușirea Imperiului roman. Multe opere de artă și un anume rafinament intelectual, care erau privilegiile claselor avute, dispăruseră desigur, dar adevăratele progrese, cele care prinseseră rădăcini datorită faptului că se adresau claselor populare, supraviețuiră, chiar dacă, pentru o vreme, dezvoltarea se oprise.

Astfel că viața urbană și-a continuat cursul în răsăritul mediteranean. Tehnicile și echipamentul erau, în general, aceleași ca și în epoca clasică. Fermele, exploatate științific, furnizau o recoltă destinată vînzării. Trocul n-a înlăturat cu totul economia monetară și autarhia n-a suprimat total comerțul. Textele științifice și literare au fost păstrate și copiate în Alexandria și Bizanț. În spitalele publice se practica medicina grecească, cu binecuvîntarea bisericii.

În provinciile recent cîștigate la civilizație, consecințele căderii Imperiului roman au fost mult mai grave, și totuși Europa supusă barbarilor nu recăzu în stadiul economiei din epoca pietrei și nici măcar în acela al epocii fierului (La Tène). Acolo unde cetățile de tip mediteranean dispă-

rură, ele n-au fost înlocuite numai de fortăreţe. În jurul catedralelor şi mănăstirilor se ridicară adevărate replici ale oraşelor sumeriene, construite în jurul templelor. Mai mult decît atît: locuitorii lor ştiau că nu trăiau pe o îngustă vale aluvială, ci într-o vastă lume înconjurătoare. În ciuda izolării lor, în ciuda stării proaste a drumurilor şi a primejdiilor care îi ameninţau, pelerini, misionari şi negustori călătoreau de-a lungul continentului. Artele şi tehnicile noi, introduse în vremea Imperiului roman, supravieţuiră. Urmaşii sticlarilor sirieni continuară să lucreze în atelierele şi cuptoarele din Normandia şi din Valea Rinului. Roţi hidraulice au fost construite pînă în Anglia.

Prăbuşirea Imperiului roman, care moştenise marea tradiţie a civilizaţiei, părea să fi oprit definitiv vechile tradiţii, ale căror izvoare pot fi urmărite în Egipt şi Mesopotamia, de unde s-au vărsat mai apoi în lumea mediteraneană din epoca elenistică. Faptul însuşi că am putut scrie cartea de faţă respinge o astfel de afirmaţie. S-ar putea, de altfel, scrie o nouă lucrare, în care s-ar putea arăta cum acest curent şi-a urmat mai departe calea sa, permiţînd noilor tehnici şi ştiinţe europene să se dezvolte într-un sistem economic diferit, ale cărui mari linii încep să se contureze încă de pe acum.

Într-adevăr, cu toată atmosfera sterilizantă a conducerii teocratice, la Bizanţ şi la Alexandria teoria clasică şi tehnologia elenistică s-au menţinut totuşi. O nouă înflorire se constată în Iranul sasanid, la universitatea din Jundishapur (530—580), apoi sub domnia califilor din Bagdad (750—900), cînd Islamul, care refăcuse unitatea unei părţi însemnate a lumii, aduse o nouă eră de pace şi de prosperitate. Înainte ca regimul islamic, victimă a propriilor sale contradicţii, să moară la rîndul lui, înainte ca înscăunarea „purităţii ortodoxe a religiei mahomedane să fi pecetluit, pe la 1106, pentru totdeauna soarta cercetării independente în Islam", seva bătrînului trunchi, îmbogăţit prin aportul adus de arabi, cîştigase Europa prin mijlocirea provinciilor maure din Spania şi din Sicilia.

Oamenii de lege, preoţii şi negustorii nu pieriseră cu toţii sub loviturile barbarilor. Biserica păstra, alături de riturile şi dogmele creştinismului, scrierea, numărătoarea, împărţirea convenţională a timpului, utilizarea produselor

exotice, sticla, rămășițele artei clasice ale arhitecturii romane, simțul călătoriilor în ținuturi îndepărtate și amintirile medicinii raționaliste și ale agriculturii științifice.

Economia rurală europeană nu s-a întors la ceea ce fusese în perioada celtică, preromană. Fără nici o îndoială, ea se întemeia, ca și în epoca de sfîrșit a Imperiului roman, pe munca servilor neliberi. Avură loc unele perioade de foamete, care nu puteau fi remediate prin împărțirea excedentelor. Domeniile feudale îngăduiră totuși înjghebarea unei agriculturi adaptate la zona temperată a pădurilor. Unii cultivatori seminomazi au fost transformați, prin iobăgie, în agricultori sedentari. Morile de apă ale marilor seniori feudali dădură exemplul utilizării raționale a bogățiilor continentului nostru.

Ne oprim aici. Progresul este un fapt. El nu este continuu, desigur, dar curba lui, chiar dacă prezintă urcușuri și coborîșuri, este totuși ascendentă, așa cum o atestă istoria scrisă și arheologia: la punctul său cel mai redus de astăzi, el se află totuși la un nivel superior celui de ieri, și fiecare culme recent cucerită depășește o culme anterioară.

BCU IAȘI / CENTRAL UNIVERSITARĂ

HĂRȚI

Extinderea lumii civilizate în jurul anilor 2500, 1500, 500 și 100 î.e.n.

În aceste hărți, cititorul poate urmări felul în care s-au dezvoltat zonele de civilizație (însemnate cu haşuri orizontale), de la modestele centre din harta I, la vastul bazin mediteranean. Extinzîndu-se în continuare spre India, zonele de civilizație au atins aproape marginile bazinului chinez (harta IV). Hărțile II și III (cu haşuri verticale) indică remarcabilele progrese ale comerțului grec între anii 1500 și 500 î.e.n.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

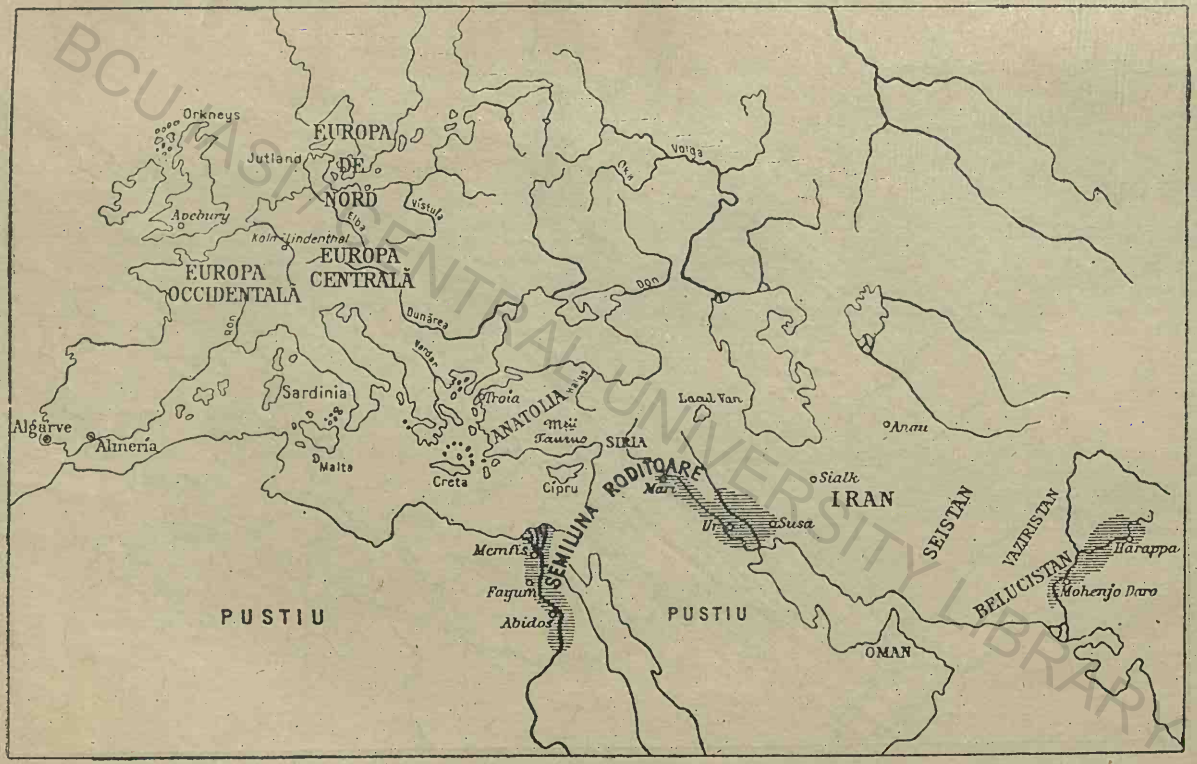

Harta I: Răspîndirea civilizației în jurul anului 2500 î.e.n.

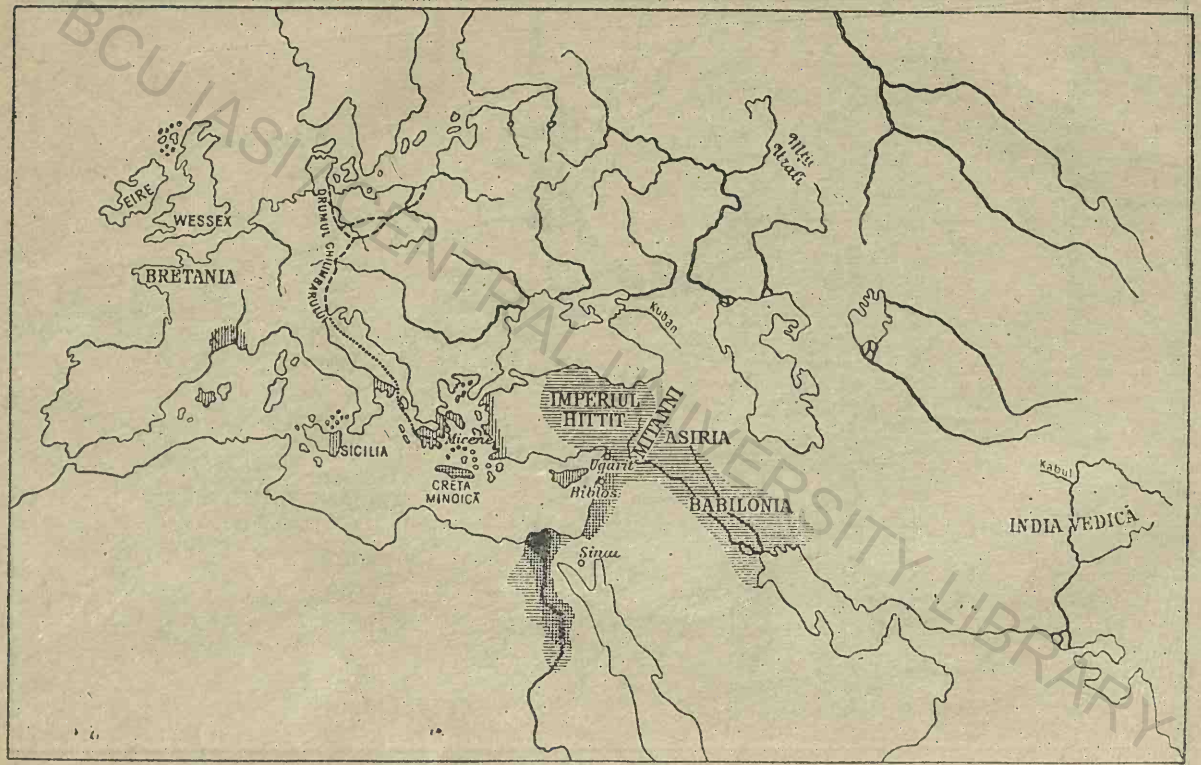

Harta II: Răspîndirea civilizației în jurul anului 1500 î.e.n.

BCU IASI CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

Harta III: Răspîndirea civilizației în jurul anului 500 î.e.n.

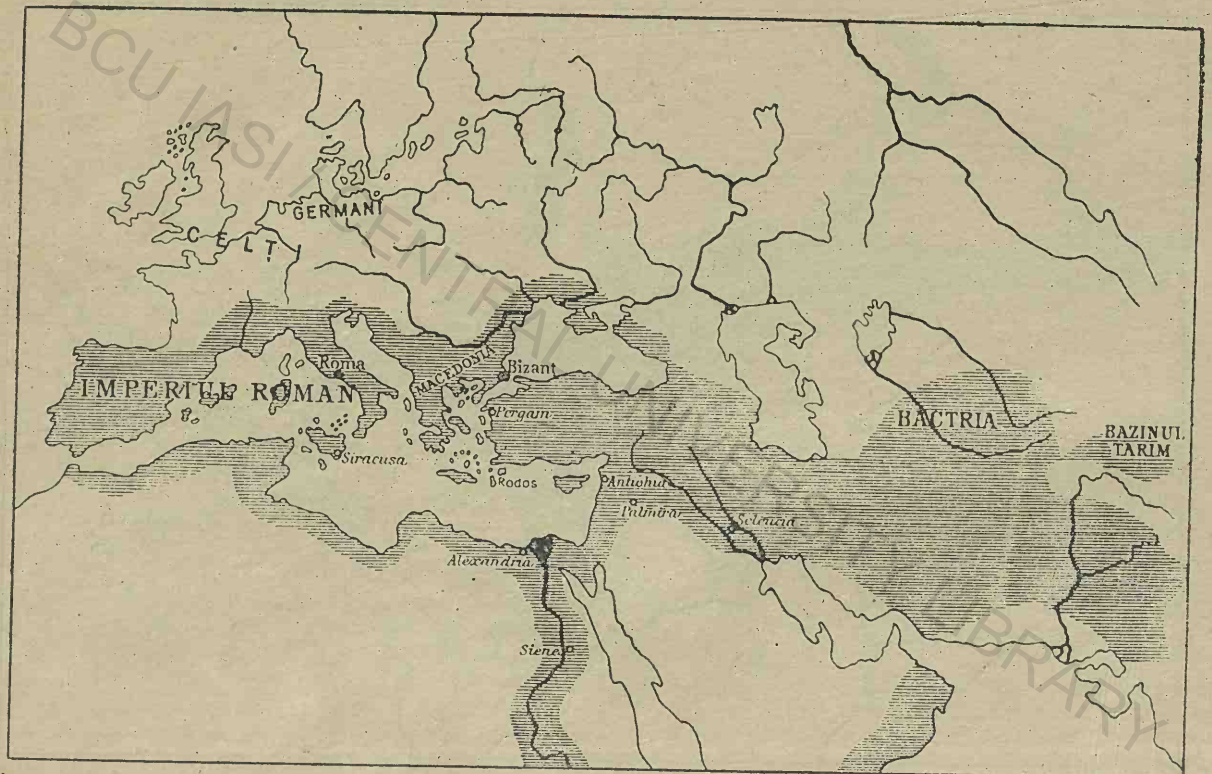

Harta IV: Răspîndirea civilizației în jurul anului 100 î.e.n.

SURSA ILUSTRAȚIILOR CUPRINSE ÎN VOLUM:

1, 2, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17 = *L'Art de l'écriture*, Unesco, Paris, 1965.

3 = Pierre Demargne, *Naissance de l'art grec*, Gallimard, Paris, 1964.

12 = C. W. Ceram, *L'Aventure de l'archéologie*, Hachette, Paris, 1958.

18, 19, 20, 21 = *Saeculum Weltgeschichte*, Herder, Freiburg — Basel — Wien, 1965.

22, 23, 24, 25 = *Assyrische Palastreliefs*, Artia, Praga, f.a.

27, 29, 33 = Irmgard Woldering, *Egypte*, Albin Michel, Paris, 1963.

34, 35, 36, 37 = *L'Art des Hittites*, catalog de expoziție, 1963.

42, 43, 44, 45, 46, 47, 48 = Pierre Demargne, *Naissance de l'art grec*, Gallimard, Paris, 1964.

49 = Pierre Lévêque, *L'Aventure grecque*, A. Colin, Paris, 1964.

Toate celelalte sînt reproduse după ilustrații de artă.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

CUPRINS

Prefață la ediția în limba română 5
Prefața autorului 19
I : Arheologie și Istorie 23
II : Paleoliticul sau starea de sălbăticie 42
III : Neoliticul sau epoca barbariei 60
IV : Epoca bronzului sau barbarii evoluați 77
V : Revoluția urbană în Mesopotamia 93
VI : Începuturile epocii bronzului în Egipt și în India . 113
VII : Expansiunea civilizației 127
VIII : Apogeul civilizației din epoca bronzului 144
IX : Epoca dintîi a fierului 171
X : Guvernămîntul, religia și știința în epoca fierului . 188
XI : Apogeul civilizației antice 210
XII : Decăderea și prăbușirea lumii antice 237
Anexe. Hărți 258

571 (3)(04) = 59
BIBL. CENTR. UNIVERSITARE „M. EMINESCU" IAȘI
2557/1967 20.13 Lei 17
930.26 (3)(04) = 59

Redactor resp. de carte: CECILIA IONIȚĂ
Tehnoredactor: Florica Weidle

Dat la cules 23. 02. 1967. Bun de tipar 06. 05. 1967. Tiraj 7000+80 ex. broșate, 7000+60+30 ex. legate 1/1. Hîrtie scris II A 63 g/m². Format 54×84/16. Coli editoriale 16,72. Coli tipar 16,50+5 colițe. A. 469. Indici de clasificare zecimală: pentru bibliotecile mari 9, pentru bibliotecile mici 9.

Tiparul executat sub comanda nr. 135/1967, la Întreprinderea Poligrafică Cluj, str. Brassai nr. 5—7, Cluj — Republica Socialistă România.

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

586

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

113539 * 1967 DEP LEGAL

BCU IASI / CENTRAL UNIVERSITY LIBRARY

UNIVERSITY OF ILLINOIS LIBRARY